

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ДАНИЛЕНКО РОМАН МИХАЙЛОВИЧ

УДК 94(477):323.282“1918-1921”

ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР В УКРАЇНІ В 1918 – 1921 РР.

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Черевичний Геннадій Семенович
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	3
Вступ.....	5
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	9
1.1. Історіографія.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	25
Розділ 2. Особливості більшовицького терору в Україні	
у січні – квітні 1918 р.....	36
2.1. Ідеологічна та правова основа більшовицького терору в Україні.....	36
2.2. Більшовицький терор на українських землях в 1918 р.....	57
2.3. Грабівницька політика як складова більшовицького терору в Україні.....	79
Розділ 3. Червоний терор в умовах боротьби за владу	
в Україні у січні – серпні 1919 р.....	89
3.1. Роль червоного терору у встановленні радянської влади в Україні.....	89
3.2. Функціонування радянської репресивно-каральної системи в Україні.....	104
3.3. Надзвичайні комісії як головні провідники червоного терору.....	121
Розділ 4. Репресивна діяльність більшовиків в Україні у 1920 – 1921 рр..	149
4.1. Організація та функціонування радянського репресивно-карального апарату в Україні у 1920-21 рр.....	149
4.2. Червоний терор у різних регіонах України у 1920-21 рр.....	164
4.3. Застосування терору для боротьби з повстанським рухом.....	183
Висновки.....	200
Список використаних джерел та літератури.....	209

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Виконком – виконавчий комітет

ВНУС – Війська внутрішньої служби республіки

ВОХР – Війська внутрішньої охорони республіки

ВРК – Військово-революційний комітет

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВУЧК – рос. Всеукраинская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и преступлениями по должности (Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами)

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ВЧК – рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия (Всеросійська надзвичайна комісія)

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

Губвиконком – губернський виконавчий комітет партії

Губком – губернський комітет

Губнарада – губернська нарада по боротьбі з бандитизмом

Губпартком – губернський партійний комітет

Губревком – губернський революційний комітет

ГубЧК – рос. губернская чрезвычайная комиссия; губчека (губернська надзвичайна комісія)

ДАКО – Державний архів Київської області

ДПУ – Державне політичне управління

КГЧК – рос. Киевская губернская чрезвычайная комиссия (Київська губернська надзвичайна комісія)

Комнезам – Комітет незаможних селян

Концтабір – Концентраційний табір

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

Нарком'юст – Народний комісаріат юстиції

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

Політбюро – Політичне бюро

Продзагони – продовольчі загони

Продрозкладка – продовольча розкладка

Реввійськрада – Революційна військова рада

Ревком – революційний комітет

Ревтрибунал – Революційний трибунал

РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків

РНК – Рада народних комісарів (Раднарком)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСДРП (б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)

РСДРП (м) – Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)

Слідком – Слідча комісія

УГА – Українська Галицька армія

УНР – Українська Народна Республіка.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦК – Центральний комітет

Цупчрезком – рос. Центральное управление чрезвычайными комиссиями по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами)

ЧК – рос. чрезвычайная комиссия (надзвичайна комісія)

Вступ

Актуальність теми дослідження. Революційні події 1917 – 1921 рр. займають особливе місце в новітній історії України. Вони справили непересічний вплив на всю подальшу долю українського народу. Поряд з відродженням української державності цей період відзначився і як один з найтрагічніших в українській історії. Причиною цього, крім кровопролитних воєн, став жахливий терор, жертвами якого стала велика кількість українського населення. Особливою жорстокістю і масштабністю вирізнявся червоний терор – репресивна політика радянської влади, спрямована на придушення опору політичних противників, на масове знищення представників соціальних груп, оголошених класовими ворогами, а також на залякування решти населення, з метою забезпечення його лояльності.

Багато наукових досліджень присвячено політичним репресіям 30-х років в Україні. Проте, небагато уваги приділено червоному терору 1918 – 1921 рр., який залишається в тіні масштабних сталінських репресій. Без всебічного, глибокого й об'єктивного дослідження історії червоного терору в Україні в 1918-21 рр. неможливо відтворити цілісну й об'єктивну картину суспільних процесів цього переломного етапу у вітчизняній історії. Адже подальші події в історії Радянської України нерозривно пов'язані з подіями цього періоду. Створення і початок діяльності репресивно-каральної машини припадає саме на цей час.

Актуальність теми посилюється тим, що у вітчизняній історіографії відсутнє комплексне дослідження червоного терору в Україні 1918 – 1921 рр.

Тема роботи актуалізується також в контексті сучасних подій, у зв'язку з процесом декомунізації в Україні та відповідно до резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1481 (2006) від 26 січня 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, в якій стверджується, що усвідомлення історії є однією з передумов для запобігання подібним злочинам у майбутньому. Це дослідження є спробою заповнити прогалини в науковому осмисленні проблеми червоного терору як методу боротьби за владу та управління державою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідницьких робіт «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (11 БФ 046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є радянські репресивно-каральні органи в період 1918 – 1921 рр.

Предметом дослідження є форми й методи реалізації політики червоного терору в Україні.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі об'єктивного і комплексного аналізу архівних джерел, періодичних видань, опублікованих документів та наукових праць висвітлити характер та специфіку червоного терору в Україні в період 1918 – 1921 рр.

Відповідно до окресленої мети визначено наступні **завдання**:

- з'ясувати ступінь наукової розробки теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- визначити ідеологічне та юридичне підґрунтя політики червоного терору;
- встановити загальні риси, особливості та закономірності більшовицького терору в Україні в 1918 р.;
- розкрити значення червоного терору для утвердження радянської влади в Україні;
- розглянути репресивну практику революційних трибуналів, міліції та стан пенітенціарної системи в Україні в 1919 р.;
- проаналізувати роль надзвичайних комісій у розв'язанні, застосуванні й посиленні червоного терору в Україні;
- висвітлити організацію і роботу радянського репресивного апарату в Україні в 1920 – 1921 рр.;
- дослідити регіональні особливості практики червоного терору;
- охарактеризувати методи боротьби радянської влади з повстанським рухом.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з січня 1918 до кінця 1921 рр., тобто від перших актів червоного терору на території України, до згортання масового терору в Україні у зв'язку зі стабілізацією суспільно-політичного життя та послабленням опору радянській владі.

Територіальні межі дослідження визначаються сучасними кордонами України за винятком Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей, на які не поширився червоний терор.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові принципи історизму, наукової об'єктивності, комплексності й системності. Для розв'язання поставленої мети й завдань застосовано наступні загальнонаукові **методи**: логічного аналізу, синтезу, індукції та дедукції. З-поміж спеціальних історичних методів застосовано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, статистичний. Поєднання цих методів покликане сприяти реалізації поставленої мети та завдань дисертаційного дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в розробці теми, яка не отримала всебічного висвітлення в історичній літературі. На основі широкого масиву джерел вперше комплексно досліджено червоний терор в Україні в 1918 – 1921 рр. Розширено джерельну базу і залучено до наукового обігу широке коло неопублікованих джерел. Більш докладно висвітлена роль червоного терору у встановленні радянської влади в Україні. Виявлено нові факти, які поглиблюють знання про репресивну діяльність надзвичайних комісій та інших радянських репресивних органів в Україні в 1918 – 1921 рр. Суттєво доповнено існуючі відомості про активних реалізаторів політики червоного терору, а також про жертв більшовицького терору в Україні 1918 – 1921 рр.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки дисертації можуть бути використані при розробці нормативних та спеціальних курсів з історії України у вищих навчальних закладах, при підготовці узагальнюючих праць, підручників і навчально-методичних посібників. Одержані результати можуть бути використані для подальших наукових

досліджень, присвячених політичним репресіям в Україні та подіям Української революції 1917 – 1921 рр.

Апробація дослідження. Основні положення та матеріали дисертації представлені у формі доповідей і тез на наукових конференціях: XII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2014: Історія» (Київ, 2014); VII Міжнародній науковій конференції «Дні науки історичного факультету – 2014» (Київ, 2014); XIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2015: Історія» (Київ, 2015); VIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету – 2015» (Київ, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» (Херсон, 2015); XIV Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2016: Історія» (Київ, 2016).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 6 публікаціях у наукових фахових виданнях, у тому числі дві статті – в закордонних виданнях. Окремі положення та результати дослідження додатково відображені у 6 публікаціях тез та виступів на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Протягом ХХ – початку ХХІ ст. накопичився масив різноманітної наукової та публіцистичної літератури, яка в тій чи іншій мірі охоплює проблему червоного терору в Україні.

Загалом праці, що стосуються цієї тематики можна поділити на дві основні групи. До першої групи можна віднести узагальнюючі праці з історії червоного терору.

Початок дослідженню історії червоного терору поклали представники російської та української еміграції. Однією з найбільш вагомих праць, завдяки якій проблема червоного терору була піднята в історіографії, була робота С. Мельгунова¹. Використовуючи розповіді очевидців, а також ряд документальних матеріалів автор спробував детально реконструювати репресивну діяльність більшовиків в Росії в 1918 – 1923 рр. Значну увагу він приділив і більшовицькому терору на території України, зокрема червоному терору в Криму, Києві, Харкові. Проте, судження автора містять подекуди упереджений характер. До того ж автор не ставив завданням розібратися в ідеологічних та політичних причинах терору, а акцентував увагу на його безпрецедентній жорстокості. Зокрема, він детально розглядає страти, тортури, взяття заручників які здійснювали більшовики в рамках червоного терору.

У подальші роки більше уваги в закордонних виданнях стали приділяти сталінським репресіям, червоний терор періоду громадянської війни згадувався лише в контексті Великого терору 1930-х рр. Зокрема, англо-американський історик Р. Конквест у своїй роботі² зазначав, що червоний терор 1918-21 рр. не був спланованою акцією, а був продуктом війни й насилля, розпадом суспільства й

¹ Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918-1923. / С. П. Мельгунов. – Берлин : Издательство «Ватага», 1924. – 312 с.

² Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Роберт Конквест ; пер. : Н. Волошинович, З. Корабліна. – Луцьк : Терен, 2009. – 880 с.

адміністрації. Він, на думку автора, був знярядям політики, що застосовувалося лише з метою збереження більшовиками своєї влади. Проте, загалом автор практично не приділяв уваги червоному терору 1918-1921 рр., зосередившись на дослідженні сталінських репресій.

У радянській історіографії практично не висвітлювалася проблема червоного терору в Україні. Увага зосереджувалася переважно на боротьбі надзвичайних комісій з контрреволюцією і бандитизмом. Ще в 1921 р. вийшла книга колишнього голови Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК) М. Лациса (Судрабса), яка мала закласти правильне, як для радянської влади, уявлення про надзвичайні комісії (ЧК) та їхню діяльність³. В ній автор обґрунтовував необхідність створення ЧК, стверджував, що червоний терор був вимушеним і здійснювався у відповідь на контрреволюційні змови й білий терор, який, на його думку, був більш масовим і жорстоким. Лацис наголошував на необхідності розстрілів та ув'язнення в концтаборах для впливу на маси та контрреволюціонерів з метою попередження контрреволюційних виступів.

У подальшому до питання організації Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК) зверталися Л. Бичков, П. Софінов і В. Портнов⁴. Проте, в них практично зовсім не приділялося уваги червоному терору в Україні. Репресивна діяльність ВЧК виправдовувалася як необхідна для боротьби з контрреволюцією, а її масштаби суттєво зменшувалися.

У праці А. Лихолата зазначається, що червоний терор в Україні був оголошений у відповідь на контрреволюційні повстання й антирадянські змови⁵. При цьому про розстріли та масові арешти, які стали наслідком проголошення червоного терору не згадується.

³ Лацис М. И. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией / М. И. Лацис [Судрабс]. – М. : Гос. изд-во, 1921. – 62 с.

⁴ Бычков Л. ВЧК в годы гражданской войны. / Л. Бычков. – М. : Воениздат, 1940. – 80 с.; Софинов. П. Г. Очерки по истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917-1922. / П. Г. Софинов. – М. : Госполитиздат, 1960 – 247 с.; Портнов В. П. ВЧК, 1917-1922. / В. П. Портнов. – Москва : Юридическая литература, 1987. — 207 с.

⁵ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М. ; Ленинград : Госполитиздат, 1954. – 655 с.

Серед радянських досліджень червоного терору слід виділити працю А. Рогожина, Л. Маймескулова і В. Сташиса про Всеукраїнську надзвичайну комісію⁶. Це була одна з перших радянських праць, присвячених організації та діяльності ВУЧК в Україні. Проте, як і інші вона не висвітлює об'єктивно і повністю політику червоного терору, кількість репресованих ВУЧК суттєво зменшується, а сам терор як і діяльність ВУЧК вважаються необхідним і правильним рішенням у боротьбі з контрреволюціонерами.

У монографії Д. Голінкова висвітлюється боротьба ЧК з антирадянським підпіллям⁷. Автор звертає увагу і на діяльність ЧК в Україні. Він наголошує на мужності і героїзмі чекістів у боротьбі з контрреволюційними організаціями, зазначає про викриття ряду антирадянських змов. При цьому замовчуються численні розстріли «контрреволюціонерів». Як правило, про покарання не згадується або стверджується, що змовники були суворо покарані. Лише інколи автор зазначає, що деякі з них були засуджені до найвищої міри покарання чи були розстріляні.

В українській історіографії після здобуття Україною незалежності проблема радянського терору привертала увагу багатьох дослідників. Звичайно, в першу чергу їхня увага була сфокусована на дослідженні сталінського терору, в той час, як червоний терор 1918-21 рр. не достатньо висвітлювався у вітчизняній історіографії. Наприклад, у дослідженнях В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова і С. В. Кульчицького присвячених сталінському режиму в Україні лише побічно згадується про червоний терор 1918-21 рр.⁸

⁶ Маймескулов Л. Н. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918 – 1922). / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков : Издательство Харьковского университета, 1971. – 251 с.

⁷ Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.) / Д. Л. Голинков. – М : Политиздат, 1975. – 703 с.

⁸ Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.; Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-і – 30-і роки). / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1991. – 96 с.

Важливу роль у вивчення проблеми червоного терору відіграла монографія І. Біласа⁹. Автор зосередив увагу на формуванні і функціонуванні більшовицької репресивно-каральної системи в Україні та на боротьбі з національно-визвольним рухом. Він прослідкував організацію надзвичайних комісій та інших репресивних органів в Україні, дослідив їхню правову основу. При цьому автор не акцентував увагу безпосередньо на практиці застосування самого терору, зосередившись на юридичному аспекті його запровадження. І. Білас також не виокремлював червоний терор 1918 – 21 рр., а розглядав його як частину терору 1917 – 1953 рр.

Великий внесок у дослідження проблеми зробив С. Білокінь¹⁰. Він дослідив ідеологічне обґрунтування червоного терору і звернув увагу на те, що він був невід'ємною частиною радянського терору 1920-х – 30-х рр. На основі архівних джерел С. Білокінь охарактеризував моральний і соціальний портрет чекістів та дослідив роль терору в більшовицькій політиці. Також автор довів, що терор ЧК був не стихійним, а планомірним і систематичним. Тему червоного терору автор продовжив досліджувати і в подальших своїх працях¹¹.

Ще однією ґрунтовною працею є монографія В. Ченцова¹². В ній автор приділяє увагу репресіям 20-х років, але при цьому охоплює і період 1918 – 1921 рр., як такий, що сприяв формуванню радянської репресивно-каральної системи. Робота відзначається значною джерельною базою, але червоний терор 1918 – 1920 рр.

⁹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь, 1994. – Книга 1. — 428 с.

¹⁰ Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941рр.) : джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1999. – 447 с.

¹¹ Білокінь С. І. Нові студії з історії большевизму : розд. 1-3 / С. І. Білокінь ; НАН України, Ін-т історії України, Центр культуролог. студій. – К. : [б.в.], 2006. – 312 с.
Білокінь С. І. Нові студії з історії большевизму, I-VIII / С. І. Білокінь ; НАН України, Центр культурол. студій Ін-ту історії України. – Вид. 2-ге, розшир. та допов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – 409 с.

¹² Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов ; наук. ред. П. Т. Тронько ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1999. – 482 с.

розглянуто доволі фрагментарно. Більш детально автор зупиняється на репресіях, починаючи з 1921 р.

У фундаментальній роботі «Політичний терор та тероризм в Україні» окремі параграфи IV розділу праці присвячені червоному терору 1918 – 1921 рр.¹³ Зокрема, акцентовано увагу на більшовицькому терорі проти селян, червоному терору в Криму та індивідуальному терору більшовиків. Попри це, проблема червоного терору в Україні розкрита неповно, а її висвітлення носить фрагментарний характер.

У дослідженні Л. Якубової та Я. Приймаченко головна увага також приділена репресіям 1920-х – 1930-х рр., а червоний терор 1918 – 1921 рр. охарактеризовано лише в загальних рисах¹⁴. При цьому увага акцентується в основному на діяльності радянської влади на Донбасі в цей період.

Важливе значення для дослідження проблематики більшовицького терору мала поява наукового і документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Частина статей даного журналу тісно пов'язана з проблемою червоного терору в Україні в 1918-21 рр. Зокрема, це праці Г. Савченка, Д. Архірейського і В. Ченцова, Р. Подкура, В. Василенка, І. Островської, М. Боровика та ін.¹⁵ У статті О. Божка

¹³ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / [Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін.]; відп.ред.: В. А. Смолій / НАН України; Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2002. – 950 с.

¹⁴ Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні / Л. Якубова, Я. Примаченко. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 544 с.

¹⁵ Савченко Г.П. Боротьба більшовицьких військово-революційних комітетів з українським військовим рухом на Північному фронті (листопад–грудень 1917 р.) / Г.П. Савченко. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2 (4/5). – К., 1997. – С. 80-89.; Архірейський Д. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1 (20). – К. : Міжнародний Благодійний фонд Видавництво "СФЕРА", 2003. – С. 19-49.; Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми. / Р.Подкур. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1/2 (22/23). – 2004. – С. 17-34.; Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху. / В. Василенко. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (36). – Х. : Права людини, 2011. – С. 89-155.; Островская И. Под грифом «секретно» (к истории Севастопольского концентрационного исправительно-трудового лагеря для «контрреволюционных элементов» в 1921 г.) / И. Островская. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (37). – Х. : Права людини, 2011. – С. 83-93.; Боровик М. Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро

поміж іншого висвітлено право застосування розстрілу особливими відділами¹⁶. Автор зазначив, що в окремі періоди вони мали більші повноваження у його застосуванні, ніж ЧК. У статті М. Дорошка поміж іншого приділяється увага уникненню чекістами відповідальності за свої злочини¹⁷. У статті Р. Подкура досліджується проблема підпорядкування українських ЧК у 1919 р.¹⁸ О. Бажан у своїй статті поміж іншого висвітлює діяльність Київської губернської надзвичайної комісії (губЧК) у 1919-1921 рр.¹⁹ У статті О. Теплякова робиться наголос на ідеологічному обґрунтуванні необхідності смертної кари, а також акцентується увага на тому, хто здійснював смертні вироки та ставленні радянської держави до цих виконавців²⁰.

Велику роль у дослідженні регіональних аспектів червоного терору в Україні відіграла серія науково-документальних книг «Реабілітовані історією». Окрім ряду важливих документів, тут містяться дослідження присвячені репресивній діяльності більшовиків у різних областях України. В основному це вступні статті, в яких подається характеристика радянського терору в тій чи іншій області. Головну увагу в них зосереджено на репресіях 1920-1930-х років, але й червоний терор 1918-1921 рр. також в них висвітлюється.

Рибін: портрет анархіста / М. Боровик. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (37). – Х. : Права людини, 2011. – С. 184-206.

¹⁶ Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. / О. Божко. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2-4 (13/15). – К., 2000. – С. 335-361.

¹⁷ Дорошко М. Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки. / М. Дорошко. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (20). – К., 2003. – С. 50-59.

¹⁸ Подкур Р. Держинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. / Р. Подкур. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1-2 (40-41) 2013 р. – Х. : Права людини, 2014. – С. 7-31.

¹⁹ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. / О. Бажан. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (36). – Х. : Права людини, 2011. – С. 156-234.

²⁰ Тепляков А. Чекистский долг и почетная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918-1953 гг. / А. Тепляков. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – №1-2 (40-41) 2013 р. – Х. : Права людини, 2014. – С. 23-24.

У енциклопедичних статтях подається стисла інформація про червоний терор та основних його реалізаторів²¹.

Проблема червоного терору в Україні також обговорювалася на міжнародних наукових конференціях та круглих столах²².

Проблема червоного терору 1917 – 1921 рр. знаходить відображення також у роботах іноземних дослідників. Зокрема, слід виділити монографію американського історика Річарда Пайпса²³. Досліджуючи прихід більшовиків до влади, він звертає увагу на запровадження червоного терору як невід'ємного атрибуту більшовицької влади, а один із розділів книги присвячено безпосередньо йому. У ньому Річард Пайпс стверджує, що червоний терор був не засобом оборони, а методом управління. Автор також зосереджує велику увагу на головному ідеологові більшовизму Володимирі Леніну. Звичайно, Р. Пайпс дещо перебільшує роль особистості Леніна у встановленні більшовицької влади в Росії і застосуванні репресій. Зокрема, він практично ігнорує роль місцевих ЧК у тому, що червоний терор набув таких величезних масштабів і вирізнявся неабиякою жорстокістю. Значну увагу автор приділяє і політиці більшовиків на селі. Його аналіз ситуації на селі дозволяє краще зрозуміти причини застосування більшовиками терору для

²¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник / ред. І. Ф. Курас. – К. : 1987. – 632 с.; Гражданская война и военная интервенция в СССР : энциклопедия / [гл. ред. С.С. Хромов ; редкол. Н.Н. Азовцев и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 704 с.; Історія в термінах і поняттях : довідник / [В. Ф. Колесник та ін. ; за заг. ред. Т. В. Орлової]. – Вишгород : Сергійчук М. І., 2014. – 730 с.

²² Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: матеріали міжнар. наук. конф., 15-16 вересня 1994 р. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; ред. П. Панченко [та ін.]. – К., 1998. – 290 с.; Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матеріали міжнародної наук. – практич. конф. (Вінниця, 23-24 листопада 2001р.) / ред. кол. А. Т. Давидюк [та ін.] ; Вінницька обласна держ. адміністрація, Вінницька обласна рада, Вінницьке обласне об'єднання ВУТ "Просвіта" ім. Т. Шевченка, Вінницьке обласне об'єднане товариство політв'язнів і репресованих. – Вінниця : Велес, 2002. – 211 с.; Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд. : О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – 469 с.

²³ Пайпс Р. Русская революция / Ричард Пайпс ; пер. с англ. Н. И. Кигай. – М. : Росспэн, 1994. – Ч. 2. – 584 с.

боротьби з повстанським рухом в Україні в 1919-1921 рр. Проте, досліджуючи червоний терор, автор зосереджує свою увагу майже виключно на Радянській Росії.

У праці французьких дослідників «Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії» за редакцією С. Куртуа описуються злочини різних комуністичних режимів²⁴. Декілька розділів першої частини книги присвячені червоному терору 1918 – 1921 рр. Переважно в книзі наводяться факти репресивної діяльності більшовиків в Росії, але також згадується про розстріли в українських містах і терор в Криму.

Німецький історик Й. Баберовскі в своєму дослідженні зосереджує увагу на сталінських репресіях, витoki яких він вбачає саме в червоному терорі 1918 – 1921 рр. На його думку, сталінізм був породжений крайнім насильством громадянської війни. В першому розділі своєї монографії він акцентує увагу на червоному терорі 1918 – 1921 рр. При цьому він приділяє увагу терору не лише на теренах Росії, але й на території України. На думку автора, найбезжалісним терором був на Донбасі. Проте, насамперед автора червоний терор 1918 – 1921 рр. цікавив в контексті більш масштабного сталінського терору, тому він робить лише поверховий його огляд²⁵.

Значна увага червоному терору приділяється і в працях російських науковців. А. Литвин у своїй монографії, досліджував різні прояви терору в період громадянської війни у Росії. Червоний терор у Криму також потрапив до поля зору автора. Він акцентував увагу на його кривавості, але наголошував, що білий терор, був не менш жорстоким і мало в чому поступався більшовицькому²⁶. З ним погоджувався й інший російський дослідник Б. Мартиненко²⁷.

²⁴ Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / [С. Куртуа, Н. Верт, Ж. Панне та ін.; пер. з фр. Ярема Кравець]. – Л. : Афіша, 2008. – 711 с.

²⁵ Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Йорг Баберовскі ; пер. з нім. : О. Маєвський. — К. : К.І.С., 2007. — 248 с.

²⁶ Литвин А. Л. Красный и белый террор 1918 – 1922 / А. Л. Литвин. – Казань, 1995. – 328 с.

²⁷ Мартыненко Б.К. "Красный террор" в истории советского государства (1918-1919 гг.) // История государства и права : научно-правовое издание / Издательская группа "Юрист". – Москва, 2009. – № 9. – С. 38-40.

Частина сучасних російських дослідників намагаються виправдати політику червоного терору. Наприклад, О. Мозохін висвітлює боротьбу органів ЧК з економічними злочинами, фальшивомонетництвом, контрабандою та тероризмом²⁸. Він зазначає, що наділення органів ЧК надзвичайними повноваженнями було цілком виправданим в умовах громадянської війни. У підрахунку кількості жертв терору автор довіряє радянським джерелам, стверджуючи, що смертні вироки були швидше винятком, ніж правилом, і більшість з них стосувались карних злочинців.

У праці С. Павлюченкова зазначається, що червоний терор був неминучим і необхідним для боротьби з контрреволюцією, бандитизмом і повстанськими рухами, які намагались скинути більшовицький режим²⁹. І хоча автор засуджує червоний терор, але вважає, що без нього революція була б неможлива, і терор був однією з важливих складових для перемоги більшовиків у громадянській війні. При цьому він зазначає, що червоний терор був не лише знаряддям боротьби, але й інструментом соціального перетворення суспільства.

І. Ратьковський у своїй монографії, досліджуючи становлення та діяльність ВЧК у 1918 р., зазначає, що наслідком червоного терору, окрім послаблення антирадянського руху стали тисячі жертв та затвердження негативних тенденцій в еволюції радянської держави³⁰. Організаційним питанням розвитку ВЧК також приділили увагу А. Кокурін та Н. Петров³¹.

У дослідженні В. Булдакова, присвяченому революційному насиллю під час подій 1917 – 1922 рр., приділяється увага й червоному терору³². У роботі стверджується, що він був породжений масовим насильством революційних мас.

²⁸ Мозохин О. ВЧК - ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. / О. Мозохин. – М.: Эксмо, 2004. – 448 с.

²⁹ Павлюченков С. А. Военный коммунизм в России: власть и массы. / С. А. Павлюченков. – М.: РКТ-История, 1997. – 272 с.

³⁰ Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК в 1918 году / И. С. Ратьковский. – СПб. : Издательство С.-Петербургского ун-та, 2006. – 285 с.

³¹ Кокурин А. ВЧК (1917-1922) / А. Кокурин, Н. Петров. // Свободная мысль, 1998. – № 6. – С. 104-113.

³² Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – М. : "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1997. – 376 с.

У монографії російського дослідника Юрія Дойкова один з розділів присвячений червоному терору в Україні³³. Використовуючи спогади очевидців, розстрільні списки та інші документи автор доволі реалістично зображує ті жахливі події. Автор цілковито засуджує червоний терор, наголошуючи на його неймовірній кривавості. Якоюсь мірою він підтримує оцінку С. Мельгунова, доповнюючи та систематизуючи його роботу.

Другу групу складають дослідження, які опосередковано стосуються репресивної діяльності більшовиків в Україні в 1918 – 1921 рр. Цю групу, у свою чергу, можна поділити за проблемним принципом на підгрупи.

До першої підгрупи належать роботи, в яких досліджується практика червоного терору в різних регіонах України.

Зокрема, у працях В. Ревегука, присвячених історії Полтавщини в роки революції 1917-21 рр., приділяється увага і проблемі червоного терору в цьому регіоні³⁴.

Значну увагу приділено червоному терору в Криму. Серед інших, слід виокремити монографію Олександра та В'ячеслава Зарубіних, яка присвячена громадянській війні в Криму 1917-21 рр.³⁵ Автори, хоча й не відкидають фактор стихійності й натопу в кримській різанині в 1918 і 1920-21 рр., але наголошують на систематичності терору і ролі більшовиків в його спрямуванні. Т. Бикова в своїх статтях продовжила дослідження особливостей практики червоного терору в Криму в 1917-21 рр.³⁶. Її ж напрацювання увійшли до вищезгаданого дослідження

³³ Дойков Ю. Красный террор. Россия. Украина. 1917–1924 / Ю. Дойков. – Архангельск, 2008. – 680 с.

³⁴ Ревегук В. Я. Полтавщина в добу Української революції 1917-1920 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава : [б.в.], 2002. – 188 с.; Він же: За волю України: нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917-1923 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава, 2007. – 300 с.

³⁵ Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – Симферополь : Таврия, 1997. – 351 с.

³⁶ Бикова Т. Червоний терор в Криму (1917 - 1921 рр.) / Т. Бикова. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – №5. – С. 3-41.; Її ж: Масовий терор у період утвердження

«Політичний терор та тероризм в Україні». Л. Абраменко також зробив важливий внесок у дослідження червоного терору в Криму. У своїй праці він наводить список з 4723 чол., репресованих більшовиками у Криму в 1920 – 1921 рр.³⁷

Проблема червоного терору в Криму привертає увагу й інших кримських дослідників. Зокрема можна виділити працю А. Бобкова³⁸. Першому періоду більшовицького терору в Криму присвячена публіцистична праця Д. Соколова³⁹. В ній автор детально розглядає процес захоплення більшовиками влади в Криму наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Використовуючи широку джерельну базу, автор прослідковує еволюцію терору: від стихійних проявів насильства до відносно організованих форм. Проте прихильність автора до білогвардійського руху не сприяє об'єктивному відтворенню тих подій.

Червоний терор в Одесі висвітлений у працях Ф. Зінька, І. Шкляєва, В. Файтельберга-Бланка, В. Савченка та В. Левченка⁴⁰. Ф. Зінько здійснив спробу розвінчати героїчний образ одеських чекістів, зазначаючи про їхню репресивну діяльність та посадові злочини. Щоправда, його праця носить дещо упереджений характер: засуджуючи діяльність чекістів, автор не завжди дотримується принципів об'єктивності. Цих недоліків позбавлене більш ґрунтовне дослідження І. Шкляєва,

радянської влади в Криму / Т. Бикова. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: Наук.-публіц. журн. – К. : «Поділля», 2001 – № 2 (17) – С. 437-464.

³⁷ Абраменко Л. М. Последняя обитель. Крым, 1920-1921 годы / Л. М. Абраменко ; Межрегиональная академия управления персоналом. – К. : МАУП, 2005. – 480 с.

³⁸ Бобков А. Красный террор в Крыму 1920-1921 гг. / А. Бобков. // Белая Россия. Опыт исторической ретроспекции. Материалы международной научной конференции в Севастополе. – СПб-М., 2002. – С. 72-79.

³⁹ Соколов Д. В. Таврида, обагрённая кровью. Большевизация Крыма и Черноморского флота в марте 1917-мае 1918 г. / Д. В. Соколов. – М. : Посев, 2013. – 272 с.

⁴⁰ Зинько Ф. Кое-что из истории Одесской ЧК / Ф. З. Зинько. – О. : Друк, 1998. – 147 с.; Шкляев И.Н. История Одесской ГУБЧК. 1917-1922 : Моногр. / И. Н. Шкляев. – Одесса : Студия "Негоциант", 2002. – 104 с.; Його ж: Одесса в смутное время. И. Н. Шкляев. – О. : Студия "Негоциант", 2004. – 160 с.; Файтельберг-Бланк В. Одесса в эпоху войн и революций, 1914-1920 / В. Файтельберг-Бланк, В. Савченко. – Одесса : Optimum, 2008 . – 332 с.; Левченко В. Судьбы ученых Одессы на рубеже эпох (1917-1922 рр.) / В. Левченко. // Проблемы славяноведения: сб. научных статей и материалов. – Брянск : РИО БГУ, 2009. – Вып. 11. – С. 134–146.

але автор зосереджується в основному на організації та структурі Одеської губЧК, а безпосередньо червоному терору приділяє мало уваги. В. Файтельберг-Бланк та В. Савченко у своїй монографії, присвяченій історії Одеси в 1914-1920 рр., не оминають своєю увагою і червоний терор у місті. У статті В. Левченка прослідковуються радянські репресії проти одеських учених в 1917-22 рр.

М. Шитюк у своїй монографії досліджує репресивну діяльність більшовиків на Півдні України⁴¹. Головну увагу автор звертає на репресії 20-50-х років, але частково звертається і до червоного терору 1918 – 1921 рр. Зокрема, він висвітлює правову організацію радянської репресивної системи та частково досліджує її застосування в боротьбі з опозицією та антибільшовицьким опором.

Роботу репресивних органів на Волині та Галичині висвітлено у дисертації Р. Я. Кузьміна⁴². Репресивну діяльність більшовиків на Поділлі у 1918 – 1921 рр. частково висвітлено у дисертації В. Жезицького⁴³. Діяльності революційного трибуналу на Поділлі присвячена стаття С. Сергійчука⁴⁴. Радянські репресії на Рівненщині висвітлив у своїй розвідці Г. Дем'янчук⁴⁵.

Діяльність Харківської губЧК висвітлено у статтях С. Труш⁴⁶. Червоному терору на Харківщині присвячені дослідження В. Золотарьова і Н. Лапчинської⁴⁷.

⁴¹ Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк; Ін-т історії України Нац. акад. наук України. – К. : Тетра, 2000. – 534 с.

⁴² Кузьмин Р. Я. Політичні та соціально-економічні перетворення більшовиків на Волині та у Східній Галичині в ході радянсько-польської війни 1919-1920 років : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Роман Ярославович Кузьмин; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 301 л.

⁴³ Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі у 20-30-х рр.: загальні тенденції та регіональні особливості: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Віктор Йосипович Жезицький; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1997. – 182 л.

⁴⁴ Сергійчук С. Л. Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 рр. / С. Л. Сергійчук. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вип. 4. – Сер.: Історія. – Вінниця, 2002. – С. 68-74.

⁴⁵ Дем'янчук Г. "Чрезвычайки" на Рівненщині в 1919-1920 рр. / Г. Дем'янчук. // Із криниці печалі. Зб. спогадів і документів. – Вип. 4. – Рівне : Алазія, 1997. – С. 3-10.

⁴⁶ Труш С. М. Діяльність Харківської губернської надзвичайної комісії в 1920 р.: стереотипи та реальність / С. Труш. // Актуальні проблеми всесвітньої та вітчизняної історії : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 14. – С. 233-243.; Її ж: Органи Надзвичайної

В. Золотарьов разом з В. Степкіним також дослідили організацію ЧК на Донбасі⁴⁸. Терор на Донбасі також частково висвітлюється у монографії Г. Куромія⁴⁹.

Другу підгрупу становлять дослідження присвячені окремим аспектам більшовицького терору в Україні, а також особам, які були безпосередньо причетні до його реалізації.

Зокрема, Т. Вронська зробила вагомий внесок у дослідження радянської системи сімейного заручництва⁵⁰. Щоправда, головну увагу автор присвятила репресіям сталінських часів, а система заручництва і кругової поруки в 1918-21 рр. розглядається у контексті становлення інституту заручництва.

Привертала увагу дослідників і діяльність революційних трибуналів. Зокрема, серед праць радянського періоду слід виділити роботи М. Кожевнікова і Д. Сусла⁵¹. Щоправда, акцент в них робився на юридичному аспекті організації та функціонуванні революційних трибуналів, в той час, як репресивна діяльність

комісії на території Харківської губернії : повітові комісії та політичні бюро (1919-1922 рр.) / С. М. Труш. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Харків, 2014. – Вип. 17. – С. 207-215.; Її ж: Метаморфози структури губернської надзвичайної комісії на Україні : причини та наслідки (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) / С. Труш. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2013. – Вип. 16. – С. 168-178.

⁴⁷ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919 – 1941). / В. Золотарьов. – Х. : Фоліо, 2003. – 477 с.; Золотарьов В. Червоний терор на Харківщині у період національно-визвольних змагань / В. Золотарьов, Н. Лапчинська. // Реабілітовані історією. Харківська область. – К. ; Х., 2005. – Кн. 1, ч. 1. – С. 7-30.

⁴⁸ Золотарев В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. / В. А. Золотарев, В. П. Степкин. – Донецк : Алекс, 2010. – 512 с.

⁴⁹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Г. Куромія ; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 512 с.

⁵⁰ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу в Україні (1917–1953 рр.). / Тамара Вронська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.; Її ж: Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.) / Тамара Вронська. – К. : Темпора, 2013. – 630 с.

⁵¹ Кожевников М. В. История советского суда / М. В. Кожевников ; ред. И. Т. Голяков. – М. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 376 с.; Суслу Д. С. Історія суду Радянської України (1917-1967 рр.) / Д. С. Суслу. – К. : Видавництво Київського ун-ту, 1968. – 229 с.

залишалася поза увагою дослідників. Серед праць новітнього періоду потрібно виділити монографію російського дослідника В. Букова⁵². У ній автор з'ясовує, чи можна революційні трибунали віднести до органів правосуддя і робить висновок, що це були, в першу чергу, органи розправи. Також він аналізує поняття революційна і соціалістична правосвідомість.

У дисертації Н. Литвин висвітлюються ідеологічні аспекти політичних репресій проти наукової інтелігенції в 1920 – 1930-х рр.⁵³ В ній поміж іншого автор з'ясовує причини і передумови розв'язання терору проти наукових працівників.

Також значну увагу дослідників зосереджено на безпосередніх реалізаторах червоного терору – чекістах, крізь призму діяльності яких можна прослідкувати також й радянську репресивну практику в Україні. Так, у праці Л. Кричевського досліджується феномен високої кількості представників національних меншин і особливо латишів і євреїв серед чекістів⁵⁴. В статті С. Труш досліджується проблема формування професійної етики чекістів⁵⁵. Автор робить висновок, що чекісти були замкненою соціальною групою, в якій була своя сукупність норм і правил поведінки, які нерідко порушувалися.

До третьої підгрупи належать дослідження, в яких розглядається застосування більшовиками червоного терору для боротьби з українським повстанським рухом та політичними опонентами.

В. Дмитрук у своїй монографії, присвяченій українському національно-визвольному рухові, поміж іншого розглядає застосування більшовиками репресій

⁵² Буков В. А. От российского суда присяжных к пролетарскому правосудию: у истоков тоталитаризма / В. А. Буков ; Российская правовая академия, Международный юридический ин-т. – М. : Археографический центр, 1997. – 452 с.

⁵³ Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Литвин ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.

⁵⁴ Кричевский Л. Ю. Евреи в аппарате ВЧК-ОГПУ в 20-е годы / Л. Ю. Кричевский. // Евреи и русская революция: Материалы и исследования. – Москва; Иерусалим: Гешарим, 1999. – С. 321-348.

⁵⁵ Труш С. М. Формування професійної етики чекістів : (на матеріалах Харків. губернар. надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.) / С. М. Труш. // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. Історія. – Харків, 2014. – Вип. 48. – С. 122-132.

проти українських повстанців, підпільних організацій та українських лівих партій. Також автор аналізує роль репресивно-каральної системи у зміцненні тоталітарного режиму в СРСР⁵⁶.

Л. Яковлева у своїй статті висвітлила роботу Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР⁵⁷.

Побічно червоний терор розглядає у своїй монографії Д. Красносілецький⁵⁸. Зокрема, він висвітлює каральну політику більшовиків на селі у 1920-21 рр. як одну з причин антибільшовицьких повстань в Україні. Про каральні акції більшовиків на селі згадується й у роботах О. Ганжі⁵⁹.

У монографії В. Верстюка приділяється увага радянським репресіям проти махновців⁶⁰. М. Боровик у своїй дисертації висвітлив ліквідацію більшовиками анархістського руху в Україні⁶¹. Репресії проти правих есерів і меншовиків дослідили С. Кокін та О. Мовчан⁶². К. Познанська у своїй дисертації також розглядає більшовицькі репресії проти есерів та меншовиків⁶³.

⁵⁶ Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України / В. Г. Дмитрук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – 1070 с.: іл.

⁵⁷ Яковлева Л. В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921-1923 рр. / Л. В. Яковлева. // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 42-53.

⁵⁸ Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках : монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 275 с.

⁵⁹ Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 42 с.; Її ж: Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / О. І. Ганжа ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2000. – 208 с.

⁶⁰ Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). / В. Ф. Верстюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 368 с.

⁶¹ Боровик М. Анархістський рух в Україні (1917-1921 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Микола Андрійович Боровик. ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 228 арк.

⁶² Кокін С. А. Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920-1924 рр. / С. А. Кокін, О. М. Мовчан. – К. : Видавництво Інституту історії України НАН України, 1993. – 59 с.

⁶³ Познанська К. В. Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні (кінець 1919 - 1924 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01

В багатьох дослідженнях висвітлено трагедію під Базаром. Зокрема, слід виокремити праці В. Вериги, Р. Ковалья, А. Кентія, В. Кучера, В. Овсієнка⁶⁴.

Останню підгрупу складають роботи, присвячені революційним подіям 1917 – 1921 рр., в яких побічно висвітлюється й тема червоного терору в Україні.

Так, у дослідженнях М. Стахіва, присвячених встановленню радянської влади в Україні є розділи присвячені більшовицькому терору в Україні⁶⁵. Зокрема, він зазначає про застосування фізичного терору як психологічного засобу війни.

У праці С. Кульчицького, в якій розглядається особливості розвитку УСРР в перші 10 років, один з розділів присвячений функціонуванню ЧК-ДПУ в Україні⁶⁶. При цьому автор практично не висвітлює репресивну діяльність більшовиків в Україні у 1918 – 1921 рр., але зачіпає питання статусу радянських органів репресії.

У дисертації Б. Хорошуна, присвяченій продовольчій політиці радянської влади в Україні, поміж іншого наголошується на застосуванні адміністративно-репресивних методів під час стягнення продрозкладки⁶⁷.

/ Катерина Володимирівна Познанська; Дніпродзержинський держ. технічний ун-т. – Дніпродзержинськ, 2007. – 215 арк.

⁶⁴ Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.; Коваль Р. М. Рейд у вічність / Р. М. Коваль [и др.] ; заг. ред. Р. М. Коваль. – К. : Дюкор, 2001. – 126 с.; Кентій А. До історії Листопадового рейду 1921 р. частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в Україну (документи ЦДАГО України про долю групи учасників рейду) / А. Кентій. // Архіви України. – 2008. – № 3–4 (261). – С. 124-134.; Овсієнко В. Дві трагедії Базару: 1921 і 1941 / В. Овсієнко. // Воєнна історія. – 2011. – № 5. – С. 24-31.

⁶⁵ Стахів М. Перша советська республіка в Україні: нарис історії рос. агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України / М. Стахів. – Нью-Йорк - Філадельфія : [б.в.], 1956. – 240 с.; Його ж: Друга Советська Республіка в Україні: нарис історії рос. агресії та конституційного розвитку советської влади під час другої частинної окупації України / М. Стахів. – Нью-Йорк [та ін.] : [б.в.], 1957. – 367 с.; Його ж: Третя советська республіка в Україні: нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк : [б.в.], 1968. – 244 с.

⁶⁶ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

⁶⁷ Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках : дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Борис Іванович Хорошун ; Український транспортний ун-т. - К., 1999. – 392 л.

У роботах В. Солдатенка частково зазначається про більшовицький терор у Києві в 1918 р. та розстріли білогвардійців у Криму в 1920 р., згадуються каральні операції з метою придушення повстань⁶⁸.

В дисертації П. Губи висвітлюється реакція української преси на акції червоного терору в Україні⁶⁹. Окремі прояви червоного терору, зокрема придушення антибільшовицького повстання у Медвині та терор голодом висвітлює у своїх дослідженнях В. Щербатюк⁷⁰.

Таким чином, попри значну увагу приділену науковцями червоному терору, огляд історіографії дозволяє констатувати, що окремого комплексного дослідження червоного терору в Україні 1918 – 21 рр. не створено. Це обумовило вибір теми дисертаційної роботи.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження червоного терору в Україні потребує опрацювання широкої джерельної бази. Неможливо виокремити ряд джерел, у яких би було зосереджено всю повноту інформації стосовно радянської репресивної діяльності в Україні у 1918 – 1921 рр. Для ретельного аналізу проблеми необхідне залучення широкого кола різноманітних за своєю специфікою джерел.

Основу дисертаційного дослідження складають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

⁶⁸ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. / В. Ф. Солдатенко. – Т. 2 : Рік 1918. – К. : Світогляд, 2009. – 411 с. ; Т. 3 : Рік 1919. – К. : Світогляд, 2010. – 455 с. ; Т. 4 : Рік 1920. – К. : Світогляд, 2010. – 447 с.

⁶⁹ Губа П.І. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917-1920 рр. : дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / П. І. Губа ; Черкаський держ. технологічний ун-т. – К., 2006. – 479 арк.

⁷⁰ Щербатюк В.М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року / В. М. Щербатюк. // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 163–168.; Його ж: Голод як засіб насильницького впровадження більшовицької політики в українському селі / В. М. Щербатюк. // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 83. – С. 38-45.

Великий документальний масив інформації з історії червоного терору в Україні зосереджено в ЦДАГО України. Зокрема, при написанні дисертації опрацьовані документи ЦК КПУ (Ф. 1), Комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (Ф. 5), Колекції документів з історії КПУ (Ф. 57), Колекції спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва (Ф. 59), Колекції позасудових справ реабілітованих (Ф. 263), Колекції документів «Український музей в Празі» (Ф. 269).

Серед документації ЦК КПУ (Ф. 1) найбільшу цінність для дослідження становлять «Документи відділів ЦК КП(б)У» (опис 20). Тут зосереджені доповідні записки та повідомлення ВУЧК, листування з Центральним управлінням надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупчрезкомом) та губернськими комісіями, накази ВЧК та ВУЧК, бюлетені політичного відділу ВУЧК, листування з губернськими і повітовими комітетами, в якому наявні повідомлення про діяльність надзвичайних комісій та революційних трибуналів. Привертають увагу зведення відділу зв'язку та інформації ЦК КП(б)У для секретаріату і членів ЦК про політичний, економічний, військовий стан, боротьбу з бандитизмом у губерніях України, стан та діяльність місцевих партійних організацій. В цих зведеннях коротко охарактеризовано діяльність та стан ЧК в різних населених пунктах України. Інформація з цих джерел дозволяє прослідкувати не лише організацію радянського репресивно-карального апарату в Україні, але й практику діяльності надзвичайних комісій та інших радянських репресивних органів.

Важливим джерелом є також зведення інформаційно-інструкторського підвідділу НКВС УСРР про політичний, економічний стан, контрреволюційні виступи в губерніях і повітах. У них також охарактеризовано стан справ у деяких місцевих ЧК. Також там можна знайти інформацію про викриття контрреволюційних змов в Україні. Не менш інформативними є огляди місцевої преси бюро друку при Раді народних комісарів УСРР. У цих оглядах, які були щоденними, подавалась найважливіша інформація, яка в тому числі яскраво висвітлює радянську репресивну діяльність у 1919 р.

Серед документів відділів ЦК КП(б)У також слід виділити доповіді Катеринославського губернського революційного комітету (губревкому) і губернського виконавчого комітету (губвиконкому), які містять інформацію про боротьбу з бандитизмом, розкриття контрреволюційних змов, діяльність Катеринославського губернського революційного трибуналу та Катеринославської губЧК. Також важливу інформацію містять щоденні внутрішні інформаційні зведення Харківської губЧК. Дані джерела допомагають простежити специфіку репресивної діяльності радянської влади в різних регіонах.

Значну цінність для дослідження становлять протоколи, доповіді, висновки, постанови й вирoki революційних трибуналів, кримінальних розшуків та інших слідчих органів, а також доповіді про зловживання окремими більшовиками своєю владою. Дані матеріали дають можливість вивчення репресивної діяльності радянських органів правосуддя, силових структур та місцевих органів влади.

Протоколи Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УРСР, оперативно-інформаційні зведення ВУЧК, а також інформаційні зведення і бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК УРСР по боротьбі з бандитизмом містять інформацію про репресивну діяльність більшовиків у 1921 р. стосовно учасників українського повстанського руху.

Ще одним джерелом з документів ЦК КП(б)У є списки комуністів, що знаходилися під судом і слідством ревтрибуналів.

Доповнюють джерельну базу і протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У (опис 6). Вони дозволяють прослідкувати процес реформування та реорганізації ВУЧК та підвідомчих їй органів.

Не менш інформативним є фонд комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (Ф. 5). Тут містяться передруковані матеріали по боротьбі з бандитизмом та контрреволюцією в Україні, в яких висвітлено застосування червоного терору для придушення українського повстанського руху. Серед документів фонду знаходиться також щоденник інспектора чернігівських в'язниць Д. Країнського, який містить важливі свідчення про терор більшовиків на Чернігівщині в 1918 р.

Багато документів, що доповнюють джерельну базу дослідження, знаходяться у фонді «Колекції документів з історії Комуністичної партії України» (Ф. 57). Тут містяться копії постанов, наказів, резолюцій, листівок Народного Секретаріату, рад, місцевих партійних комітетів, воєнно-революційних комітетів та ін., в яких закликали до боротьби проти Центральної Ради, Гетьмана, Директорії, за встановлення радянської влади. Частина з них містить заклики до застосування червоного терору, в деяких документах обґрунтовується його необхідність.

У фонді «Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн та соціалістичного будівництва» (Ф. 59) зберігаються спогади очевидців революційних подій 1917-21 рр., які висвітлюють період встановлення радянської влади в Україні.

Важливим для дослідження є також документи фонду «Колекція позасудових справ реабілітованих» (Ф. 263). Слідчі справи, що знаходяться в даному фонді, допомагають проаналізувати репресивну діяльність більшовиків. Зокрема, дані справи містять інформацію про обвинувачення, вироки, в тому числі і смертні, та їх виконання, а також демонструють відсутність сукупності доказів, які б підтверджували провину в здійсненні злочину.

Суттєво доповнюють джерельну базу дослідження матеріали ЦДАВО України. Зокрема, особливу цінність становлять документи фонду Верховного революційного трибуналу при Всеукраїнському Центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК) (Ф. 28). В ньому зберігаються справи, які розглядалися у Верховному революційному трибуналі в 1919 р. Вони допомагають прослідкувати особливості радянського правосуддя в 1919 р. Серед документів фонду вирізняються справи проти тих, хто був безпосередньо причетний до репресивної діяльності більшовиків: чекістів, міліціонерів. Зокрема, найбільший інтерес становлять справа комісара Лободи і його помічника Черкезова та справа М. Кручинського, в яких наводяться докази самовільних розстрілів, арештів ними невинних людей та інших злочинів.

У фонді Верховного касаційного трибуналу при ВУЦВК (Ф. 83) містяться документи, що допомагають прослідкувати репресивну практику місцевих революційних трибуналів, пов'язаної, зокрема, з невиконанням продрозкладки.

У фонді Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР (Ф. 5) знаходяться зведення, огляди, бюлетені Наркомату внутрішніх справ про політичне становище в губерніях України та боротьбу з бандитизмом, а також матеріали про організацію та роботу концентраційних таборів і будинків суспільно-примусових робіт в Україні. Дані матеріали дають змогу дослідити не лише діяльність радянських репресивних органів в різних регіонах України, але й стан радянської пенітенціарної системи на її території.

Також важливим джерелом інформації є документи фонду Надзвичайної галицької комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та зловживанням по службі (Ф. 2997), які проливають світло на репресивну діяльність більшовиків на території Галичини.

Важливе значення для дослідження мають архівні матеріали ГДА СБУ. Так, у Фонді кримінальних справ на реабілітованих осіб (Ф. 6) зберігаються слідчі справи надзвичайних комісій. Вони містять інформацію про те, що у багатьох випадках докази скоєння контрреволюційних або інших злочинів у справах відсутні (в тому числі й у справах зі смертним вирокom), а інколи арештованим не були висунуті навіть обвинувачення. З протоколів допитів арештованих також можна почерпнути інформацію про причину притягнення до відповідальності. Це дозволяє вивчити особливості репресивної практики надзвичайних комісій.

Великий інтерес становлять звіти та інформаційні бюлетені ВЧК, ВУЧК, Цупчрезкому та губернських ЧК (Ф. 13), які свідчать про масштаби репресій в Україні. Вони містять дані про кількість репресованих надзвичайними комісіями в Україні 1920 р. та по окремих українських губерніях в 1921 р. Матеріали даних звітів та бюлетнів також дозволяють прослідкувати організацію та діяльність надзвичайних комісій в Україні.

На жаль, багато документів, які могли б ще більше пролити світло на діяльність радянських репресивних органів в Україні, не збереглося. Зокрема, практично відсутні розпорядчі документи ВУЧК 1919-1921 рр.

Документи Державного архіву Київської області (ДАКО) доповнюють численні матеріали про регіональний аспект червоного терору.

Суттєво зміцнили джерельну базу опубліковані документи та збірники документів. Ряд цінних документів були опубліковані ще в радянських збірниках⁷¹. Зокрема, це декрети, постанови Ради народних комісарів та ряд інших офіційних документів, листів, які дозволяють прослідкувати законодавче підґрунтя організації та проведення червоного терору в Україні.

Серед інших збірників документів можна виділити збірник «ВЧК/ГПУ. Документы и материалы», в якому зокрема опубліковані інструкції надзвичайним органам на місцях, всім судовим, судово-слідчим і адміністративним установам⁷².

Важливе значення мають акти розслідування Особливої комісії по розслідуванню злочинів більшовиків, яка знаходилась при головнокомандувачу збройними силами на Півдні Росії⁷³. Ця комісія була створена за наказом А. Денікіна для розслідування злочинів більшовиків і її акти розслідувань містять важливу інформацію про масштаби та жажливість червоного терору в Україні.

Багато документів з приводу організації, функціонування радянської репресивної системи, а також її боротьби з повстанським рухом в Україні опубліковано І. Біласом в його монографії⁷⁴. Ряд документів стосовно роботи надзвичайних комісій опубліковано у монографії Ю. Шаповала, В. Пристайка та В. Золотарьова⁷⁵. Зокрема, це документи про організацію надзвичайних комісій, накази Цупчрезкому, ВУЧК та ін.

⁷¹ Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. Кн.1. – 874 с.; Т. 1. Кн.2. – 490 с.; Т. 2 – 918 с.; Т. 3 – 910 с.; Декреты Советской власти. / [Ред. Коллегия: Г.Д. Обичкин]. – М. : Политиздат, 1971. – Т. 1 – 626 с.; Т. 5.– 702 с.; На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917 – 1922 годы: Сб. док. и материалов / [П. П. Бачинский (сост.)]. – К. : Политиздат Украины, 1971. – 392 с.

⁷² ВЧК/ГПУ. Документы и материалы / Ред. сост. Ю. Г. Фельштинский. – М. : Изд. гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.

⁷³ Красный террор в годы Гражданской войны / Под ред Ю.Фельштинского. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. – 512 с.

⁷⁴ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Книга 2. – 688 с.

⁷⁵ Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.

Варто відзначити науково-документальну серію книг «Реабілітовані історією», в якій опубліковано документи з державних обласних архівів, присвячені репресивній діяльності радянської влади в Україні⁷⁶. Частина з них стосуються червоного терору 1918 – 1921 рр. Зокрема, це інструкції по боротьбі з бандитизмом в Україні, доповіді та донесення про діяльність надзвичайних комісій, революційних трибуналів, надзвичайних повітових трійок, про безчинства червоної армії, накази про взяття та розстріл заручників та ін. Дані матеріали допомагають прослідкувати регіональну специфіку червоного терору в Україні.

Інформацію про більшовицький терор 1918 р. містять документи опублікованої В. Гриневичем та Л. Гриневич «Слідчої справи М. А. Муравйова»⁷⁷. Зокрема, в них викривається свавільна та злочинна діяльність М. Муравйова та надаються свідчення тероризування та пограбування ним та його сподвижниками українського населення.

Важливі свідчення про репресивну діяльність більшовиків на Катеринославщині містить звіт Катеринославської губЧК⁷⁸. Зокрема, з нього можна почерпнути інформацію про організацію та діяльність Катеринославської губЧК в 1920 – 1921 рр., про головні справи, які вона розслідувала, про ліквідовані нею повстанські організації, а також статистику щодо засуджених нею осіб.

У збірнику «Справа «Польської організації військової» в Україні» містяться документи про репресії більшовиків проти польської національної меншини на території України в 1920 – 1921 рр.⁷⁹ Ряд важливих документів стосовно

⁷⁶ Реабілітовані історією. Житомирська область : у 7 кн. – Житомир : Полісся, 2006. – Кн. 1. – 724 с.; Реабілітовані історією. Запорізька область. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. – Кн. 5. – 2010. – 522 с.; Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 3. – К. : Основа, 2011. – 984 с.; Реабілітовані історією. Харківська область. – Кн. 1, ч. 1. – К. ; Х. : [б.в.], 2005. – 800 с.; Реабілітовані історією. Чернігівська область. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – Кн. 1 – 800 с.

⁷⁷ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова / В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 336 с., іл.

⁷⁸ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. / [Сост. В. В. Ченцов]. – Днепропетровск, 1994. – 236 с.

⁷⁹ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр.: зб. док. та матеріалів / [упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов]. – К. : Головна

репресивної діяльності надзвичайних комісій опубліковано в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»⁸⁰.

Матеріали про один з перших актів більшовицького терору в Україні – розстріл полонених студентів під Крутами можна почерпнути зі збірників, присвячених бою під Крутами⁸¹. Зокрема, в них міститься інформація про реакцію тогочасного українського суспільства на цю подію.

Суттєво доповнюють джерельну базу спогади й розповіді очевидців. Так, у мемуарах Д. Дорошенка міститься важлива інформація про більшовицький терор у Києві в 1918 р.⁸² В доповіді Центрального комітету Російського Червоного Хреста наводяться свідчення сестер милосердя про діяльність надзвичайної комісії в Києві в 1919 р., які яскраво змальовують практику червоного терору в Києві⁸³. Події у Києві також описують у своїх спогадах А. Гольденвейзер і Н. Могилянський⁸⁴. Про більшовицький терор в Одесі у 1918 р. згадує у своїх спогадах М. Омелянович-

редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.

⁸⁰ Наказ Ф.Дзержинського про каральну політику надзвичайних комісій // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2 (2/3). – К., 1995. – С. 86-89.; Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівно-кримінальні справи свідчать... / Вступна стаття та публ. В. Василенка. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (39). – Х. : Права людини, 2012. – С. 57-145.

⁸¹ Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. – К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 288 с.; Героїка трагедії Крут / упоряд. В. І. Сергійчук. – К. : Україна, 2008. – 464 с.

⁸² Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007 – 632 с.;

⁸³ Доклад Центрального Комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве. // Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М. : Изд. центр «Терра»: Политиздат, 1991. – Т. 3. Кн. 6. – С. 339-364.

⁸⁴ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний. // Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М. : Изд. центр «Терра»: Политиздат, 1991. – Т. 3. Кн. 6. – С. 161-304; Могилянський Н. М. Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 году) // Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М. : Изд. центр «Терра»: Политиздат, 1991. – Т. 6., Кн. 11. – С. 74-105.

Павленко⁸⁵. Спогади М. А. Нестеровича-Берга, М. В. Чорносвітової, Ф. Ростовцева, Д. Кришtica, В. А. Розенберга та інших опубліковано в збірнику «Красный террор глазами очевидцев»⁸⁶.

Важливим джерелом є також мемуари Н. Гірняка, І. Дубинця, Ю. Лодыженського, І. Мазепи⁸⁷. Цінну інформацію містять також спогади В. Антонова-Овсієнка⁸⁸. Звичайно, всі вони суб'єктивні й мають емоційне забарвлення, але все ж вони дають цінну інформацію про ситуацію в Україні в 1918 – 21 рр., зокрема і про акти терору. Останні звісно не могли пройти повз їхню увагу.

Цінними є також і спогади самих чекістів, які попри всю свою заідеологізованість містять цінну інформацію про обґрунтування необхідності терору більшовиками⁸⁹. Так, у книзі чекіста Дукельського «ЧК – ГПУ» зображено радянську версію подій 1918 – 21 рр.⁹⁰

Важливою складовою джерельної бази дослідження є матеріали періодичних видань. При написанні дисертації використано матеріали 30 видань періодичної преси.

Велику кількість інформації про більшовицький терор 1918 р. надають київські газети: «Последние новости», «Нова Рада», «Киевлянин», «Киевская мысль»,

⁸⁵ Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917-1920) / М. В. Омелянович-Павленко ; упоряд. М. Ковальчук ; голов. ред. Ю. Олійник. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.

⁸⁶ Красный террор глазами очевидцев / [составл., предисл., примечания д.и.н. С. В. Волкова] – М. : Айрис-Пресс, 2010. – 448 с.

⁸⁷ Гірняк Н. Останній акт трагедії Української галицької армії / Н. Гірняк. ; Український військово-історичний інститут у США – [Б.м.], 1959. – 281 с.; Дубинець І. Горить Медвин (Історично-мемуарний нарис) / І. Дубинець. – Богуслав : «Квадрат», 1992 – 40 с.; Лодыженский Ю.И. От Красного Креста к борьбе с коммунистическим Интернационалом: [мемуары]. – М. : Айрис-пресс, 2007. – 576с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.

⁸⁸ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне : В 3-х т. / В. А. Антонов-Овсеенко. – М. : Высш. воен. ред. совет, 1924. – Т. 1. – 300 с.

⁸⁹ Фомин Ф. Записки старого чекиста – М. : Издательство политической литературы / Ф. Фомин. – М., 1960 – 256 с.

⁹⁰ Дукельский С. ЧК на Украине / С. Дукельский. // ВЧК/ГПУ Документы и материалы [за ред. Ю.Фельштинского] – М. : Издательство гуманитарной литературы, 1995 – С. 135-271.

«Робітнича газета» та катеринославська «Голос робітника». В них описуються окремі прояви більшовицького терору в різних містах України, висвітлено реакцію українського суспільства на дії більшовиків, а також в них є інформація про наслідки першого періоду більшовицького панування в Україні: непоховані трупи, пограбоване населення, зруйновані міста та ін.

Наслідки більшовицького панування в Україні в 1919 р. детально висвітлюються у київських газетах «Вечерние огни» та «Киевлянин». Попри те, що через свою прихильність до Добровольчої армії, дані газети не завжди об'єктивно подавали інформацію, інколи перебільшуючи масштаби більшовицьких злочинів, все ж вони є важливою складовою джерельної бази дослідження.

При вивченні червоного терору 1918 – 1921 рр. важливим джерелом інформації є радянські періодичні видання: «Известия ВУЦИК», «Коммунист», «Красный меч», «Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», «Известия Волынского Губернского Революционного Комитета», «Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов Черниговщины», «Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», «Известия Киевского губернского революционного комитета» та ін. В них публікувалися накази ВУЧК, губЧК, статті М. Лациса та інших більшовиків про необхідність червоного терору, списки розстріляних надзвичайними комісіями та революційними трибуналами. Також в них висвітлювалися найгучніші процеси в революційних трибуналах та викриття контрреволюційних змов.

Велику цінність для дослідження мають саме списки розстріляних, що публікувалися у періодичній пресі. Завдяки їм можна прослідкувати зростання інтенсивності червоного терору в Україні. Також у багатьох опублікованих списках окрім прізвищ зазначаються також професія, посада або соціальна приналежність жертв, а також звинувачення, за яким вони були засуджені до найвищої міри покарання. Завдяки цьому можна прослідкувати соціальну і політичну спрямованість червоного терору в різні періоди більшовицького панування.

Таким чином, історіографічний та джерелознавчий аналіз засвідчив, що на сучасному етапі бракує об'єктивного і комплексного дослідження червоного терору в Україні в 1918 – 1921 рр.

Проведений історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що, попри значну кількість праць, присвячених проблематиці радянських репресій на території України, проблема червоного терору в Україні в 1918 – 1921 рр. не стала предметом окремого наукового дослідження.

У радянській історіографії акцент робився на жорстокості терору противників більшовиків та возвеличенні роботи чекістів, що нібито гідно боролися з контрреволюційними силами. При цьому репресивна сутність червоного терору залишилася поза увагою дослідників. Зазначаючи про його оголошення та викриття «контрреволюційних» змов, вони не згадували про арешти та розстріли, які слідували за цим. Праці представників еміграції досить часто носили емоційне забарвлення, що заважало об'єктивній оцінці подій. У сучасній історіографії червоний терор в Україні в 1918 – 1921 рр. розглядався переважно у контексті сталінського терору або національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Джерельна база, у свою чергу, є достатньо широкою для створення комплексного дослідження, наукового аналізу та всебічного висвітлення проблеми червоного терору в Україні в 1918 – 1921 рр. Вона є репрезентативною й різноманітною за тематикою та змістом. Її недоліком є відсутність ряду, знищених більшовиками, документів щодо репресивної практики радянської влади у 1918 – 1919 рр., а також те, що у багатьох випадках, особливо у 1918 р., взагалі не велося жодної офіційної документації стосовно репресованих осіб. Прогалини, що виникли в результаті їх відсутності, дозволяють заповнити матеріали періодичної преси, спогади очевидців, офіційні зведення підвідділів НКВС УСРР, а також акти розслідування Особливої комісії. Поєднання архівних документів з матеріалами періодичних видань, опублікованими документами, мемуарами та науково-історичними працями дозволяє вирішити поставлені у дисертаційному дослідженні завдання.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ У СІЧНІ – КВІТНІ 1918 Р.

2.1. Ідеологічна та правова основа більшовицького терору в Україні

Феномен червоного терору на території України є доволі складним явищем. Попри офіційне проголошення червоного терору постановою РНК 5 вересня 1918 р., фактичне застосування терору більшовиками проти українського населення, розпочалося майже одночасно з проголошенням радянської влади в Україні.

В основі ідеологічного обґрунтування необхідності червоного терору лежала марксистська теорія про класову боротьбу як рушійну силу історії. Відповідно до «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, припинення класової боротьби можливе лише після ліквідації класів, яка, у свою чергу, можлива лише після встановлення диктатури пролетаріату. Єдиним шляхом утвердження останньої вони спочатку вбачали лише насильницьку революцію. Згодом вони поступово відійшли від необхідності здійснення революції виключно насильницьким шляхом, проте ця ідея вкорінилася у багатьох їхніх послідовників. Особливої популярності вона набула на території Російської імперії, де в умовах панування самодержавства складно було розраховувати на здійснення соціалістичних перетворень мирним, легальним шляхом.

Більшовики на чолі з В. Леніним розвинули цю теорію, стверджуючи, що протистояння між класами не припиниться і після встановлення диктатури пролетаріату. А так, як єдиною альтернативою диктатурі пролетаріату є диктатура буржуазії, то для недопущення приходу до влади останньої необхідно застосовувати всі методи, включаючи насильство і терор. Ленін писав: «Революційна диктатура пролетаріату є влада, завойована і підтримувана насильством пролетаріату над буржуазією, влада, не зв'язана ніякими законами»⁹¹.

⁹¹ Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 37. – С. 245.

Ще один ідеолог більшовизму Л. Троцький вважав, що без терору буде не лише неможливо утримати радянську владу, але й побудувати соціалізм. Він писав: «Хто відмовляється принципово від тероризму, тобто від заходів придушення і залякування по відношенню до запеклої й озброєної контрреволюції, той повинен відмовитися від політичного панування робітничого класу, від його революційної диктатури. Хто відмовляється від диктатури пролетаріату, той відмовляється від соціальної революції й ставить хрест на соціалізмі»⁹².

Важливу роль в більшовицькій ідеології для обґрунтування і виправдання терору відіграла ідея про лінійність історичного процесу. Історичний процес вбачався як послідовна і закономірна зміна типів існуючих соціально-економічних формацій. Відповідно до марксистського вчення, на зміну капіталізму мав неодмінно прийти соціалізм, який би ознаменував ліквідацію буржуазії як класу. Троцький писав: «Червоний терор є зняряддям, що застосовується проти приреченого на загибель класу, який не хоче гинути. Якщо білий терор може лише уповільнити історичне сходження пролетаріату, то червоний терор прискорює загибель буржуазії»⁹³.

Отже, терор проти буржуазії вбачався більшовикам каталізатором історичного процесу, в той час як буржуазний терор проти пролетаріату, на їхню думку, гальмував його, а отже був приречений на невдачу. Ця ідея, попри свою помилковість, дозволяє чітко зрозуміти чим керувалося більшовицьке керівництво, коли запроваджувало терор і всіляко його пропагувало серед населення.

Також важливу роль в ідеологічному обґрунтуванні терору відігравав той факт, що більшовики відмежовували революційне насильство від звичайного. Помста чи насильство заради насильства завжди офіційно засуджувалися ними й, як правило, каралося. Революційне насильство, під яким розумілося насильство здійснене в інтересах революції, для утвердження і збереження диктатури пролетаріату, навпаки всіляко виправдовувалося і заохочувалося. Заперечення чи відмова від нього для

⁹² Троцький Л. Д. Терроризм и коммунизм / Л. Д. Троцкий. – Петербург : Госиздат, 1920. – С. 23.

⁹³ Там же. – С. 62.

більшовиків були неприпустимими. В. Ленін нещадно засуджував тих, хто виступав взагалі проти насильства і терору. Він стверджував: «[...] соціалізм взагалі проти насильства над людьми. Однак, крім християнських анархістів і толстовців, ніхто не робив з цього висновку, що соціалізм проти революційного насильства. Отже, казати про «насильство» взагалі, без розбору умов, що відрізняють реакційне від революційного насильства, означає бути міщанином, що відрікається від революції, або це означає просто обманювати себе та інших софістикою»⁹⁴.

Поступово ці погляди Леніна ще більш радикалізувалися. Так, в 1919 р. він зазначав, що ті, хто виступають за відмову від терору є нічим іншим, як свідомим чи несвідомим знаряддям у руках «імперіалістів», що намагаються «задушити» радянську державу⁹⁵. Тобто, виступ проти червоного терору розцінювався як виступ проти радянської держави.

Для виправдання терору більшовики стверджували, що кінцевою його метою є ліквідація будь-якого насильства і тим самим будь-якої диктатури. Це можливо, на їхню думку, лише в разі ліквідації класового суспільства. У свою чергу, ця велика мета вимагає від пролетаріату нещадності у боротьбі з ворожими класами. Найменший прояв будь-якої слабкості, м'якості чи гуманності стосовно них був, на думку більшовиків, злочином перед історичним завданням пролетаріату, яке полягало у ліквідації класового суспільства та припиненні класової боротьби. Саме тому В. Ленін стверджував: «Якщо ми винні у чому-небудь, то це в тому, що ми були занадто гуманні, занадто добросерді по відношенню до жахливих, за своєю зрадою, представників буржуазно-імперіалістичного устрою»⁹⁶.

Річард Пайпс у своїй монографії стверджував, що Ленін, будучи переконаним прихильником терору, вважав його необхідним інструментом діяльності революційного уряду. Він був готовий ввести терор превентивно, тобто за

⁹⁴ Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский... – С. 296.

⁹⁵ Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике. Изд. Второе. / Н. В. Крыленко. – М. : Госиздат, 1935. – С. 110.

⁹⁶ Ленин В. И. Третий Всероссийский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 35. – С. 283.

відсутності активного опору його владі. Така прихильність до терору ґрунтувалася на глибокому переконанні в правоті своєї справи й на небажанні сприймати політичну ситуацію інакше, як у чорно-білих тонах⁹⁷.

Для Леніна терор був, у першу чергу, засобом для встановлення та утримання влади. При цьому він наголошував на необхідності саме масового терору з залученням великої кількості населення для його реалізації. Індивідуальний політичний тероризм, на думку Леніна, не відповідав тим завданням, які ставила перед собою більшовицька партія. Тому Ленін виступав проти терористичних актів, які здійснювали різні революційні партії в кінці XIX – на початку XX ст., вважаючи їх недоцільним методом боротьби. Він вважав, що тероризм спрямований проти окремих представників державного апарату є не достатнім для зміни суспільного ладу. Для революції необхідно було залучити народні маси, а революційний тероризм мало сприяв цьому. Ленін зазначав: «Ніскільки не заперечуючи в принципі насильство і терор, ми вимагали роботи над підготовкою таких форм насильства, які б розраховували на безпосередню участь мас і забезпечували б цю участь»⁹⁸.

Але, виступаючи на початку XX ст. проти індивідуального політичного тероризму, Ленін не відкидав необхідність державного терору після здійснення революції. Так, виступаючи в березні 1908 р. у Женеві з доповіддю, Ленін назвав однією з причин поразки Паризької комуни те, що пролетаріат не винищив своїх ворогів, а намагався морально вплинути на них⁹⁹. Це ж саме він ставив у провину учасникам Російської революції 1905 – 1907 рр. Він стверджував: «В 1905 і 1906 роках селяни, власне, лише полякали царя і поміщиків. А їх потрібно не лякати, їх потрібно *знищити*, їх уряд – *царський* уряд – потрібно стерти з лиця землі»¹⁰⁰.

Напевне саме тому, прийшовши до влади, більшовики вирішили не повторювати цієї помилки й звернулися до терору для знищення своїх ворогів.

⁹⁷ Пайпс Р. Русская революция... – С. 481.

⁹⁸ Ленин В. И. Революционный авантюризм // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1963. – Том 6. – С. 386.

⁹⁹ Ленин В. И. Уроки коммуны // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1973. – Том 16. – С. 452.

¹⁰⁰ Ленин В. И. Уроки революции // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1968. – Том 19. – С. 422.

Також більшовики добре пам'ятали жорстокі каральні заходи царської влади після придушення революції 1905 -1907 рр. і прагнули помсти. Як зазначав Ленін: «Було б смішно і безглуздо відмовлятися від терору і придушення по відношенню до поміщиків та капіталістів з їх посіпаками [...] Було б комедією намагатися «переконати» і взагалі «психологічно впливати» на них»¹⁰¹.

Таким чином, саме терор вбачався більшовикам найефективнішим методом для утвердження своєї влади. Недієвість методу переконання вони пояснювали класовою природою ворога, через яку він не міг сприйняти ні переваг соціалістичної держави, ні необхідності встановлення диктатури пролетаріату. Зіткнувшись з неспроможністю донести власні ідеї до всіх верств населення, переконати їх у власній правоті, більшовики звертаються до терору, який мав змусити їх коритися революційному уряду принаймні із почуття страху.

Застосування терору проти окремих вороже налаштованих до радянської влади осіб мало слугувати методом залякування решти населення. При цьому терор мав зламати не лише активний опір радянській владі, але й пасивний. Ленін стверджував: «Нам необхідно не тільки «залякати» капіталістів у тому сенсі, щоб вони відчували всесилля пролетарської держави і забули думати про активний опір йому. Нам потрібно зламати і пасивний, без сумніву, ще більш небезпечний і шкідливий опір»¹⁰².

Для більшовиків була важлива не лише репресія сама по собі, але і її розголос, не лише її суворість, але й невідворотність. Всі заходи, які здійснювалися більшовиками в рамках червоного терору, такі як: розстріли, взяття заручників, децимація, ізоляція і масові ув'язнення в концентраційні табори – всі вони були спрямовані на залякування населення, з метою не лише зламати спротив, але й взагалі паралізувати його волю¹⁰³.

¹⁰¹ Ленин В. И. Ценные признания Питирима Сорокина // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 37. – С. 194.

¹⁰² Ленин В. И. Удержат ли большевики государственную власть? // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 34. – С. 310-311.

¹⁰³ Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике... – С. 116, 183.

Звичайно, терор не був методом виключно більшовиків. Використовували його і в Російській імперії, практикували його і білогвардійці. Більшовики стверджували, що були змушені вдатися до репресій під тиском робочого класу, а державний терор лише вводив в правові норми неминучий самосуд. Вони зазначали, що на долю саме російського пролетаріату випав тягар першим здійснити соціалістичну революцію в світі. Якби вона відбулася після революцій у Німеччині, Англії та Франції, то вона була б на найбільш «мирною» і «безкровною» поміж інших¹⁰⁴.

Також більшовики постійно наголошували, що червоний терор був відповіддю на більш жахливий білий терор, що проводився проти пролетаріату в різних країнах «імперіалістичними» державами. Зокрема, В. Ленін зазначав: «Деякі члени вашої делегації з подивом запитували мене про червоний терор [...] Я відповідав, що справжні винуватці терору – імперіалісти Англії та їх «союзники», які проводили й проводять білий терор у Фінляндії і в Угорщині, в Індії і в Ірландії, підтримували й підтримують Юденіча, Колчака, Денікіна, Пілсудського, Врангеля. Наш червоний терор є захист робітничого класу від експлуататорів, є придушення опору експлуататорів...»¹⁰⁵.

Натомість Р. Пайпс стверджує, що для більшовиків терор був аж ніяк не крайнім заходом, а служив їм заміною народної підтримки, якої їм не вистачало. Чим більше втрачали вони популярність, тим сильнішим ставав терор¹⁰⁶.

Саме тому, на думку Р. Пайпса, червоний терор не можна порівнювати ні з білим терором антибільшовицьких армій в Росії, посиленням на який більшовики зазвичай виправдовували свої дії, ні з яacobінським терором у Франції, який вони, за їх словами, взяли за зразок. Білі дійсно страчували більшовиків і тих, хто їм співчував. Розправи ці були масовими й вельми жорстокими. Але вони ніколи не зводили терор в ранг особливої політики й не створювали для цього формальних інститутів, таких, як ЧК. Бувши цілком одіозним, терор білих армій, на відміну від червоного терору, ніколи не був систематичним. Більшовицький терор виростав з

¹⁰⁴ Троцкий Л. Д. Терроризм и коммунизм... – С. 55.

¹⁰⁵ Ленин В. И. Письмо к английским рабочим // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1981. – Том 41. – С. 127.

¹⁰⁶ Пайпс Р. Русская революция... – С. 483.

переконав Леніна, що, перебуваючи при владі й керуючи країною, більшовики повинні фізично винищити «буржуазію». Термін «буржуазія» більшовики вживали розширено, позначаючи з його допомогою дві групи людей: по-перше, тих, кого за своїм походженням або місцем в господарському житті вони вважали «експлуататором», – будь то промисловець – мільйонер чи селянин, який мав зайву сотку землі, і, по-друге, тих, хто незалежно від свого соціального або економічного становища був не згоден з більшовицькою політикою¹⁰⁷.

Звичайно, каральні акції російського царизму, білогвардійський терор, а також революційне насильство народних мас, яке вилилося у численні самосуди й погроми, змушували більшовиків вдаватися до терору, аби самим не стати його жертвами. Разом з тим, вони й самі завчасно готувалися до його застосування, у випадку зіткнення з потужним опором своїй владі. Підтвердженням цьому є те, що ще на початку 1918 року більшовицькі лідери розробили докладно обґрунтовану модель превентивного терору, що ліквідував одну частину населення й паралізував решту¹⁰⁸.

Для більшовиків модель превентивного терору була повністю виправданою, адже вона фактично не залишала представникам освічених верств іншої можливості врятуватися, крім як активно підтримувати «справу революції», вона зробила можливим і службу більшовикам кадрових офіцерів, і масове вербування в «сексоти», і взаємні доноси культурної еліти, і т. д. Як зауважив з цього приводу Троцький: «Терор як демонстрація сили й волі робітничого класу отримує своє історичне виправдання саме в тому факті, що пролетаріату вдалося зламати політичну волю інтелігенції»¹⁰⁹.

Для проведення політики терору більшовикам було необхідно створити репресивно-каральний апарат, який міг би не лише вести боротьбу з ворогами радянської держави, але й здійснювати свої основні функції – залякування і придушення. Головну роль в ньому мали б відігравати органи позасудової розправи,

¹⁰⁷ Пайпс Р. Русская революция... – С. 480-485.

¹⁰⁸ Білокін С. І. Масовий терор як засіб державного управління... – С. 94.

¹⁰⁹ Красный террор глазами очевидцев... – С. 8.

які могли б знищувати чи знешкоджувати ворога негайно без зайвого судового процесу. Ці органи дістали назву надзвичайних комісій (ЧК).

Питання про необхідність створення такого органу було винесене на засіданні військово-революційного комітету (ВРК) Ф. Дзержинським ще 21 листопада (4 грудня) 1917 р. А вже 7 (20) грудня 1917 р. Рада народних комісарів (РНК) прийняла таємний декрет про заснування Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК), на чолі з Ф. Дзержинським¹¹⁰. Головними її завданнями були: 1) запобігання та ліквідація всіх контрреволюційних і саботажних спроб і дій, незалежно від того, хто їх здійснював; 2) передача суду військово-революційного трибуналу всіх саботажників і контрреволюціонерів та розробка заходів боротьби з ними. Основні заходи, які вона мала застосовувати були: конфіскації, опублікування списків ворогів народу та ін.¹¹¹

Створення ВЧК було важливим кроком для реалізації політики більшовицького терору в подальшому, а також підтвердженням того, що більшовики планували ввести терор превентивно. Проте, в перші місяці свого існування ВЧК ще не встигла перетворитись на головного реалізатора більшовицького терору. Цьому сприяли як розмитість її повноважень, так і відсутність чіткої структури.

У циркулярі, адресованому місцевим радам, разом із повідомленням про створення ВЧК пропонувалося створювати аналогічні комісії на місцях. Проте, створення розгалуженої системи ЧК відбувалося не відразу. Лише у березні 1918 р. після прийняття ВЧК постанови про необхідність негайної організації місцевих надзвичайних комісій розпочинається масова їх організація. У цій постанові зокрема йшлося про те, що віднині право здійснення всіх арештів, обшуків, реквізицій, конфіскацій та ін., пов'язаних з контрреволюційними, посадовими злочинами й спекуляцією, належать виключно ЧК¹¹².

В Україні створення органів позасудової розправи відбувається також відразу після створення уряду Радянської Української Народної Республіки. Вже 18 грудня

¹¹⁰ Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК... – С. 20.

¹¹¹ Кожевников М. В. История советского суда... – С. 59.

¹¹² Там же. – С. 60.

1917 року було створено Крайовий військово-революційний комітет боротьби з контрреволюцією¹¹³.

Хоча більшовицький терор пов'язується насамперед з діяльністю надзвичайних комісій, але в першій половині 1918 р. більшу частину розправ з «ворогами» радянської держави та «контрреволюціонерами» здійснювали місцеві військово-революційні комітети, командування окремих червоних загонів, революційні «трійки» та ін.

Надзвичайна комісія Народного секретаріату в Україні була створена лише 21 лютого 1918 р. для організації спротиву австро-німецьким та українським військам, які розпочали витіснення радянських військ з України відповідно до умов Брест-Литовського договору¹¹⁴. Створення надзвичайної комісії в Україні збіглося з видачею РНК декрету «Соціалістична вітчизна у небезпеці!» від 21 лютого 1918 р., 8-й пункт якого проголошував: «Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину»¹¹⁵. І хоча у декреті ЧК не згадуються, зрозуміло, що 8-й пункт адресувався насамперед їм. Це підтвердила й сама ВЧК, розмістивши 23 лютого у газетах оголошення, в якому зазначала, що відповідно до постанови РНК «не бачить інших заходів боротьби з контрреволюціонерами, шпигунами, спекулянтами, громилами, хуліганами, саботажниками та іншими паразитами, окрім нещадного знищення на місці злочину»¹¹⁶. Таким чином, вони офіційно отримали право виносити смертні вироки. Лише витіснення більшовиків з території України завадило ЧК там розгорнути свою масштабну репресивну діяльність у 1918 р.

Натомість на території радянської Росії вони продовжували функціонувати. 5 вересня 1918 р. РНК було прийнято постанову про запровадження червоного терору. У ній зазначалося: «Рада Народних Комісарів, заслухавши доповідь голови Всеросійської Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами знаходить, що при даній ситуації забезпечення тилу шляхом

¹¹³ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні... – Книга 1. — С. 63.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Декреты Советской власти. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1971. – С. 491.

¹¹⁶ Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК... – С. 54-55.

терору є прямою необхідністю; що для посилення діяльності Всеросійської Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами й внесення в неї більшої планомірності необхідно направити туди якомога більшу кількість відповідальних партійних товаришів; що необхідно убезпечити Радянську Республіку від класових ворогів шляхом ізолювання їх в концентраційних таборах; що підлягають розстрілу всі особи, причетні до білогвардійських організацій, змов та заколотів; що необхідно опублікувати імена всіх розстріляних, а також підстави застосування до них цього заходу»¹¹⁷.

Ця постанова узаконювала червоний терор, а також підтверджувала, що головна роль у його реалізації відводиться ЧК. Більш широке роз'яснення їх повноважень наводиться в інструкції ВЧК від 17 вересня 1918 р. В ній зазначалося, що всі справи про контрреволюційні злочини після завершення слідства по них в ЧК розглядалися самою комісією. Лише окремі справи за рішенням спеціальної наради за участі представника Народного комісаріату юстиції (нарком'юсту) мали передаватися для розгляду у відповідний трибунал чи народний суд¹¹⁸.

Постанова «Про червоний терор» та вищезгадана інструкція ВЧК поширювалася і на українські території, підконтрольні більшовикам. Проте, значних масштабів репресивна діяльність ЧК на території України набуває лише після повторного приходу більшовиків до влади в Україні наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.

Але не лише на ЧК покладалося завдання реалізації більшовицького терору в Україні. Велика роль у цьому відводилася революційним трибуналам.

4 січня 1918 р. постановою Народного секретаріату була ліквідована існуюча на той час судова система. Замість неї створювалися народні суди та революційні трибунали. Завданням останніх було нещадне переслідування мародерства і всіх видів зловживань промисловців і торговців, а також боротьба з саботажем чиновників та іншими ворогами революції.

¹¹⁷ Реабілітовані історією. Харківська область / голов. ред. П. Т. Тронько. – К. : ХДРВП «Оригінал», 2005. – Кн. 1, ч. 1. – К. ; Х. : [б.в.], 2005. – С. 33-34.

¹¹⁸ Кожевников М. В. История советского суда... – С. 87.

Відповідно до постанови «Про введення народного суду на Україні» від 4 січня 1918 р. та «Положення про революційні трибунали» від 23 січня 1918 р., створення революційних трибуналів доручалося міським та повітовим радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, які на своїх зборах мали обрати 12 членів. Справу розглядали голова трибуналу чи один з його замісників та 4 чергових суддів, які обиралися за жеребом із загальних 12. Строк повноважень суддів складав 3 місяці, але ради представників могли у будь-який момент позбавити суддів трибуналу повноважень і призначити нові вибори. Всі рішення мали прийматися більшістю голосів членів трибуналу, ці рішення були остаточними й підлягали негайному виконанню¹¹⁹.

При винесенні рішень революційні трибунали мали керуватись пунктами 20-23 постанови «Про введення народного суду на Україні». У 23-му пункті цієї постанови зазначалося, що народні суди в своїх рішеннях мали керуватись революційним сумлінням і законами попередніх урядів, за винятком скасованих¹²⁰. Тобто, при винесенні вироків головну роль відігравала не стільки доказова база, презумпція невинуватості та ін., скільки особисте переконання суддів у провіні обвинувачуваного. Цей пункт дозволяв суддям виносити практично будь-які вирoki, пояснюючи їх революційним сумлінням.

Революційні трибунали виносили вирoki, керуючись революційним сумлінням до 1920 р., після чого формулювання було дещо зміненим. З 1920 р. революційні трибунали мали виносити вирoki «керуючись виключно оцінкою обставин справи та інтересами пролетарської революції». Проте по суті це нічого не змінило, адже термін «революційне сумління» та «інтереси пролетарської революції» принципово не відрізнялися одне від одного¹²¹. Будь-який необґрунтований, з юридичної точки зору, вирок, що в 1918 – 1919 рр. пояснювався «революційним сумлінням», в 1920 – 1921 рр. точно так само обґрунтовувався «інтересами пролетарської революції».

¹¹⁹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 198, арк. 132-134.

¹²⁰ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т. 1. 1917-1941 рр. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 32.

¹²¹ Буков В. А. От российского суда присяжных... – С. 274.

Тим більше, що з офіційної риторики терміни «революційна правосвідомість» і «революційне сумління» нікуди не зникли.

Для більшовиків покарання розглядалося не як справедливе чи несправедливе, а як доцільне чи недоцільне. Вони всіляко намагалися позбутися таких понять як «відплата» чи «справедливе покарання». Про це, зокрема зазначав голова Верховного революційного трибуналу, народний комісар юстиції СРСР у 1936 – 1938 рр. Н. В. Криленко. На його думку, теорія відплати, навіть справедливої, не має нічого спільного з теорією класової боротьби і марксизму взагалі. Головна мета будь-якого покарання є придушення та залякування, а не визначення справедливої міри покарання¹²². Таке трактування покарання дозволяє зрозуміти, чому чекісти та інші радянські кати, які відзначилися неабиякими звірствами та самочинними розстрілами, відбулися легкими покараннями, або й взагалі були виправданими, в той час як інші могли бути розстріляні за незначну провину або й за відсутності такої.

Більшовики не нехтували застосовувати репресії навіть у випадку відсутності правопорушення, тобто при відсутності провини. При чому мова йде не лише про капіталістів, поміщиків чи державних чиновників, які, з їхньої точки зору, хоча й легальним шляхом, але грабували та пригноблювали населення, а отже формально для них були злочинцями. Вони готові були застосовувати репресії навіть за відсутності формального правопорушення. Для цього було достатньо, щоб особа належала до партії чи організації, які були визнані контрреволюційними. При цьому вона могла навіть не поділяти «контрреволюційних» поглядів цієї партії чи організації, але за зв'язок з нею вона могла бути репресована. І для судових органів, і для органів позасудової розправи головною метою була охорона революції, а наявність злочину – лише приводом для застосування заходів для цієї охорони¹²³.

Річард Пайпс з цього приводу зазначає, що нічого подібного не відбувалося до цього ніколи й ніде: радянська Росія була першою державою в світі, яка поставила

¹²² Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике... – С. 162-163, 172.

¹²³ Там же. – С. 173-174.

закон поза законом. Це забезпечувало владі повну свободу позбавлятися від кожного, хто їй не подобався, узаконювало погроми будь-яких опонентів режиму¹²⁴.

Революційні трибунали розглядалися більшовиками, перш за все, як органи придушення ворожих класів, а тому вони мали бути нещадними до ворогів. Як і ЧК вони були покликані стати знаряддям терору. І революційні трибунали, і ЧК, будучи органами державної влади мали здійснювати одне й те ж завдання – придушення опору і залякування населення. Різниця між ними була хоча й суттєва, але не взаємовиключна¹²⁵.

Така постановка питання викликала суперечки між більшовиками та лівими есерами. Останні чітко відділяли органи позасудової розправи (ЧК), за якими вони визнавали право на винесення смертної кари, і органи правосуддя (народні суди та революційні трибунали). ЧК були органами надзвичайними, партійними, а не державними. Народні суди й революційні трибунали виносили вирок від імені держави після судового процесу, а отже насильство, яке здійснювали вони асоціювалося з діями держави¹²⁶.

Проте, для В. Леніна, який вважав терор невіддільною частиною державної політики, таке розмежування судів і органів позасудової розправи було абсурдним. На V Всеросійському з'їзді рад він казав: «Нам кажуть, що коли в комісії Дзержинського розстрілюють – це добре, а якщо відкрито перед обличчям всього народу суд скаже: він контрреволюціонер і заслуговує на розстріл, то це погано. Люди, які дійшли до такого лицемірства, політично мертві. Ні, революціонер, який не хоче лицемірити, не може відмовитися від смертної кари»¹²⁷.

Революційні трибунали й суди, на думку більшовиків, мали не ліквідувати терор, а обґрунтувати його й узаконити¹²⁸.

¹²⁴ Пайпс Р. Русская революция... – С. 487.

¹²⁵ Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике... – С. 101, 111.

¹²⁶ Буков В. А. От российского суда присяжных... – С. 262.

¹²⁷ Ленин В. И. V Всероссийский съезд советов // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 36. – С. 503.

¹²⁸ Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике... – С. 111.

Проте у 1918 р. в Україні революційні трибунали ще не зуміли відіграти тієї важливої ролі у радянській репресивній політиці, як це було в подальші роки. Пояснювалось це рядом факторів. По-перше, це було викликано недовготривалістю більшовицького панування в Україні в 1918 р. По-друге, революційні трибунали, як і народні суди, в 1918 р. були обмежені при визначенні міри покарання, яка не могла перевищувати ув'язнення на строк понад 5 років. По-третє, розправи над обвинуваченими чи засудженими революційними трибуналами носили, як правило, самочинний характер і були спричинені кровожерливими настроями революційно налаштованих мас.

Саме розпропаговані у більшовицькому дусі маси в 1918 р. виконували головну роль у реалізації більшовицького терору в Україні. Численні самосуди, розправи, що вони влаштовували, радянська влада використовувала на свою користь, для залякування населення. Більшовики не вважали вбивства білогвардійців, поміщиків, буржуазії, «контрреволюціонерів» жахливим злочином. Це вважалось адекватною реакцією на багаторічне пригноблення робітників та селян. Саме тому більшовицький терор набув такого розмаху, адже насильство проти «ворогів» радянської держави було не лише безкарним, але й виправдовувалось і заохочувалось більшовицьким керівництвом.

Більшовицькі ідеї про необхідність ліквідації буржуазії, про виправдання революційного насильства, про передачу фабрик робітникам, а землі селянам, про панування (диктатуру) бідних над багатими були зрозумілими для більшості населення і збігалися з їхніми прагненнями, а тому, звичайно, знаходили, у них відклик і підтримку. Це в свою чергу виливалось не лише у прихильність до радянської влади, але й у численні пограбування та розправи.

Інспектор чернігівських в'язниць Дмитро Країнський у своєму щоденнику з цього приводу писав: «Той же більшовизм з граб'яницькими тенденціями і кровожерливими інстинктами рознісся по всій Україні й за якийсь місяць знищив все багатство України. Кращі господарства розграбовувались місцевими селянами дощенту. Маєтки палили та розоряли. Солдати, що повернулися з фронту, зі зброєю в руках, оголосили своїм девізом «бий буржуїв» і більшовизм охопив всю Україну.

[...] Ніби за сигналом розпочались убивства, розбої, пограбування. Вбивали лише за те, що ви поміщик чи просто інтелігентна людина. Буржуїв вирізали, щоб з ними покінчити раз і назавжди й все перейшло до простого народу, так казали й в місті, і в селі»¹²⁹.

Т. Бикова, аналізуючи терор в Криму, зазначає, що спочатку він носив «класово-стихийний» характер, але у 1918 р. він набув організованих, «революційно-доцільних» форм¹³⁰. Дійсно більшовики, спіймавши кровожерні настрої населення, спробували направити їх в потрібне для них русло – проти своїх противників.

Це було необхідно, адже фактично замість проголошеної диктатури пролетаріату існувала диктатура партійних вождів Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), яка у березні 1918 р. змінила свою назву на Російську комуністичну партію (більшовиків).

Встановивши в результаті жовтневого перевороту диктатуру партії під виглядом «диктатури пролетаріату» більшовики приховували від населення сутність свого режиму, адже чудово розуміли неможливість запровадження диктатури робочого класу, від імені якого й здійснювалася влада¹³¹.

В основному радянська влада спиралася на збіднілі верстви населення: безробітні, бідне селянство, солдати, матроси, а також декласовані елементи: люмпени, злочинці та ін. Проте офіційно більшовики всіляко наголошували, що всі заходи влади, в тому числі насильницькі здійснюються від імені та в інтересах робочого класу. У своїй доповіді на засіданні Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) 21 листопада (4 грудня) В. Ленін зазначав: «Держава, це – установа для примусів. Раніше це було насилля над усім народом купки товстосумів. Ми ж хочемо перетворити державу в установу для примусу творити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»¹³².

¹²⁹ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 21, арк. 34 зв-35.

¹³⁰ Бикова Т. Червоний терор в Криму... – С. 7-8.

¹³¹ Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 60-61.

¹³² Ленин В. И. Доклад о праве отзыва на заседании ВЦИК // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 35. – С. 110.

Велику роль у реалізації терору на території України під час першої українсько-радянської війни відігравали Червона армія та її керівництво. У доповіді від 15 лютого 1918 р. Всеросійській колегії з організації й управління Робочо-селянською червоною армією її організатора в Донецькому басейні К. Б. Вербицького зазначається, що штаби червоної армії перетворились в самостійні організації, незалежні від рад. Штаби самостійно карали контрреволюціонерів, проводили реквізиції й встановлювали революційний порядок. Також у доповіді зазначається, що українське населення вороже ставиться до червоної армії, хоча спочатку позитивно ставились до її створення. Причинами такого погіршення ставлення до червоної армії Вербицький називає те, що п'яні червоногвардійці стали тероризувати населення своїм озброєним до зубів виглядом, з'являтися в громадських місцях з бомбами, гранатами, погрожуючи всім і кожному без жодного приводу, а начальство не звертало на це уваги¹³³.

У своїй ідеології більшовики визначали головних ворогів, проти яких і мав застосовуватися червоний терор. Спочатку він був спрямований на боротьбу з контрреволюцією та саботажем, але поступово вийшов за ці рамки і використовувався також проти окремих соціальних груп. У першу чергу, це були представники «ворожих класів» – капіталісти й поміщики. Як вже зазначалося, застосування терору проти «приречених на загибель класів» більшовики вважали не лише виправданим, але й необхідним. До того ж саме на них більшовики поклали відповідальність за його розв'язання. В. Ленін ще в листопаді 1917 р. з цього приводу зазначав: «[...] потрібна тверда влада, потрібне насильство і примус, але ми його направимо проти купки капіталістів, проти класу буржуазії. З нашого боку завжди послідує заходи примусу у відповідь на спроби – божевільні, безнадійні спроби – чинити опір Радянській владі. І у всіх випадках відповідальність за це ляже на тих, хто чинить опір»¹³⁴.

¹³³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 148, арк. 10-11.

¹³⁴ Ленин В. И. Речь на Первом Всероссийском съезде военного флота // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 35. – С. 113.

Ще одним ворогом радянської влади більшовики вважали заможне селянство – «куркульство». Під визначення «куркуля» потрапляли не лише заможні селяни, але й ті селяни, які виступали проти радянської влади. Для остаточного утвердження радянської влади в Україні було необхідним зламати опір селянства, перетворити його на покірних рабів радянської держави.

В. Ленін казав: «Куркулі – сказаний ворог Радянської влади. Або куркулі переріжуть нескінченно багато робітників, або робітники нещадно розчавлять повстання куркульської, грабїжницької меншості народу проти влади трудящих. Середина тут бути не може. Миру не бувати: куркуля можна і легко можна помирити з поміщиком, царем, попом, навіть якщо вони посварилися, але з робітничим класом ніколи»¹³⁵.

У боротьбі з куркулями більшовики планували спиратися не лише на бідне, але й середнє селянство. Прихильність останнього вони планували завоювати переконанням, а не репресивними методами. В. Ленін, зокрема, на VIII з'їзді Російської комуністичної партії (більшовиків) РКП(б) у березні 1919 р. казав: «Немає нічого дурнішого, як сама думка про насильство в галузі господарських відносин середнього селянина»¹³⁶.

Проте й середнє селянство також не уникло репресій. Його представники зараховувались або до куркулів, або до їх прибічників, або до спекулянтів, тобто до ворогів радянської держави. Широке застосування репресій проти українського селянства більшовики розпочали вже в 1919 р.

Також ворогами радянської влади були оголошені представники інтелігенції, які становили для більшовиків загрозу тим, що не лише не сприймали їхні лозунги, ідеї та політику, але й могли переконати інших в їх хибності. З цієї ж причини до ворогів були зараховані всі політичні опоненти більшовиків та навіть їхні союзники, якщо вони ставили під сумнів правильність рішень радянської влади. В. Ленін так відповідав на критику радянської політики меншовиками та есерами: «А ми на це

¹³⁵ Ленин В. И. Товарищи-рабочие! Идем в последний, решительный бой! // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 37. – С. 40.

¹³⁶ Ленин В. И. VIII съезд РКП(б) // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 38. – С. 201.

відповідаємо: «Дозвольте поставити вас за це до стінки. Або ви потрудіться від висловлювання ваших поглядів утриматися, або [...] ми з вами будемо поводитися як з найгіршими й найшкідливішими елементами білогвардійщини»»¹³⁷.

З цих же мотивів більшовики негативно ставилися до церкви та священнослужителів, які мали значний вплив на своїх мирян. До того ж церкві належали значні земельні ресурси та матеріальні багатства, які більшовики прагнули привласнити собі. Хоча в період національно-визвольних змагань терор проти церкви ще не набув тих масштабів, які стали притаманні йому в 1920-х роках. Але все одно від червоного терору постраждало багато священнослужителів, звинувачених у переховуванні чи допомозі контрреволюціонерам. Як правило, такі розправи відбувалися без суду.

Червоний терор також було спрямовано проти злочинців, спекулянтів, хабарників. У січні 1918 р. Ленін казав: «Доки ми не застосуємо терору – розстріл на місці – до спекулянтів, нічого не вийде. [...] Крім того з грабїжниками потрібно також чинити рішуче – розстрілювати на місці»¹³⁸. Аналогічного покарання він вимагав по відношенню до хабарників та тих, хто чинив інші посадові злочини. Він казав: «Тут потрібна чистка терористична: суд на місці й розстріл беззастережно»¹³⁹.

Проте, на практиці все було не так однозначно, адже, захоплюючи владу в Україні, більшовики опиралися в тому числі й на злочинців, частина з яких увійшла до керівного апарату та репресивних органів радянської влади. А вже після закріплення своєї влади більшовики стали більш рішуче діяти проти вищеназваних категорій осіб. Особливо жорстоко каралися спекуляція та хабарництво.

Також суворо каралося дезертирство. В. Ленін з цього приводу писав: «В ній [в Червоній армії – прим. авт.] застосовувалися суворі заходи, що доходили до розстрілів, яких не бачив навіть попередній уряд. Міщани писали й волали: «Ось

¹³⁷ Ленин В. И. XI съезд РКП(б) // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1970. – Том 45. – С. 90.

¹³⁸ Ленин В. И. Сопещание президиума Петроградского Совета с представителями продовольственных организаций // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 35. – С. 311.

¹³⁹ Ленин В. И. О продовольственном налоге // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 43. – С. 234.

більшовики ввели розстріли». Ми повинні сказати: «Так, ввели, і ввели цілком свідомо»¹⁴⁰. У своєму виступі на III всеросійському з'їзді профспілок він доповнив: «Про ці розстріли ми відкрито казали, ми казали, що ми насильство не ховаємо, тому що ми усвідомлюємо, що зі старого суспільства без примусу відсталого частини пролетаріату ми вийти не зможемо»¹⁴¹.

Більшовики вимагали застосовувати терор й проти робітників чи найбідніших селян, якщо ті вагалися в своїй підтримці радянської влади та її методів управління. Своїм ваганням вони, на думку більшовиків, допомагали ворогам радянської держави, а отже до них могли бути застосовані репресії лише за саме коливання. В. Ленін з цього приводу писав: «Ми будемо нещадні як до наших ворогів, так і по відношенню до всіх, хто вагається, і шкідливих елементів із нашого власного середовища, які наважаться внести дезорганізацію в нашу важку творчу роботу по будівництву нового життя трудового народу»¹⁴².

Ще однією особливістю червоного терору було те, що більшовики в якості головного обґрунтування репресії замість поняття «індивідуальна провина» вводять поняття «колективна провина». Термін абсолютно неприйнятний для класичної юриспруденції поступово стає визначальним у радянському правосудді¹⁴³. Лише колективна відповідальність, на думку більшовиків, могла сприяти остаточному придушенню опору та залякуванню населення. Застосування таких форм репресій, як кругова порука, заручництво та ін. сприяли зміцненню радянської влади. Покарання невинних людей справляло набагато сильніший психологічний ефект на населення, ніж покарання винних. Воно означало, що наступного разу за чийсь провину можеш бути покараний саме ти, лише за приналежність з ним до однієї організації, партії чи класу. Це в свою чергу змушувало цих людей співпрацювати з

¹⁴⁰ Ленін В. І. Новая экономическая политика и задача политпросветов // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 44. – С. 166.

¹⁴¹ Ленін В. І. Речь на III Всероссийском съезде профсоюзов // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 40. – С. 308.

¹⁴² Ленін В. І. Речь в Московском совете // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 36. – С. 236.

¹⁴³ Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике... – С. 129.

радянською владою, коритися їй лише для того, щоб сподіватися на виправдання у разі притягнення їх до відповідальності за діяльність інших осіб.

Проти своїх противників більшовики застосовували різноманітні форми терору. Як зазначалося вище, головну роль при визначенні міри покарання радянський суд мав керуватися не принципом справедливої відплати за провину, а принципом пошуку найбільш доцільних форм репресій для злему опору конкретного «ворога»¹⁴⁴. У свою чергу застосування різноманітних форм терору допомагало визначити, які з них справляють вплив на населення, а які ні, що в свою чергу дозволяло виробити ефективні методи примусу та залякування. Ось як Ленін у своїй статті «Як організувати змагання» у січні 1918 р. обґрунтовував необхідність застосування різних форм репресій проти «шкідливих елементів»: «Різнорманітність тут є запорука життєвості, запорука успіху в досягненні спільної єдиної мети: очищення землі російської від всіляких шкідливих комах, від бліх – шахраїв, від клопів – багатих [...] Чим різноманітніше, тим краще, тим багатшим буде спільний досвід, тим вірніше і швидше буде успіх соціалізму, тим легше практика виробить – бо тільки практика може напрацювати – найкращі прийоми й засоби боротьби»¹⁴⁵.

Найсуворішою формою терору була смертна кара, яка найчастіше застосовувалася у вигляді розстрілу. Більшовики завжди були прихильниками смертної кари, при умові, що вона застосовувалася ними, а не проти них. В. Ленін у статті «Як буржуазія використовує ренегатів» писав: «[...] це пряма брехня, що більшовики були противниками смертної кари для епохи революції. [...] питання лише в тому, проти якого класу направляєється даним урядом зброя смертної кари»¹⁴⁶.

Широке застосування розстрілів Л. Троцький пояснював тим, що це був єдиний ефективний метод залякування в умовах революції та громадянської війни. Тюремне ув'язнення не мало необхідно ефекту, оскільки в революційну епоху ув'язнений

¹⁴⁴ Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике... – С. 172.

¹⁴⁵ Ленин В. И. Как организовать соревнование? // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 35. – С. 204.

¹⁴⁶ Ленин В. И. Как буржуазия использует ренегатов // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 39. – С. 183-184.

плекає надію на поразку ворога і відповідно на власне звільнення, а розстріл таких сподівань не лишав¹⁴⁷.

Важливим заходом «для боротьби з класовими ворогами» більшовики вважали конфіскацію майна. Вона, на думку більшовиків, ліквідувала економічну силу капіталістів, переводила їх в розряд знешкоджених, ослаблених як економічно, так і політично¹⁴⁸.

Ще однією формою червоного терору було позбавлення волі, яке мало остаточно залякати й політично дискредитувати противника. Окрім ув'язнення на короткотривалі та довготривалі строки більшовики ввели новий строк – ув'язнення до кінця громадянської війни¹⁴⁹. Застосовували більшовики й примусові роботи. Серед них виділялися так звані ганебні роботи. Засудження до таких робіт суперечило офіційній відмові радянської влади від заходів, які носять характер публічної ганьби, як фізичної, так і моральної. Проте це було цілком в більшовицькому дусі дуалізму. Більшовики стверджували, що відкидаються лише ті заходи, які здійснюються заради помсти, чи заради страждань арештованого. Ті ж, які здійснюються з метою залякування чи придушення опору вважалися цілком допустимими¹⁵⁰. Саме цим пояснювалося засудження до неприємних примусових робіт, таких як чищення туалетів, прибирання сміття та ін. Цим же пояснюється і виправдання більшовиками застосування тортур до арештованих під час допитів, чи до ув'язнених у тюрмах. Якщо вони здійснювалися з метою залякування населення чи придушення опору, то їх застосування вважалося доцільним.

Більшовики застосовували й таку нову форму терору, як умовний розстріл. Засудження до неї означало, що в разі повторного здійснення злочину, чи дій, які суд визнає злочинними, до засудженого мав бути застосований розстріл. Головна мета цього заходу полягала, як і у випадку попередніх, у залякуванні населення, але разом з тим це була демонстрація того, що застосування смертної кари є вимушеним. Вона буде скасована в разі, якщо буде відсутній опір радянській владі,

¹⁴⁷ Троцкий Л. Д. Терроризм и коммунизм... – С. 56.

¹⁴⁸ Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике... – С. 163, 171.

¹⁴⁹ Там же. – С. 164, 179.

¹⁵⁰ Там же. – С. 181-182.

як активний, так і пасивний. До того ж моменту припинення терору не передбачалося.

Таким чином, терор був необхідний більшовикам для поширення своєї влади на територію України. В його основі лежала більшовицька ідеологія, яка полягала в необхідності класової боротьби як рушійної сили розвитку людського суспільства. Насильство і терор вважалися необхідними елементами для збереження диктатури пролетаріату. Для реалізації політики терору більшовики сформували спеціальні органи позасудової розправи – ЧК. Вони як і революційні трибунали мали стати головним знаряддям для придушення опору і залякування населення. Але в 1918 р. їхня роль у проведенні більшовицького терору в Україні була ще не значною.

2.2. Більшовицький терор на українських землях в 1918 р.

Вже з перших днів після захоплення влади в Росії більшовики прагнули поширити свою владу і на територію України. Зрозумівши, що політичними методами це зробити не вдасться, вони розпочали війну проти УНР. Для легітимації своєї агресії проти України більшовики проголосили створення Радянської УНР зі столицею у Харкові та обрали Центральний виконавчий комітет рад України як керівний орган радянської України, який проголосив маніфест про повалення влади Української Центральної Ради й Генерального секретаріату.

Захоплення українських земель більшовиками неодмінно супроводжувалося терором щодо їх мешканців. Одним з методів, який вони використовували не лише з метою придушення опору, але й з метою залякування населення були гарматні обстріли міст.

10-13 січня 1918 р. більшовики здійснили обстріл міста Ялти з есмінців «Керч» та «Гаджибей». В результаті чотириденного обстрілу з тридюймових гармат постраждало до 200 жителів Ялти, серед яких багато вбитих. Трупки почали прибирати лише 15 січня. Міський голова С. Разумов від перенесених потрясінь збожеволів.

22 січня (4 лютого) 1918 р. о 16 годині більшовики відкрили гарматний вогонь по Києву, який тривав до ранку 26 січня (8 лютого). Найбільшої кількості жертв

місто зазнало в результаті обстрілу 22 і 23 січня (4 і 5 лютого). Тоді населення ще не мало уявлення про те, що відбувається навкруги й що йому загрожує. Багато хто залишався в своїх квартирах на верхніх поверхах¹⁵¹.

Міський голова Євген Рябцов у своїй доповіді заявив: «Більшовики, розпочавши обстріл міста з важких гармат, ставлять, вочевидь, за мету тероризувати місто і вирішили вести боротьбу до кінця, застосовуючи найжахливіші методи...»¹⁵².

Найбільшу кількість людських жертв було виявлено на вулицях Кузнечній, Великій Васильківській та Володимирській, а в останній день канонади й на Подолі¹⁵³. Трупи звозили до будівлі семінарії на Вознесенському узвозі. Вже 24 січня (6 лютого) 1918 р. кількість трупів, звезених сюди, досягала кількох сотень¹⁵⁴. Найжахливішою була ніч з 25 на 26 січня (з 7 на 8 лютого), коли люди навіть у підвалах не відчували себе в безпеці. В ту ніч багато людей божеволіли, у багатьох не витримувало серце. За цю ніч кількість жертв значно зросла¹⁵⁵.

Відповідно до свідчення Юрія Коцюбинського, по Києву було випущено 5-6 тисяч снарядів¹⁵⁶. З метою порятунку міста українське військо припинило оборону і залишило Київ. Разом з військом покинули столицю члени українського уряду та Центральної Ради.

Звичайно, обстріли мали, в першу чергу, за мету змусити противника відступити, залишити місто. Але, крім цього вони були демонстрацією сили, того, що більшовики були готові знищити цілі міста, у разі якщо опір не буде припинено. Обстріли, в результаті яких люди гинули незалежно від їхнього соціального становища та політичної орієнтації, наводили жах на жителів міста, змушуючи їх припинити оборону для врятування не лише власного життя та життя своїх близьких, але й для порятунку міста від руйнування.

¹⁵¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 205, арк. 10.

¹⁵² Городская дума // Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – К., 1918. – № 15. – 24 января. – С. 2.

¹⁵³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 200, арк. 11.

¹⁵⁴ События в Киеве // Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – К., 1918. – № 15. – 24 января. – С. 1.

¹⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 200, арк. 11-12.

¹⁵⁶ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 208.

У свою чергу більшовики й після захоплення міст продовжували погрожувати знищити міста, у разі якщо їх змусять залишити їх. Так, М. Муравйов заявляв про те, що він знищить Одесу якщо хтось спробує її захопити. Він казав: «Але якщо тимчасово ми будемо переможені й змушені залишити Одесу, то ми в ній каменя на камені не залишимо! Нехай згадають, що в моєму розпорядженні ескадра, яка зуміє заставити підкорятися нам, нехай знають, що я перетворю Одесу зі всіма її оборонцями й буржуями на попіл! Ця заява буде, повірте, виконана. Це вам каже Муравйов!»¹⁵⁷.

Для придушення опору більшовики також застосовували розстріли своїх противників. Головний удар більшовицького терору в 1918 р. був спрямований проти офіцерства, яке становило для більшовиків реальну загрозу. Розправи над офіцерами відбувалися у різних містах України. Так, військовий лікар, який утік з Катеринослава, на засіданні Малої Ради розповідав, що на другий же день після захоплення більшовиками міста було розстріляно 9 українських офіцерів¹⁵⁸. У Полтаві після захоплення міста більшовики розстріляли трьох офіцерів, ще кількох арештували¹⁵⁹.

9 (22) січня 1918 р. на станції Браїлів більшовики оточили сотню 8-го українського полку. 30 солдатів і 20 офіцерів потрапили в полон. З них четверо солдат і двоє офіцерів були відразу засуджені більшовиками до смертної кари¹⁶⁰. Решта офіцерів були відправлені спочатку до Жмеринки, де були піддані знущанням, насильству та насмішкам, а потім до Проскурова де їх всіх засудили до смертної кари, не зважаючи на протести жмеринських робітників та залізничників¹⁶¹.

¹⁵⁷ Промови Муравйова в Одесі // Нова Рада. – К., 1918. – № 22. – 27 (14) лютого. – С. 2.

¹⁵⁸ Мала Рада // Робітничка газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918 – № 223. – 9 янв. – С. 2.

¹⁵⁹ Бюллетень штаба командуючого військами України за 9 янв. // Последние новости. – К., 1918. – № 4866. – 11 янв. – С. 2.

¹⁶⁰ Там же.

¹⁶¹ Арест украинцев большевиками под Браиловом // Киевлянин: литературная и политическая газета юго западного края. – К., 1918 – № 9. – 12 янв. – С. 3.

Часто розправи над офіцерами мали самочинний характер і були спричинені бажанням солдат і матросів, що перебували в лавах Червоної армії, помститися тим, хто командував ними до початку революційних подій, за покарання, зверхнє ставлення, несправедливі, на їхню думку, накази.

Так, 14 (27) січня 1918 р. в Одесі було вбито капітана Орлова. Над ним мав відбутися суд в революційному трибуналі. Його звинувачували в жорстокому поведженні з матросами й в разі доведення вини йому загрожували лише штраф та вислання. Але Орлова було вбито по дорозі до суду. Матроси, які конвоювали підсудного, стверджують, що він спробував втекти й тому був убитий. Це вбивство справило неабияке враження навіть на суддів. Голова у вбитого була розтрощена, а обличчя спотворене.

За день до цього в Одесі в порту за схожими обставинами було розстріляно капітана 1-го рангу, механіка «Синопа» Пономарьова. Він був затриманий у місті і його відвели на «Синоп» під охороною трьох матросів. За поясненням конвоїрів, він був убитий під час спроби втечі¹⁶².

Самосуди, що чинили над офіцерами матроси та інші революційно налаштовані елементи, були невіддільною складовою більшовицького терору в Україні в 1918 р. Попри офіційні заклики більшовиків припинити їх та віддавати «контрреволюціонерів» під суд, за винятком деяких радянських керівників, які, як правило, діяли за власною ініціативою, більшовицьке керівництво не заважало чинити самосуди. Яскравим прикладом можуть слугувати події в Алупці. Наприкінці квітня 1918 р. група більшовиків у Ялті вирішила влаштувати побиття «буржуїв» в Алупці. Було підготовлено список з 8 осіб. До цього списку входили колишній міністр іноземних справ Сазонов, П. Рябушинський, англійський офіцер Де-Косто та ін. На всіх них чекала кривава розправа. Про це довідався голова Ялтинського ВРК Тоненбойм, який був противником самосудів. Він повідомив раду м. Алупки, але вона практично ніяк не відреагувала. Тоді член цієї ради Футерман

¹⁶² Большевики и Украина // Киевлянин: литературная и политическая газета юго западного края. – К., 1918 – № 12. – 16 января. – С. 3.; Убийство морских офицеров // Последние новости. – К., 1918. – № 4873. – 15 января. – С. 2.

сам наказав арештувати змовників. Для розслідування цієї справи була створена спеціальна комісія з двох осіб, яка не знайшла складу злочину в діях змовників, проте засудила дії Футермана, який перевищив свої повноваження. Арештовані були звільнені¹⁶³.

Цей приклад доводить, що більшовики розуміли, що їхня влада в Україні тримається переважно на революційному ентузіазмі матросів, червоноармійців та декласованих елементів, що виступили на підтримку радянської влади. У разі негайного припинення самосудів та пограбувань їхній революційний запал або може піти на спад, або й взагалі вони виступлять проти радянської влади, знайшовши собі нового ідейного лідера. У стані політичної аномії для утримання влади більшовикам необхідно було потурати цим революційним елементам, спрямовуючи їхню агресію проти своїх ворогів. До того ж самосуди над представниками «ворожих класів» цілком відповідали ідейному баченню В. Леніна, який, як вже зазначалося, вимагав залучити до терору народні маси.

Для того, щоб задовольнити матросів, їм віддавали на поталу всіх, кого вони вимагали, навіть тих, кого вже революційний трибунал засудив до іншої міри покарання. Так, зокрема, контр-адмірала М. Г. Львова ще 3 (16) січня було засуджено революційним трибуналом до 10 років тюремного ув'язнення за звинуваченням, що він відправив під суд матросів в 1912 році¹⁶⁴. Незважаючи на це, 23 лютого 1918 р. більшовики видали його та ще чотирьох осіб матросам для розправи. В ту ж ніч всіх п'ятьох розстріляли.

Проте, звичайно, більшовики розуміли необхідність регулювання терору, а тому функції органів розправи перебирали на себе місцеві новостворені військово-революційні комітети, революційні трибунали чи інші надзвичайні органи. Часто саме поблизу приміщень, де вони розміщувались, відбувалися й страти арештованих.

¹⁶³ Последние новости. – К., 1918. – № 5005. – 2 мая (19 апреля). – С. 1.

¹⁶⁴ Большевики и Украина // Киевлянин: литературная и политическая газета юго западного края. – К., 1918 – № 12. – 16 января. – С. 3.

На в'язниці та водночас місця страти були також перетворені військові кораблі більшовиків, такі як «Алмаз», «Синоп», «Трувор», «Румунія та ін. Так, один з учасників тих подій Аркадій Райтер у своїх спогадах зазначає: «Після захоплення влади на крейсерах «Алмаз» та «Синоп» формувались органи для придушення буржуазного спротиву. Крейсер «Алмаз» перетворився на штаб і броньовану фортецю революції. [...] В Одесі навіть співали таку пісеньку: “Эх, яблочко, куда котишься, на «Алмаз» попадешь, не воротисься”»¹⁶⁵.

Розправи на цих кораблях відбувалися, як правило, без жодного суду. Серед відомих жертв цих «плавучих фортець» був 35-річний обласний комісар з цивільних справ Іваницький. Він був схоплений в приміщенні «Петроградського» готелю. Незважаючи на документи, матроси були переконані, що він був сином підполковника Поплавка. Спочатку його кинули до вугільних ям «Алмазу», в яких він пробув 3 чи 4 дні. Потім один з членів судового комітету, дізнавшись, що арештований – «син Поплавка» – ще живий, наказав з ним покінчити. Матроси «Алмазу» стверджували, що його перемазали смолою і кинули в палаючу топку.

Однак, одеські газети наводять іншу версію вбивства Іваницького. Вони спираються на свідчення одного солдата, який пробув декілька днів на «Синопі». Цей солдат розповідає, що Іваницький був заарештований і відправлений на «Синоп». Там до нього в каюту зайшов матрос і запитав, чи хоче той жити. Іваницький відповів: «Кому ж не хочеться жити». Тоді матрос зі словами: «Щоб тобі не хотілось» впритул вистрілив в нього і відразу його вбив¹⁶⁶.

Матроси замордували також українського офіцера Остапа Сиса. Його труп з прив'язаним до ніг тягарем було кинуто в море. Похоронили Сиса лише 30 березня після звільнення міста від більшовиків¹⁶⁷.

М. Омелянович-Павленко у своїх спогадах писав: «Корабельна «топка» (піч) вже не могла виконувати своїх обов'язків «автодафе» й «контрреволюціонерам» просто прив'язували каменюки до ніг і кидали у море. Пізніше, коли німці увійшли

¹⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, спр. 1111, арк. 14.

¹⁶⁶ Кого сожгли на «Алмазе»? // Последние новости. – К., 1918. – № 4934 – 19 (6) марта. – С. 1.

¹⁶⁷ Останні вісти // Нова Рада. – К., 1918. – № 47. – 2 квітня (20 березня). – С. 4.

до міста, я чув, що водолази не могли знести тих картин, які відкривала перед ними морська глибінь. Люди, як казкові істоти, творили на дні легіон мертвих»¹⁶⁸.

Кількість розстрілів, які здійснювали місцеві військово-революційні комітети, значно зросла після прийняття 21 лютого 1918 р. декрету «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», який фактично санкціонував відновлення смертної кари. Хоча, як вже зазначалося, це право передбачалося закріпити за надзвичайними комісіями, у декреті прямо не вказувалося, хто мав здійснювати розстріли. У зв'язку з цим, місцеві органи радянської влади також активно почали застосовувати розстріли на місці злочину¹⁶⁹. Радянське керівництво, у свою чергу, так і не видало роз'яснення щодо того чи мали вони на це право, чи ні. Навіть в оголошенні ВЧК від 23 лютого зазначалося лише те, що надзвичайні комісії, відповідно до декрету, будуть застосовувати розстріли на місці. Про те, що це право належить виключно їм в оголошенні не вказувалося. А тому не можна визначати розстріли місцевих військово-революційних комітетів та інших радянських органів влади як самочинні дії чи перевищення повноважень.

Особливо жахливого розмаху набув червоний терор у Криму, який відрізнявся від терору в інших регіонах України своєю масштабністю та жорстокістю. Спочатку він також мав стихійний характер і був зумовлений жагою крові та помсти населення Криму, але вже в січні 1918 р. після створення тимчасових революційних органів влади терор почав набувати вже організованого характеру, хоча й самосуди продовжували відбуватися у значній кількості.

У Ялті арештованих офіцерів доставляли на міноносці, з яких після короткого допиту, а часто і без такого, відправляли або прямо на розстріл на хвилеріз, або ж поміщали заздалегідь на один-два дні в будівлю агентства Російського товариства пароплавства, звідки майже всі арештовані врешті-решт виводилися на той же

¹⁶⁸ Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма... – С. 82.

¹⁶⁹ Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК... – С. 55.

хвилеріз, і там вбивались матросами й червоногвардійцями. Жодних розслідувань щодо розстрілюваних не проводилося¹⁷⁰.

Проте не всіх заарештованих доставляли на міноносці для того, щоб потім розстріляти. Часто терор відбувався просто на вулицях міста. Всього в перші два-три дні після захоплення Ялти було вбито до ста офіцерів. Більшість убитих офіцерів з прив'язаним до ніг тягарем було кинуте в море¹⁷¹. Поміж інших були розстріляні: начальник гарнізону підполковник Ковальов та князь Мещерін¹⁷².

У Євпаторії арештованих відводили на пристань у приміщення Російського товариства пароплавства і торгівлі, де засідав тимчасовий військово-революційний комітет. За три-чотири дні було арештовано понад 800 чоловік. Поводження з арештованими було зухвале, грубе, над ними знущалися і перший день їм нічого не давали їсти. Бували випадки, коли при затриманні били до втрати свідомості¹⁷³.

Неабиякою жорстокістю відзначалися і страти арештованих. Осіб, засуджених до розстрілу, виводили на верхню палубу і там, після знущань, пристрілювали, а потім кидали за борт у воду. Страти продовжувалися цілу ніч, і на кожну страту йшло 15–20 хвилин. З 15 по 17 січня, на транспорті «Трувор» і на гідрокрейсері «Румунія» було вбито і втоплено не менше 300 чоловік¹⁷⁴. Всього за зиму 1918 року у Євпаторії було репресовано близько тисячі мирних жителів¹⁷⁵. Поміж інших були вбиті начальник гарнізону полковник Вігран, ад'ютант Галелович та син міського голови¹⁷⁶.

За перший період перебування більшовиків у Криму лише в Севастополі було вбито близько 600 осіб¹⁷⁷.

¹⁷⁰ Красный террор в годы Гражданской войны / Под ред Ю.Фельштинского. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. – С. 209.

¹⁷¹ Там же. – С. 210-211.

¹⁷² Обстрел Ялты // Последние новости. – К., 1918. – № 4889. – 14 (1) февраля. – С. 2.

¹⁷³ Красный террор в годы Гражданской войны... – С. 202-203.

¹⁷⁴ Там же. – С. 204-205.

¹⁷⁵ Бикова Т. Червоний терор в Криму... – С. 16.

¹⁷⁶ Убийства в Крыму // Последние новости. – К., 1918. – № 4894. – 18 (5) февраля. – С. 1.

¹⁷⁷ Зарубин А. Г. Без победителей... – С. 294.

Кримська різанина була спровокована більшовиками: їхніми гаслами та лозунгами. Проте, здійснювали її в основному не радянські репресивні органи, а революційно-налаштовані маси: матроси, декласовані елементи та ін. Прагнучи до помсти тим, кого вони вважали своїми пригноблувачами, тим, хто мав вищий соціальний статус, був багатшим та освіченішим за них, вони перетворили Крим на арену терору, знищуючи всіх, хто був їм не до вподоби.

Одним з найбільш кривавих проявів більшовицького терору були події в Києві.

Командувач групи більшовицьких військ Михайло Муравйов на станції Бахмач закликав солдат вчинити різанину в Києві після його захоплення: «Мешканців не жаліти, вони нас не жаліли, терпіли хазяйнування гайдамаків. Ми всіх їх перестріляємо та переріжемо. Ми їм покажемо, нема чого боятися кровопускання. Хто не з нами – той проти нас»¹⁷⁸.

26 січня (8 лютого) більшовицькі війська захопили Київ. Відразу розпочались розправи над офіцерами. Зокрема, в цей день більшовиками у Маріїнському парку було вбито штаб-ротмістрів: Є. Є. Гернгросса, Г. Г. Скалона, М. О. Голіцина, корнета князя М. О. Долгорукова. Було розстріляно корнети: князь К. Е. Білосельський-Білозірський, Васіанов, Владиславлев; штаб-ротмістри: Бартоломей, Р. К. Ремблинський, графа Армфельд; полковники О. О. Домантович, Чебишев. Було вбито уповноваженого представника Червоного Хреста Петра Кочубея¹⁷⁹. Також був розстріляний офіцер Сагайдачного полку Царенко. Квартиру і речі останнього привласнив начальник господарської частини Сагайдачного полку Чернявський, який ймовірно брав участь в його арешті, а, можливо, й розстрілі¹⁸⁰.

Сергій Єфремов у своєму відкритому листі до Ю. Коцюбинського зазначав, що більшовики забирали на розстріл навіть поранених, залишаючи лише тих, що вже не могли й ходити¹⁸¹.

¹⁷⁸ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 48.

¹⁷⁹ Києвлянин: літературна и політична газета юго-западного края. – К., 1918. – № 16. – 25 лютого. – С. 1.

¹⁸⁰ Большевицький наймит // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – К., 1918. – Ч. 4. – 31 (18) березня. – С. 4.

¹⁸¹ Лист без конверта // Нова Рада. – К., 1918. - №15. – 19 (6) лютого. – С. 1.

В Маріїнському парку поміж інших були розстріляні колишній міністр земельних справ есер О. Зарудний, член Центральної Ради есер Л. Бочковський та редактор «Народної волі» І. Пугач. Дружина Пугача провела заарештованих майже до Маріїнського палацу, ридаючи та благаючи матроса пояснити їй в чому звинувачують її чоловіка, а також прохаючи дати заарештованим як слід одягтися. Проте в цьому не було потреби, адже смертний вирок більшовики винесли, як тільки побачили посвідчення заарештованих. Перед розстрілом над ними страшно знущалися. У всіх трьох перебиті плечові та грудні кістки. У Зарудного розбите все обличчя, розчавлений ніс. У Пугача вибиті зуби, перебитий ніс і пробита багнетами голова. У Бочковського вибите око і розбите обличчя. Всі троє роззуті та роздягнені до білизни. Ввечері 26 січня (8 лютого) тіла вбитих були перевезені до воєнного шпиталю поміж інших 40 трупів¹⁸².

26 січня (8 лютого) в готелі «Континенталь» більшовики арештували куплетиста-гумориста Сергія Сокольського, який у своїх виступах висміював більшовиків. Згодом його розстріляли у Маріїнському парку¹⁸³.

Після захоплення міста більшовики навіть не поховали загиблих українських військових. Міському голові Рябцову було наказано під погрозою штрафу в 100 тисяч крб протягом 24-х годин просто прибрати з вулиць Києва вбитих і розстріляних, про поховання не було й мови¹⁸⁴.

Однією з жертв цих кривавих подій у Києві став київський митрополит Володимир. У ніч з 25 на 26 січня (7 – 8 лютого) злочинці увірвались в його покої, пограбували його, вивели за монастир та вбили. Головним підозрюваним у вбивстві митрополита, відповідно до розслідування слідчого Української держави Н. Лучицького, був Т. Нетребко, який у січні був у Києві й перейшов на бік

¹⁸² Большевистские дни в Киеве // Киевская мысль. – К., 1918. – № 16. – 3 марта (8 февраля). – С. 2.; 3 газет та журналів // Нова Рада. – К., 1918. – № 19. – 23 (10) лютого. – С. 2.

¹⁸³ Киевская мысль. – К., 1918. – № 30. – 21 (8) марта. – С. 2.

¹⁸⁴ Накази і заходи совітської влади // Нова Рада. – К., 1918. – № 14. – 17 (4) лютого. – С. 1-2.

більшовиків¹⁸⁵. Смерть митрополита продемонструвала ставлення більшовиків до церкви та релігії взагалі¹⁸⁶. Вони, звичайно, заперечували свою причетність до цього. Ось, що заявив Муравйов з цього приводу: «Не знаходжу слів обурення цій злій справі. Заявляю це від себе і всієї революційної армії, що прийму найрішучіші заходи щодо розшуку злочинців-провокаторів та їх найжорстокішого покарання»¹⁸⁷. Проте, жодних рішучих заходів прийнято не було і злочинців не спіймали. Більше того, в районі Лаври продовжувались самочинні обшуки, насильство та пограбування громадян, про що заявляли й самі більшовики¹⁸⁸.

Комендантом Лаври більшовики призначили матроса Петренка, який звернувся до священнослужителів з наступною промовою: «Ну, святі отці, кормив вас оцей народ (при цьому показуючи на своїх солдат) сотні років, так що тепер покорміть ви їх кілька днів. Попереджаю не прикидатися бідними, ми знаємо, які ви бідні»¹⁸⁹.

28 січня (10 лютого) на вулицях Києва з'явився наказ Муравйова, в якому сповіщалося, що в Україні встановлено владу Народного секретаріату, а в Києві — військово-революційного комітету на чолі з Григорієм Чудновським. В наказі зазначалося: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, цілком підтримуємо силою цих багнетів і моральним авторитетом Революційної соціалістичної армії»¹⁹⁰.

Більшовицький терор у Києві, поміж іншого, мав й антиукраїнський характер. Зокрема, 28 січня (10 лютого) вийшов також циркуляр, в якому зазначалося, що всі колишні секретарі будуть заарештовані й за свою злочинну політику будуть віддані до воєнно-революційного суду. Всі представники Центральної Ради проголошувались карними злочинцями, яких необхідно негайно затримати та

¹⁸⁵ Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посібник для студ. вищ. закладів освіти / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – С. 141.

¹⁸⁶ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посібник для студ. вузів / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – С. 181.

¹⁸⁷ Борьба с контрреволюцией. – 1918. – № 14. – 28 января. – С. 1.

¹⁸⁸ Там же.

¹⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, спр. 1032, арк. 81 зв.

¹⁹⁰ Там само, ф. 57, оп. 2, спр. 163, арк. 2.

передати під суд. Кожен же, хто переховує їх, а тим більше визнає за ними урядову владу підлягав суворому покаранню, як зрадник вітчизни та революції¹⁹¹.

На багатьох підприємствах робітники українці не виходили на роботу, боячись, що їх звинуватять в тому, що вони українці і їх засудять до смертної кари. Їхні побоювання були не безпідставні, адже були випадки, коли пробільшовицьки налаштовані робітники видавали своїх колег, які підтримували Центральну Раду¹⁹².

Репресії проти українців підтверджував і М. Грушевський: «Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони Українці»¹⁹³. Голова уряду УНР періоду Директорії в 1919 – 1920 рр. І. Мазепа доповнював: «[...] в багатьох місцях, куди приходили російські большевики, вони не тільки нищили українські «Просвіти», бібліотеки, школи, але заарештовували й тисячами розстрілювали людей, що говорили по-українському або просто мали при собі які-небудь посвідки, написані українською мовою. Так, було розстріляно в Києві членів Центральної ради І. Пугача, Леонарда Бочковського і багато інших українців по цілій Україні навіть таких, що були прихильні до совітської системи, за те тільки, що вони були українцями»¹⁹⁴.

Серед розстріляних був і хірург Михайло Максимович Орловський. Деталі його вбивства описуються у газеті «Нова Рада»¹⁹⁵. 27 січня (9 лютого) М. Орловський пішов до своєї санітарної управи, бо вважав, що не має права сидіти вдома й не виконувати своїх обов'язків. До санітарної управи він так і не дійшов, тому що був заарештований більшовиками. Приводом до арешту послужило, швидше за все, наявність у нього червоного квитка. Люди, які стали випадковими свідками вбивства Орловського розповідали, що арештований про щось палко сперечався зі

¹⁹¹ Накази і заходи совітської влади // Нова Рада. – К., 1918. – № 14. – 17 (4) лютого. – С. 1-2.

¹⁹² До роботи // Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918. – № 241. – 6 березня. – С. 1.

¹⁹³ Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 77.

¹⁹⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 52.

¹⁹⁵ Михайло Орловський (посмертна згадка) // Нова Рада. – К., 1918. – № 44. – 28 (15) березня. – С. 3-4.

своїми конвоїрами, як раптом один з них – матрос, зоставшись трохи позаду, вистрілив Орловському в голову, а потім, коли той упав, здійснив контрольний постріл у чоло.

Не дочекавшись свого чоловіка, дружина М. Орловського пішла його розшукувати. Не знайшовши його ні в міському театрі, ні в палаці, де тримали заарештованих, дружина втративши надію знайти його серед живих пішла шукати його серед мертвих. В ці дні київські морги були переповнені. В покійницькій при Олександрівській лікарні трупи лежали купою; з тієї купи стирчали руки, ноги, і неможливо було когось знайти чи пізнати в ній. В покійницькій при Ігнатіївській лікарні трупи також лежали один на одному в 5-6 рядів, а покласти їх в один ряд не було кому, та й не було де. Тіла Орловського знайти ніяк не вдавалося. Окрім покійницьких дружина обшукала також Маріїнський парк, де також було дуже багато розстріляних. Не знайшовши його там, довелось шукати по ярах, по городах на Деміївському переїзді, тому що й там були скрізь трупи, особливо багато їх було під мостом. Все це були наслідки більшовицького панування.

Тіло Орловського було знайдено тільки ввечері 29 січня в покійницькій при Олександрівській лікарні, куди його було доставлено з Ділового двору вранці цього ж дня. Тіло було напівроздягнуте: було знято нові чоботи та нові штани, шлюбний перстень і золотий хрест. Тужурку і шинель, які не були новими знято не було.

На похороні М. Орловського були присутні тільки рідні. Населення було налякане і ніхто не ходив на похорони. Навіть священики під час більшовицького терору з острахом йшли проводити небіжчика й радили, щоб на похороні нікого не було¹⁹⁶.

Важливу роль у більшовицькому терорі в Києві в 1918 р. відігравав місцевий революційний трибунал, хоча він мало мав спільного з органами радянського правосуддя. Кімнату в палаці, де він розміщувався прозвали «штаб Духоніна». Як свідчили очевидці, в цю кімнату водили всіх заарештованих «контрреволюціонерів» – офіцерів, студентів, прихильників Центральної ради й взагалі всіх, хто був чисто

¹⁹⁶ Михайло Орловський (посмертна згадка) // Нова Рада. – К., 1918. – № 44. – 28 (15) березня. – С. 3-4.

вдягнений. Якщо комусь «пощастило» потрапити в цю кімнату, не будши по дорозі розстріляним, з цієї кімнати він все одно виходив засудженим до розстрілу. Вирок приводився до виконання негайно біля огорожі Маріїнського парку.

Про цю кімнату дізналися випадково. Через годину після відступу більшовиків з Києва начальнику відділу розшуку Красовському вдалося проникнути до палацу, де все було розбито, поламано та розкидано. На підлозі були засохлі калюжі крові, кров'ю також були забризкані стіни¹⁹⁷.

Професор Н. М. Могилянський зазначав: «Почалася в самому прямому сенсі огидна бійня, побиття без всякого розбору, суду чи слідства російського офіцерства. [...] З готелів і приватних квартир потягли нещасних офіцерів буквально на забій в «штаб Духоніна» – іронічна назва Маріїнського парку – улюблене місце страти, де загинули сотні офіцерів Російської армії. Страчували будь-де: на майданчику перед Палацом, і по дорозі на Олександрівському узвозі, а то й просто де і як завгодно. [...] Крім офіцерів страчували кожного, хто наївно показував червоний квиток – посвідчення приналежності до українського громадянства»¹⁹⁸.

Згадує про «штаб Духоніна» у своїх свідченнях і секретар армійського комітету Першої революційної армії Люсіль Цвангер: «У «штаб Духоніна» відправлялися і винні й безневинні як Муравйовим, так і Ремньовим та всіма, хто б того не побажав, це не заборонялося і навіть навпаки вважалося особливим молодечством. Багато хто вихвалявся тим, що «дістав» 30 тисяч, золоті годинники і таке інше. Розповідали з великою гордістю, скільки патронів розстріляли в такий спосіб. Одним словом – грабували, пиячили, розстрілювали без будь-яких докорів сумління»¹⁹⁹.

Як і в інших українських містах більшовицьке керівництво у Києві нічого не робило для припинення чи послаблення терору. Член комітету Першої революційної армії Єфим Лапідус свідчив, що Муравйов, знаючи про все, не подбав видати наказ про припинення подібних явищ. Навпаки, роз'їжджаючи на автомобілі, він звертався

¹⁹⁷ Штаб Духоніна // Последние новости. – К., 1918 – № 4930. – 15 (2) марта. – С. 2.

¹⁹⁸ Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М. : Изд. центр «Терра»: Политиздат, 1991. – Т. 6., Кн. 11. – 1991. – С. 77.

¹⁹⁹ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 48-49.

до революційних військ з гарячими закликами: «Будьте нещадні, головне – будьте нещадні, нікому пощади не давайте!»²⁰⁰.

Роздгнених жертв вбивали пострілом в потилицю, а потім ще й добивали багнетами. У Маріїнському парку були викопані величезні ями, в які скидали трупи загиблих у боях і жертв терору. Багато тіл убитих, не маючи в Києві ні родичів, ні близьких, залишалися лежати там по кілька днів. Але розстріли відбувалися і в інших місцях: на валах Київської фортеці, в лісі під Дарницею і навіть в театрі. Тіла знаходили не тільки там, в Анатомічному театрі й моргах, але навіть у підвалах багатьох будинків²⁰¹.

І. Тягай, член Колегії з евакуації Півдня Росії стверджував, що розстрілювали й невинних тому, що зазвичай розстріли здійснювали п'яні матроси та солдати армії Ремньова за наказом п'яних начальників²⁰².

Інколи радянські солдати протестували й відмовлялися розстрілювати поранених. Завдяки цьому були врятовані життя багатьох солдат та офіцерів. Коли про це дізнався Муравйов він закричав: «Паршивці, такі-сякі, регулярники. Червоногвардійці, матроси й вас всіх до одного розстріляють»²⁰³.

Розстрілів не заперечував і Муравйов, щоправда, заперечував свою причетність до них: «Масові розстріли проводилися 26 січня (за н. ст. – 8 лютого. – прим. авт.), причому я наказав, щоб усі випадки розглядалися штабом Ремньова, але війська мстилися й увійшли в такий азарт, що зупинити їх не було ніякої можливості»²⁰⁴.

У розв'язанні терору більшовики звинувачували Центральну Раду, яка наважилася чинити спротив радянським військам і тим, нібито, спровокувала радянську владу. М. Скрипник, зокрема, писав: «А щодо терору, то, звичайно, після жорстокої кривавої боротьби, яку вела проти нас Центральна Рада, що засіла в Києві, радянська влада змушена була вжити необхідних заходів проти кодла чорносотенців та інших ворогів, що залишилися в Києві. А їх у Києві були сотні,

²⁰⁰ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 82.

²⁰¹ Красный террор глазами очевидцев... – С. 11.

²⁰² Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 203.

²⁰³ Там само. – С. 70.

²⁰⁴ Там само. – С. 293.

тисячі. І не про те треба писати, що розстріляно декілька десятків офіцерів, полковників і членів чорносотенських організацій, а про те, чим це було викликано...»²⁰⁵. Насправді рахунок розстріляних йшов не на десятки, а на тисячі.

Адвокат А. А. Гольденвейзер згадував: «Ці перші дні були сповнені жаху і крові. Більшовики проводили систематичне побиття всіх хто мав будь-який зв'язок з українською армією й особливо з офіцерством»²⁰⁶.

Недовготривале перебування більшовиків у Києві в 1918 р. мало жахливі наслідки та численні жертви. За свідченнями Д. І. Дорошенка більшовики за час перебування свого в Києві від 2000 до 5000 осіб, переважно офіцерів старої російської армії²⁰⁷. За даними, зібраними українським революційним Червоним Хрестом, у Києві за 10 днів більшовицького режиму було розстріляно понад 5 тис. осіб.

Звичайно, ці злочини не могли бути здійснені без санкції чи принаймні потурання радянського керівництва, особливою жорстокістю серед якого у Києві відзначався М. Муравйов. На підтвердження цього є ряд свідчень. Ось, зокрема, свідчення Сергія Коптелова: «І ось стали приводити їм затриманих без документів. Муравйов кричав: «Не ведіть мені всю цю наволоч, розстрілюйте їх. До тих пір не помирюся з Києвом, доки не розстріляю 3000 населення». [...] І почався розстріл в Києві. [...] Є ще один вартий уваги факт. Коли почався наступ у напрямку Хрещатика, туди приїхав Муравйов. Назустріч молодик з дамою, а саме з дружиною. Муравйов кричить червоногвардійцю: «Розстріляйте його!» [...] Червоногвардієць забрав його від дружини, яка зомліла. І молодий чоловік був розстріляний. [...] Сестра милосердя з нашого полку не змогла дивитися на цей жах

²⁰⁵ Цит за: Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. / М. Стахів. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – Кн. 1. – С. 83-84.

²⁰⁶ Архив Русской Революции, изданный И.В. Гессеном: в 22т. – Репр. изд. – М.: Терра, 1991. – Т. 3. Кн. 6. – 1991. – С. 206.

²⁰⁷ Дорошенко Д. І. Історія України... – С. 213.

розстрілу, побігла в сторону. А червоногвардієць – за нею, і приставив револьвер. Муравйов, бачачи все це, лише посміхається»²⁰⁸.

А ось як описує Муравйова начальник штабу Другої революційної армії Вольфганг Фейерабенд: «Загальне враження від Муравйова: всі його жести, міміка, жахлива збудженість викликали в мені враження, що переді мною ненормальна людина. У нього були різкості: то він скрикував, говорив жорстокі слова. Але через кілька хвилин ставав зовсім іншим: м'якою, великодушною, доброю людиною»²⁰⁹.

В. Затонський свідчив, що жорстокі розправи в м. Києві були викликані зневажливим ставленням Муравйова до українців: «Він і його солдати ставилися до Києва як до завойованого краю. У Києві творилися жахіття. Знаходили у людей квитки, написані українською мовою, і розстрілювали їх»²¹⁰.

В Одесі за 22 дні диктатури М. Муравйова було розстріляно близько 500 одеситів²¹¹.

Муравйов був безпощадний до своїх ворогів чи тих, кого вважав ворогами. Так, винищення офіцерства для нього було своєрідною формою справедливості – це було покаранням за те, що офіцери не приєдналися до більшовиків. Він заявляв: «В класовій боротьбі не повинно бути пощади, і горе тому, хто посміє боротися з нами. Горе тому офіцерству, яке стало на захист старого режиму, горе йому, якщо воно потрапить мені в руки. Мені не шкода було вас (тобто офіцерів), коли вас тисячами розстрілювали у Києві, бо ви не пішли з народом. [...] В нашій класовій боротьбі милосердя не повинно бути, а буде безпощадна кривава розправа з ворогом»²¹².

Таким чином, можна зазначити, що Муравйов був маніакально налаштованою, егоцентричною людиною, яка ненавиділа все українське та прагнула знищити всі ворожі радянській державі класи. Проте, його дії не можна списати на перевищення повноважень чи свавілля. Він був призначений радянським керівництвом саме для

²⁰⁸ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 69-70.

²⁰⁹ Там само. – С. 191.

²¹⁰ Там само. – С. 222.

²¹¹ Файтельберг-Бланк В. Одесса в эпоху войн и революций... – С. 86.

²¹² Промови Муравйова в Одесі // Нова Рада. – К., 1918. – № 22. – 27 (14) лютого. – С. 2.

проведення терору, для того, щоб остаточно зламати опір населення Києва, Одеси, Полтави. Підтвердженням цьому є те, що після київського терору його було відправлено для придушення опору в Одесі. Ще одним підтвердженням цьому, що після того як Муравйова було притягнуто до відповідальності за його дії, незважаючи на численні докази його злодіянь, президія ВЦВК постановила припинити справу проти нього за відсутністю складу злочину. Таким чином, якщо Муравйов і виходив за рамки, то, на думку радянської влади не занадто.

Одним з методів нагнітання страху й придушення опору було також жорстоке поводження з полоненими та їх розстріли. Зокрема, одна з трагічних сторінок в історії України пов'язана з розстрілом більшовиками студентів під Крутами. Тіла захоплених і розстріляних під Крутами гімназистів більшовики поховати не дозволили. Розстріл 27 студентів і гімназистів був із жахом зустрінутий всім українським суспільством. Їх поховали після визволення Києва від більшовиків 19 березня 1918 р. з військовими почестями на Аскольдовій могилі²¹³.

Жорстокими було й методи допиту більшовиками полонених. Одним з таких полонених був учень Подільської семінарії, син священника Ушицького повіту Іван Голоскевич, якого більшовики закатували в ніч на 29 березня 1918 р. біля с. Яреськи. Він був братом Григорія Голоскевича, укладача «Правописного словника». Вступивши в Лубнах у 2-ий Запорізький полк, І. Голоскевич брав участь у бою під Ромоданом, де проявив себе як здібний розвідник. Йому було доручено вистежити більшовицький бронепоезд під Яреськами. Але в темряві Голоскевич заблукав і потрапив в полон до більшовиків. Отаман 2-го Запорозького полку Петро Болбочан, спираючись на свідчення очевидця – сторожа станції, так описує смерть Івана Голоскевича: «[...] большевики роздягли Голоскевича і прив'язали його до носилок. Розрізаючи тіло ножом, вони насипали в його рани солі й, коли Голоскевич стогнав від нелюдських мук, большевики допитували його про розташування сил супротивника. Тортури тяглися більше години. Все тіло мученика було порізане, але

²¹³ Бій під Крутами в національній пам'яті... – С. 13-14.; Дорошенко Д. І. Історія України 1917-1923 рр.: В 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. 1 : Доба Центральної Ради. – С. 207.

ніяких відомостей Голоскевич не дав. Лютості більшовиків не було меж. Увесь порізаний Голоскевич почав зомлівати. Сучасні кати привели його до пам'яті і тоді тільки почали перерізувати йому горло. Голова мученика була знайдена на станції»²¹⁴.

Більшовицький терор відбувався проти українського населення й в інших містах. Ось, як у газеті «Голос робітника» описується період перебування більшовиків у Катеринославі: «[...] скрізь насильства, розстріли тих, хто хоч накриво слово скаже було большевикам та їхній червоній гвардії. Людей убивали нізащо»²¹⁵.

Після відступу більшовиків з Катеринослава, українські військові оглянули подвір'я та сад поблизу помешкання князя Урусова, де раніше розміщувався штаб червоної гвардії. Було знайдено близько 20 тіл закопаних у цьому саду. Одну з жертв було вбито кулями в лоб та груди, проте більшовикам здалося цього мало і вони добили нещасного багнетами²¹⁶.

У Чернігові не було таких кривавих розправ як у Києві, Одесі чи Криму. Це було зумовлено тим, що Чернігів був зданий більшовикам без бою. Також однією з причин відсутності масових розправ було те, що місто захопили лише червоногвардійці, без матросів. Самі червоногвардійці казали: «Благословіть долю, що до вас не прийшли матроси, он як у Києві вони розправляються»²¹⁷. Країнський описував матросів, що були в Чернігові: «Вони ходили по місту в своїй формі і видно було, що вони займають привілейоване становище. Це були інструктори з вбивств. [...] Там, де потрібно було розправитись, туди посилали матросів. Матроси викликали гидке відчуття і зневажались суспільством, як покидьки його»²¹⁸.

Пробули більшовики в Чернігові до 4 березня. За цей майже місяць ними було скоєно 10-12 вбивств. Вбивали головним чином молодь²¹⁹. Зокрема, було

²¹⁴ Хроника // Наша мысль: ежедневная социалистическая газета. – Полтава, 1918. – № 10. – 5 апреля (23 марта). – С. 4.

²¹⁵ Голос робітника. – Катеринослав, 1918. – № 2. – 7 квітня. – С. 1.

²¹⁶ Мертві починають говорити про діла живих // Голос робітника. – Катеринослав, 1918. – № 5. – 11 квітня. – С. 2.

²¹⁷ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 21, арк. 57 зв.

²¹⁸ Там само, арк. 71.

²¹⁹ Красный террор глазами очевидцев... – С. 86.

смертельно поранено кулею в потилицю гімназиста Василя Лебеда. За однією з версій причиною вбивства стало те, що у гімназистові упізнали українця, що виступав на мітингу проти більшовиків²²⁰.

Ще одне вбивство сталося у результаті обстрілу міста, що вчинили п'яні більшовики. По місту було випущено 6 снарядів, один з яких потрапив у хату, в якій дівчина 18 років пекла хліб. Дівчина загинула. Намагаючись зменшити обурення місцевого населення, більшовики заявили, що це була учбова стрільба, а постраждалим більшовицькі керівники веліли видати грошову компенсацію у розмірі 25 руб., в якості «відшкодування збитків»²²¹.

15 (28) лютого в одному з готелів Чернігова невідомою особою, що була одягнена в солдатську форму, було заарештовано і передано в розпорядження більшовицького патруля двох писарів чернігівського повітового військового начальника: Степана Ніколаєнка та Никифора Чеботька. Патруль вивів арештованих за сарай садиби, де солдати патруля розстріляли їх з револьверів. Чеботько був вбитий відразу, а Ніколаєнко був поранений в голову. Вистріливши ще раз Ніколаєнку в живіт, патруль, думаючи, що він помер, пішов. Ніколаєнко, бачачи, що Чеботько вже мертвий проповз через весь міський сад до хатинки сторожа. Сторож затягнув його в дім, а згодом важко пораненого було відправлено до шпиталу. Там після кількох днів страждань Ніколаєнко помер²²².

Винних у скоєнні жодного з перерахованих злочинів не було покарано. Не було навіть судового розслідування.

У Глухові терор набув більших масштабів. 1 (14) січня туди прибув загін червоногвардійців на чолі з жителем села Студенок Глухівського повіту матросом Василем Циганком. Ним особисто були вбиті місцевий міський голова Володимир Амосов, його зять штаб-капітан артилерії Брусилов, гімназист Трофименко, а також був смертельно поранений брат останнього²²³.

²²⁰ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 21, арк. 58 зв-59.

²²¹ Там само.

²²² Там само, арк. 58 зв-59, 65.

²²³ Там само, арк. 97.

Там же, в Глухові, діяла банда, яку очолював Іван Власов. Протягом порівняно короткого часу вона розграбувала й знищила майно багатьох місцевих землевласників²²⁴. Після того, як 1 лютого під час виготовлення ручної гранати Циганок був смертельно поранений, влада перейшла до рук І. Власова, якого Д. Країнський характеризує як психічно неврівноважену людину і зазначає, що той теж невдовзі помер від туберкульозу та п'янства. Країнський також наводить імена деяких вбитих більшовиками в Глухові: судовий слідчий В. Я. Дорошенко, мировий суддя Александрович, Н. І. Нарбут, Мілляр. Також до смертної кари через повішання був засуджений Н. П. Маркович, але після смерті Циганка та Власова він був виправданий новим складом воєнно-революційного трибуналу, після чого виїхав з Глухова²²⁵.

У офіційному повідомленні українського генерального штабу від 4 квітня 1918 р. зазначалось, що у Глухові більшовики за весь час свого перебування вбили близько 400 чол., в тому числі 2 класи учнів місцевої гімназії²²⁶. Могилянський писав, що незадоволений кількістю вирізаних поміщиків, Циганок звелів перебити і перерізати навіть дітей, вихованців місцевої гімназії, як майбутніх «буржуїв»²²⁷.

У Лубнах більшовики призначили комендантом міста Наталуху. Проте, вже через тиждень самі його й розстріляли за нечесний розподіл добутого «революційними засобами» майна і коштів, а головне за те, що Наталуха дозволив собі ходити в українському вбранні²²⁸.

У Харкові комендантом було призначено Павла Кіна, за наказом якого було розстріляно не менше 200 людей²²⁹.

²²⁴ Большевики и Украина // Киевлянин: литературная и политическая газета юго западного края. – К., 1918. – № 5. – 6 января. – С. 3.

²²⁵ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 21, арк. 68 зв.

²²⁶ Офіційне повідомлення українського генерального штабу // Нова Рада. – К., 1918. – №50. – 5 квітня (23 березня). – С. 4.

²²⁷ Архив Русской Революции... – Т. 6., Кн. 11. – С. 78.

²²⁸ Большевики на Лубенщині // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – К., 1918. – Ч. 7. – 4 квітня (22 березня). – С. 2.

²²⁹ В Харькові // Голос робітника. – Катеринослав, 1918. – № 18. – 26 квітня. – С. 3.

Проти розстрілів у місті протестувала основна соціальна опора більшовиків – робітники. Зокрема, робітниками Харківського паровозобудівного заводу було організовано мітинг протесту проти позасудових розстрілів та арештів, адже значна частина їх припадала і на робітничий клас²³⁰.

У Ніжині більшовики за час свого перебування розстріляли військового начальника та кілька офіцерів з важкого гарматного дивізіону. Розстріляли їх в чотирьох верстах від міста, біля залізничної станції. Туди ж привели для розстрілу юрбу найбільш заможних громадян та інтелігенції, але всі вони були врятовані завдяки залізничним робітникам та урядовцям, які рішуче заявили більшовикам, що вони негайно почнуть страйкувати, якщо не буде припинено розстріли²³¹.

Ці випадки свідчать, що як правило, саме протести робітників, а не вказівки радянського керівництва, сприяли в окремих випадках послабленню більшовицького терору. Не бажаючи конфронтації з пролетаріатом, інтереси якого й виражала офіційно радянська влада, більшовики стверджували, що терор і насильства їм приписують вороги радянської влади, прагнучи цим позбавити її підтримки населення²³².

Проте, докази їхніх злочинів, які вони залишали по собі, відступаючи з України під тиском німецько-українських військ, свідчили самі за себе. 16 травня 1918 р. у Феодосії морем до берега прибило труп механіка Лисецького, який не захотів везти червоногвардійців до Новоросійська, за що більшовики його розстріляли та кинули в море²³³. Всіх жертв більшовицького терору одразу знайти не вдалося. Так, тіло вбитого більшовиками ще в грудні 1917 р. начальника мінної бригади капітана 1-го рангу Івана Семеновича Кузнецова було знайдене в морі лише на початку червня²³⁴, а труп генерала Ірїцева, вбитого більшовиками, виявили в морі поблизу м. Симеїза

²³⁰ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 199, арк. 20.

²³¹ Дописи // Нова Рада. – К., 1918. – № 48. – 3 квітня (21 березня). – С. 4.

²³² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 210, арк. 26.

²³³ Жертва большевиків // Нова Рада. – К., 1918. – № 77. – 16 (3) травня. – С. 4.

²³⁴ По России // Молодая Украина: ежедневная политическая и экономическая газета. – Одесса, 1918. – № 17. – 15 (2) Июня. – С. 2-3.

лише 13 серпня 1918 р.²³⁵ На початку червня очевидці з Криму, згідно з повідомленням газети «Одесская почта», стверджували, що в морі не можна було купатися, адже щоденно хвилями до берега прибивалися трупи жертв більшовицького панування в Криму²³⁶. Севастопольська міська дума навіть надіслала німецькому командуванню клопотання про очищення севастопольської бухти від трупів більшовицьких жертв. Але очистити бухту було непросто, тому що трупи не вдавалося витягувати цілими, досить часто в них відривались руки й ноги²³⁷.

Таким чином, більшовицький терор 1918 р. відрізнявся від терору подальших років тим, що носив переважно стихійний характер і був викликаний крвожерливістю солдат, матросів, декласованих елементів, які, отримавши владу, намагались максимально нею скористатись. Вдала спекуляція більшовиків на людських настроях призвела не лише до встановлення радянської влади в Україні, але й до численних жертв серед українського населення. Попри те, що часто терор мав стихійний характер, більшовики не лише не хотіли зупиняти його, а навпаки вдало використовували його, спрямовуючи проти своїх політичних опонентів та противників більшовицького режиму. Досить часто жертвами ставали невинні люди, які потрапили під жорна кривавого терору. У результаті всього за кілька місяців перебування більшовиків при владі було знищено тисячі жителів України.

2.3. Грабіжницька політика як складова більшовицького терору в Україні

Більшовицький терор на території України в 1918 р. характеризувався не лише жорстокими вбивствами й арештами, але й масовими пограбуваннями українського населення. Вони були викликані більшовицьким лозунгами щодо встановлення соціальної рівності, найзрозумілішим з яких для населення став лозунг «Грабуй

²³⁵ Жертва большевиков // Новая донецкая мысль. – Юзовка, 1918. – № 53. – 16 августа. – С. 2.

²³⁶ Море трупов // Одесская почта. – Одесса, 1918. – № 3338. – 13 июня (31 мая). – С. 2.

²³⁷ По России // Молодая Украина: ежедневная политическая и экономическая газета. – Одесса, 1918. – № 17. – 15 (2) июня. – С. 2-3.

награбоване». Останній набув популярності після виступу В. Леніна перед агітаторами 23 січня (5 лютого) 1918 р., в якому він стверджував, що народ повинен змусити буржуазію повернути награбоване, а також підтвердив, що правим був той більшовик, який сказав, що більшовики грабують награбоване²³⁸.

Люмпени, чуючи соціалістичні заклики, прагнули соціальної рівності відразу і вимагали від заможних верств населення поділитись багатством. Наприклад, в Одесі безробітні розвішали по місту десятки тисяч оголошень, в яких закликали всю буржуазію міста зібратись в міській думі та виділити їм 10 мільйонів рублів. У разі відмови вони погрожували пограбувати банки та квартири багатіїв²³⁹. Враховуючи, що кількість безробітних в Одесі нараховувала 40 тис. осіб, вони не лише становили реальну загрозу, але й були тією соціальною базою, на яку спиралися більшовики при захопленні міста.

У Києві під час перебування там більшовиків пограбування набули значного розмаху. Деякі працівники готелів вказували матросам і червоногвардійцям, де проживають «буржуї» та офіцери, ті їх арештовували й відправляли в «штаб Духоніна», де над ними чинили суд. А працівники готелів могли пожитися майном заарештованих, яке не забрали червоногвардійці²⁴⁰.

У свідченнях співробітниці політичного відділу Першої революційної армії Наталії Лісовської зазначається, що розстріли завжди супроводжувалися й пограбуваннями жертв: «У Києві я не бачила жодного розстріляного одягненого. Відомі випадки розстрілу буржуя через пальто»²⁴¹.

Ці факти підтверджуються й іншими свідками. Зокрема, товариш голови армійського комітету Першої революційної армії Сергій Коптелов свідчив: «Муравйовский порядок розстрілу був такий. Ведуть червоногвардійці чотирьох або п'ятьох чоловік (водили різну кількість) на відкрите місце, розстрілюють, і тут же

²³⁸ Ленин В. И. Речь перед агитаторами, посылаемыми в провинцию // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 35. – С. 327.

²³⁹ Румыния и большевики // Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – К., 1918 – № 10. – 13 января. – С. 2.

²⁴⁰ Штаб Духоніна // Последние новости. – К., 1918 – № 4930. – 15 (2) марта. – С. 2.

²⁴¹ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 53.

знімають [з убитих] чоботи, вивертають кишені. Лежить чоловік 30 розстріляних, і всі роззуті й роздягнені. Розстріли стали переходити в особисті інтереси: вб'є, зніме годинник, або на зразок того»²⁴².

Таким чином, можна стверджувати, що ці розстріли відбувались не стільки з метою боротьби з «буржуазією», скільки з метою власної наживи.

Після захоплення більшовиками влади у Києві у місцевих злочинців пропала потреба у фабрикуванні документів. Злочинці, користуючись забраними у вбитих документами, під виглядом офіцерів легко проникали до багатих будинків, з'ясовували, де господарі ховають дорогоцінні речі, а потім їх грабували²⁴³.

Кожна ніч приносила ряд нових нападів на квартири та магазини.

Член комітету Першої революційної армії Єфим Лапідус свідчив: «Часто жителі вказували на те, що в наших лавах є грабіжники й злодії, яких усі чудово знають. Ясно, що пограбування дійшли до неймовірних розмірів, грабувати почали всі, за винятком самої невеликої частини свідомих»²⁴⁴.

В газеті «Голос робітника» зазначалось, що більшовицька влада була не в змозі припинити пограбування, адже для цього потрібно було знищити власну грабіжницьку армію, а відповідно померти самій²⁴⁵. Звичайно, таке твердження було трохи перебільшеним, але фактом залишається те, що в 1918 р. більшовики не робили конкретних кроків для припинення пограбувань, побоюючись втратити підтримку своєї новоствореної армії.

В. Ленін пояснював, що грабіжницькі настрої червоноармійців викликані довготривалою війною: «Загони червоноармійців йдуть з центру з найкращими прагненнями, але іноді, прибувши на місця, вони піддаються спокусі грабунку і пияцтва. У цьому винна чотирирічна бійня, яка на довгий час посадила в окопи

²⁴² Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 70.

²⁴³ Лица с подложными документами // Последние новости. – К., 1918. – № 4936. – 20 (7) марта. – С. 2.

²⁴⁴ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 82.

²⁴⁵ Що ж далі? // Голос робітника. – Катеринослав, 1918. – № 1. – 6 квітня. – С. 1.

людей і змусила їх, озвірівши, бити одне одного. [...] Пройдуть роки, доки люди перестануть бути звірами й приймуть людський облік»²⁴⁶.

Таким чином, поклавши всю провину на Першу світову війну, Ленін не відмовлявся від лозунгу «Грабуй награбоване». Щоправда, після численних самочинних пограбувань на засіданні ВЦК 29 квітня він вирішив дати роз'яснення, що саме під ним він розуміє: «[...] награбоване порахуй і нарізно його тягти не давай, а якщо будуть тягнути до себе прямо чи побічно, то таких порушників дисципліни розстрілюй...»²⁴⁷. Тобто мова йшла саме про пограбування державою і на користь держави, а самочинні пограбування мали каратися.

Пограбування заможних верств населення на користь радянської держави також практикувалися. Часто вони здійснювались офіційним розпорядженням влади під виглядом конфіскацій. Інший спосіб полягав у введенні нового оподаткування. У Миколаєві було введено новий податок, який передбачав вилучення у населення коштів на загальну суму в 5 мільйонів рублів. Кошти перераховувались заможними жителями Миколаєва на рахунок Ради комісарів під виглядом добровільних внесків. При чому бували випадки, коли комісія визнавала суму «добровільного внеску» недостатньою і змушувала громадянина, який її надав, збільшити внесок. Внески були зобов'язані здійснити всі власники промислових підприємств, всі торговці, які мають промислові свідоцтва першого та другого розряду, а також всі особи, які мали в 1917 р. прибуток у розмірі не менше 10 тисяч рублів, або які мають готівку не менше 2 тисяч рублів. До всіх, хто не з'явиться і не зробить внесок, передбачалось застосування репресивних заходів²⁴⁸.

Подібне оподаткування було запроваджене більшовиками й в інших містах. Так, Харків мав заплатити 5 млн рублів, Катеринослав – 3 млн, Суми та Юзівка – по 2 млн, а Маріуполь та Луганськ – по 1 млн рублів²⁴⁹.

²⁴⁶ Ленін В. І. Речь на митинге в Сокольническом клубе // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 36. – С. 428.

²⁴⁷ Ленін В. І. Заседание ВЦИК 29 апреля 1918 г. // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 36. – С. 270.

²⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 211, арк. 65-66.

²⁴⁹ Там само, спр. 186, арк. 11.

28 січня (10 лютого) Муравйов наклав на Київ контрибуцію у розмірі 10 мільйонів, яку мали сплатити до 1 (14) лютого. При цьому ад'ютант Муравйова голосно заявив, що покаранням за несплату грошей буде розстріл. Коли була зібрана перша половина контрибуції, в державний банк з'явився Муравйов і взяв готівкою «для своїх солдат» 2 мільйони рублів. За чутками, які наводить газета «Киевская мысль», деякі солдати отримали з неї по 100 руб.²⁵⁰ При цьому сам Муравйов пізніше свідчив, що ніколи грошима від контрибуцій не користувався²⁵¹.

Погрожували не лише розстрілом. Так, наклавши на населення Одеси 10-ти мільйонну контрибуцію, Муравйов заявив: «Горе вам, якщо грошей не внесете. З каменем на шії я вас у воді втоплю, а ваші родини віддам на розшматування охлократії. [...] 24-го о 12 годині вся сума має бути внесена в Державний банк на моє ім'я. Ви це зробите, якщо дорожите власним спокоєм»²⁵².

З появою Муравйова кількість пограбувань в Одесі почала різко збільшуватись. Солдат 1-го Одеського полку Борис Пилиповецький пізніше свідчив проти Муравйова: «Загальні збори шести рот постановили послати трьох делегатів до Муравйова з проханням видати хоча б половинну платню, бо більшість солдат сильно потребувало, так як багато хто був з безробітних. Муравйов відповів, що все потрібне ми можемо реквізувати. Коли ж ми попросили мандат на право реквізиції, то він відповів, що у нас є багнети й ними ми повинні реквізувати»²⁵³.

У Києві, за прикладом інших міст, де панували більшовики, відбувалося відкриття сейфів у банках. Ще на початку січня 1918 р. комісаріат фінансів повідомляв, що радянська влада вважає вміст сейфів недоторканим і все реквізоване майно буде повернено через місяць. Проте, як часто це траплялося у більшовиків, їхні заяви розходились з дійсністю²⁵⁴.

²⁵⁰ Большевистские дни в Киеве // Киевская мысль. – К., 1918. – № 16. – 3 марта (8 февраля). – С. 2.

²⁵¹ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 295.

²⁵² Промови Муравйова в Одесі // Нова Рада. – К., 1918. – № 22. – 27 (14) лютого. – С. 2.

²⁵³ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова... – С. 264.

²⁵⁴ Большевистские обещания // Киевлянин: литературная и политическая газета юго западного края. – К., 1918. – № 10. – 13 января. – С. 2.

Також більшовики закликали населення обмінювати українську валюту, яку радянське керівництво оголосило не дійсною, на російські рублі. Але, вистоявши довжелезні черги, люди отримували в обмін на українські гроші лише квитанції, за якими пізніше мали виплатити російську валюту, але обіцяних грошей люди так і не дочекались²⁵⁵.

Більшовики також пограбували київський відділ українського державного банку. За допомогою озброєних червоногвардійців вони вивезли на вантажівках з банку всю готівку, золота на 4 млн та банківських зобов'язань на 12 млн рублів. Не пограбували більшовики й українською валютою, яку так закликали міняти на російську. Забрали й скрині зі золотими речами, забраними з будинків Терещенка, а також печатки та кліше для друку української валюти. Загалом більшовики, відповідно до даних, наведених в газеті «Нова Рада», пожились у Києві на суму близько 50 млн рублів²⁵⁶.

В ніч на 28 лютого була спроба пограбувати і Софійський собор, але там була піднята тривога, вдарили в набат і пограбування не вдалося.

В ніч на 1 березня, коли більшовики відступали з Києва, різні бандити під гаслами більшовизму спробували здійснити останні десятки пограбувань. В цю ніч двері й брами у всіх будинках і дворах було заставлено барикадами. Скрізь на варті була сторожа від домових комітетів. Більшість нападів було задумано здійснити на Подолі, серед них – напад на братський монастир. Однак і тут вдарили тривогу, швидко прибула викликана зі старого міста охорона і грабіжники втекли²⁵⁷.

Кадрова політика більшовиків всіляко сприяла збільшенню кількості пограбувань. У Харкові на відповідальні посади були призначені особи, які цілком справлялись з цим завданням. Так, військовим комісаром Харкова Антонов-Овсієнко назначив Войцеховського, який у 1915 р. брав участь у пограбуванні

²⁵⁵ Справа «фальшивих грошей» // Робітничка газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918 - №240. – 5 березня. – С. 2.

²⁵⁶ Большевики і державний банк // Нова Рада. – К., 1918. – № 24. – 2 березня (17 лютого). – С. 1.

²⁵⁷ Большевицские дни в Киеве // Киевская мысль. – К, 1918. – № 16. – 3 марта (8 февраля). – С. 2.; 3 останніх днів у Києві // Нова Рада. – К., 1918. – № 24. – 2 березня (17 лютого). – С. 1.

харківського банку. Під його керівництвом в місті здійснювались розстріли та пограбування. В штабі Войцеховського були також професійні злочинці: Козуб, Бондаренко, Нуделіс, Кобець, Толченів і Фірсов²⁵⁸.

Великого розмаху набули й пограбування в Криму. Пограбуванню піддавалися готелі, санаторії, магазини, лавки, склади, приватні квартири. Обшуки проводилися і вдень і вночі, супроводжувалися вони завжди погрозами «розстріляти», «посадити до в'язниці». Одна і та ж квартира могла обшукуватися різними групами по два-три рази. Особи, що здійснювали обшуки, нічого не соромилися, шукали всюди, знімали одяг, роздягали жінок²⁵⁹.

За прикладом інших міст на населення Катеринославу було накладено контрибуцію у розмірі спочатку трьох, а потім п'яти мільйонів. Для гарантії отримання контрибуції більшовики не цуралися брати заручниками не лише жінок, але й дітей, часто дівчат²⁶⁰.

У селах, що знаходились під контролем більшовиків процвітали свавілля і беззаконня. Селяни громили маєтки поміщиків, розкрадали їхнє майно, худобу; грабували спиртні заводи. У селі Летичівського повіту на Поділлі вся громада під проводом Йосипа Чепури постановила не читати книг і газет, стверджуючи, що через них «буржуазія» намагається обдурити бідне населення. Всіх, хто читав книги, селяни прозивали «буржуями» і наказували заарештувати²⁶¹.

Під час відступу більшовики намагалися забрати з собою якомога більше. Ось як описує відступ більшовиків з Катеринослава «Робітнича газета»: «Тікаючи, вони проявили свою здатність робити реквізиції, або пограбування, вивозилось все, що тільки попадалось під руки: гроші, процентні папери, друкарські машинки, меблі,

²⁵⁸ Телеграми // Нова Рада. – К., 1918. – № 69. – 27 (14) квітня. – С. 3.

²⁵⁹ Красный террор в годы Гражданской войны... – С. 212-213.

²⁶⁰ Повідомлення з Катеринославу // Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918 – № 249. – 14 квітня. – С. 2.

²⁶¹ Вісти з краю // Нова Рада. – К., 1918. – № 22. – 27 (14) лютого. – С. 2.

одежа, різний крам, шкіра, цінні метали з заводів і т.п., взагалі ні перед чим не спиняючись, навіть забрали гроші професійних союзів, союзу інвалідів»²⁶².

Відступаючи, більшовики виконували відозву Ради Народних Комісарів, в якій зазначалось: «[...] при відступу знищувати шляхи, підривати й спалювати залізничні будівлі, весь рухомий состав, вагони й паровози негайно направляти на схід, вглиб країни. Всі хлібні й взагалі продовольчі запаси, а також всіляке цінне майно, якому загрожує небезпека потрапити в руки ворога, повинно бути безумовно знищено»²⁶³.

20 березня 1918 р. в Херсоні перед відходом радянських військ відбулись безлади й масові пограбування. Більшовики під керівництвом матроса Васильєва вчинили криваву розправу над буржуазією. Вони ходили по квартирах, грабували та вбивали. Серед убитих були суспільні діячі доктор Варшавський, Люблін та ін.²⁶⁴

Втікаючи з Миколаєва, лідери більшовиків забрали з собою готівку, вилучену з державного банку, та золоті речі, конфісковані в магазинах, загальною сумою в 22 млн руб.²⁶⁵ Тікаючи з Одеси, більшовики забрали з собою близько 40 млн руб.²⁶⁶

В газеті «Голос робітника» стверджувалося, що причиною нездатності радянської влади чинити опір німецькій армії полягала в тому, що збройні сили більшовиків – це сили, яких вистачає лише на терор, розбій та пограбування, а поза атмосферою погромної вакханалії вони існувати не могли²⁶⁷. Звичайно, таке твердження є перебільшеним, але відсутність жорсткої дисципліни, постійні пограбування і терор, що здійснювали червоноармійці, також були однією з причин швидкої поразки більшовиків у 1918 р.

Таким чином, вже з перших днів військового наступу більшовиків на українські землі супроводжувався нещадним терором. Насильство і терор вони виправдовували

²⁶² Катеринослав // Робітничая газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918 – № 239. – 3 квітня. – С. 4.

²⁶³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 200, арк. 16.

²⁶⁴ Вести из Херсона // Последние новости. – К., 1918. – № 4954. – 1 апреля (19 марта). – С. 2.; Телеграми // Нова Рада. – К., 1918. – № 53. – 9 квітня (27 березня). – С. 4.

²⁶⁵ Положение в Николаеве // Киевская мысль. – К., 1918. – № 29. – 20 (7) марта. – С. 3.

²⁶⁶ Одесса // Киевская мысль. – К., 1918. – № 30. – 21 (8) марта. – С. 3.

²⁶⁷ Що ж далі? // Голос робітника. – Катеринослав, 1918. – № 1. – 6 квітня. – С. 1.

класовою боротьбою і необхідністю збереження диктатури пролетаріату. Для утвердження своєї влади більшовики були готові застосувати терор превентивно, очікуючи, що історія потім виправдає їхні дії. Аналіз форм більшовицького терору демонструє, що всі вони застосовувалися з однією метою – придушення опору і залякування населення, а при визначенні форми репресії головним критерієм вважалась саме її доцільність, а не справедливність покарання. Визначаючи ворогів радянської влади, проти яких і мав застосовуватися терор, більшовики ставили в основу їхнє соціальне походження та ставлення до радянської влади. У зв'язку з цим під визначення ворога потрапляли цілі верстви населення, незалежно від їхньої політичної позиції, а також всі, хто міг становити загрозу більшовицькому режиму.

Для реалізації терору більшовики ліквідували стару судову систему, запровадивши замість неї систему народних судів та революційних трибуналів. Також було сформовано орган позасудової розправи ВЧК для боротьби з контрреволюцією та саботажем.

Особливістю більшовицького терору у 1918 р. було те, що ні революційні трибунали, ні ЧК не стали головним знаряддям радянської репресивної політики в цей період. Головну роль у її реалізації відігравали місцеві радянські органи влади, зокрема військово-революційні комітети. Крім цього, велику роль у розгортанні терору в Україні в 1918 р. відігравали революційно налаштовані матроси, солдати, люмпени, які під прикриттям більшовицьких лозунгів влаштували вакханалію вбивств і пограбувань скрізь, де приходили до влади. Вони діяли як справжні злочинці, грабуючи населення, банки та знищуючи всіх, хто їм не до вподоби. Інколи терор був прикриттям для звичайних грабунків чи особистої помсти. Велика кількість жертв була результатом саме їхньої діяльності, а не надзвичайних комісій чи інших радянських репресивних інституцій як у подальші роки. Проте, більшовицьке керівництво не думало їх зупиняти, а навпаки використовувало їхній революційний запал для розправи зі своїми ворогами. Головний удар було спрямовано проти офіцерів, заможних громадян, інтелігенції та українців, що підтримували самостійність УНР. Багато українців навіть побоювалися виходити на роботу, адже їхні колеги могли звинуватити їх у прихильності до Центральної Ради.

Прагнення поживитися майном колег чи сусідів сприяло поширенню системи доносів.

Перший період перебування більшовиків при владі в Україні ознаменувався не лише масовими вбивствами й арештами, але й численними пограбуваннями українського населення. Використовуючи прагнення більшої частини українського населення до соціальної рівності, більшовики підштовхували його до пограбувань та розправ над заможними верствами. Поряд з самочинними грабунками відбувалося й офіційне пограбування населення: накладення контрибуцій, реквізиції, конфіскації та ін. Економічний терор справляв на населення не менш глибоке враження, ніж терор фізичний. Для багатьох людей втрата їхньої власності, статків важила не менше, ніж втрата власного життя.

Наслідком більшовицького панування у 1918 р. стали тисячі жертв серед українського населення. Точну кількість, на жаль, встановити неможливо, адже більшість розправ були позасудовими, без складання будь-яких протоколів чи списків жертв. Лише вимушений відступ більшовиків під натиском австро-німецьких військ зупинив подальший терор. Проте, це був лише тимчасовий перепочинок. У 1919 році більшовики повернулися до України, щоб поновити терор, цього разу вже більш організований і цілеспрямований.

РОЗДІЛ 3

ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ У СІЧНІ – СЕРПНІ 1919 Р.

3.1. Роль червоного терору у встановленні радянської влади в Україні

Незважаючи на підписання Берестейського мирного договору, більшовики не планували відмовлятися від України, а тому відразу після підписання Німеччиною Комп'єнського перемир'я вони почали готуватися до нового вторгнення. 28 листопада 1918 р. у Курську відбулося засідання новоствореного Тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з П'ятаковим, який оголосив про відновлення радянської влади, скасування всіх законів та договорів Української держави та закликав до боротьби проти Директорії. Це стало приводом до початку повномасштабного радянського наступу на територію України.

Як і роком раніше, більшовики заявляли, що уряд РРФСР зовсім не зазіхає на незалежність України, що військ РРФСР в Україні немає, що війна йде між військами Директорії та П'ятова, військо якого складається з українців, які прагнуть відновлення радянської влади в Україні²⁶⁸.

У кінці січня почалася облога Києва більшовицькими військами. 2 лютого Директорія та уряд УНР переїхали до Вінниці. 5 лютого 1919 р. більшовики знову захопили Київ.

У всіх захоплених містах більшовики поновили практику накладення контрибуцій на заможних громадян. Зокрема, на буржуазію Києва була накладена 200-мільйонна контрибуція. У зв'язку з тим, що кияни неохоче сплачували контрибуцію, було вирішено передати справу стягнення грошей з населення до рук ЧК, яка вже 25 лютого взяла в заручники представників місцевої буржуазії з метою забезпечення виплати контрибуції²⁶⁹. До осіб, які вперто ухилялись від сплати

²⁶⁸ Переговори з Совнаркомом // Робітничая газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1919. – № 430. – 7 січня. – С. 5.

²⁶⁹ Собрание буржуазии // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 15. – 26 февраля. – С. 2.

контрибуції застосовували червоний терор. Він був легалізований постановою РНК РСФРР «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р.

Офіційною причиною його оголошення став замах на вбивство В. Леніна та вбивство голови Петроградської ЧК М. Урицького. Проте це був лише привід, справжньою причиною його запровадження була неспроможність радянської держави нормально функціонувати без терору. Як зазначав В. Ленін: «Ця диктатура передбачає застосування нещадно суворого, швидкого і рішучого насильства для придушення опору експлуататорів, капіталістів, поміщиків та їхніх прихвоснів. Хто не зрозумів цього, той не революціонер, того треба прибрати з поста вождів або радників пролетаріату»²⁷⁰. Підтвердженням необхідності червоного терору для радянської держави було також те, що після масового його застосування восени 1918 р. на території Росії, більшовики не відмовилися від нього, натомість перенесли його на територію України. Використовуючи свій попередній досвід в Росії, вони розуміли, що лише завдяки терору їм вдасться зламати опір в Україні. Також підтвердження знову знаходимо у словах Леніна, який казав, що більшовики не повинні каятися в застосуванні червоного терору, чи відмовлятися від нього²⁷¹.

Вже у лютому 1919 р. розпочинаються репресії проти політичних опонентів більшовиків. Так, у Харкові за розпорядженням місцевої ЧК була закрита газета «Борьба» – друкований орган лівих есерів²⁷².

Наприкінці березня 1919 р. розпочинаються репресії проти членів Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних). Було заарештовано 10 діячів УСДРП (незалежних). В офіційному повідомленні головною причиною арешту вказувалося те, що партія не змогла відмежуватись від тих елементів, які вели антирадянську агітацію. Зокрема, згадувалася агітація у Василькові та зв'язок партії з діяльністю отаманів Соколовського та Зеленого. Доля решти членів партії мала

²⁷⁰ Ленин В. И. Привет венгерским рабочим // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 38. – С. 385.

²⁷¹ Ленин В. И. Собрание партийных работников Москвы 27 ноября 1918 г. // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 37. – С. 214-215.

²⁷² Поход против укр. левых соц.-рев. // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 12. – 22 февраля. – С. 2.

залежати від подальшої поведінки партії УСДРП. У офіційному повідомленні зазначалося: «Так само надзвичайна комісія буде чинити зі всіма політичними партіями чи організаціями, які свідомо чи не свідомо будуть допомагати чорній справі контрреволюції»²⁷³.

Дана справа яскраво свідчить про те, що для більшовиків зовсім не важливим було те, як кожен член партії УСДРП (незалежних) особисто ставився до радянської влади, чи підтримував він повстанські загони, чи ні. Принцип колективної провини, якого дотримувалися більшовики, означав, що в разі визнання діяльності будь-якої партії чи організації контрреволюційною, до відповідальності може бути притягнутий кожен, хто до неї належить. Даний принцип також дозволяв визнати контрреволюційною всю партію у разі антирадянської діяльності окремих її членів.

Важливу роль відігравав червоний терор і у встановленні радянської влади в українському селі. Останнє мало важливе значення для більшовиків, в першу чергу, для вирішення продовольчого питання. Більшовики не могли та й не дуже хотіли, виходячи з ідеологічних міркувань, налагодити нормальний товарообмін між містом і селом, а тому вдалися до відвертого пограбування селян, шляхом запровадження продрозкладки.

Зіткнувшись з опором селян, які не бажали просто так віддавати хліб, більшовики звернулися до терору – єдиного ефективного для них методу управління. Для цього вільна торгівля хлібом була названа державним злочином. Кожен селянин, який намагався продати хліб, а не віддати його радянській державі вважався злочинцем. В. Ленін стверджував: «Але селяни далеко не всі розуміють, що вільна торгівля хлібом є державним злочином. «Я хліб виробив, це мій продукт, і я маю право ним торгувати», – так міркує селянин, за звичкою, по-старому. А ми кажемо, що це державний злочин»²⁷⁴. Таким чином, у селян не лишалося іншого легального виходу, як віддавати хліб державі, бо в іншому разі вони опинялися поза законом і до них могли бути застосовані репресивні заходи.

²⁷³ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 259, арк 60, 118-119.

²⁷⁴ Ленин В. И. Речь на I Всероссийском совещании по партийной работе в деревне // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 39. – С. 315.

Під час насильного вилучення хліба на село, як правило, налітав каральний загін і починав викачку хліба, худоби та іншого. Також накладалися «контрибуції» за вбивство якогось з комуністів чи продуповноваженого. При цьому спалювали хати, розстрілювали «контрреволюціонерів» та «саботажників»²⁷⁵. 7 квітня у с. Глеваха Київського повіту було спалено до 30-ти хат²⁷⁶. Частинами 6-ої армії з метою пограбування були обстріляні й обпалені околиці одного з сіл Тарашанського повіту Київської губернії. Було майже знищене село Германівка²⁷⁷.

Для виправдання своїх дій більшовики формували в свідомості населення образ нового ворога – куркуля, який виступав проти радянської влади, не хотів здавати хліб та всіляко перешкоджав встановленню комунізму. Для злому його опору необхідні були насильницькі заходи – необхідним був терор. В. Ленін на засіданні Петроградської ради 12 березня 1919 р. зазначав: «Проти ж куркулів, як запеклих наших ворогів, у нас тільки одна зброя – це насильство»²⁷⁸. Жодні інші методи для Леніна були неприйнятними.

Але, звичайно, більшовицький терор зачепив не лише заможних, але й середніх селян. Однією з причин цього було те, що не було визначено чітких критеріїв щодо того, кого відносити до куркулів. Проте, головною причиною було те, що більшовики своєю політикою налаштували проти себе й середнє селянство, і саме терором прагнули повернути його лояльність. На VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін виправдовувався: «Ми анітрошки не хочемо експропріювати середнього селянства [...] Наш ворог – буржуазія. Але якщо ви виступаєте разом з нею, тоді ми змушені застосовувати і до вас заходи пролетарської диктатури»²⁷⁹.

Реакцією українського селянства на продрозкладку і репресивну політику більшовиків став перехід до активних форм опору.

²⁷⁵ Політичний терор і тероризм в Україні... – С. 156-157.

²⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 268, арк. 87.

²⁷⁷ Там само, спр. 154, арк. 6-7.

²⁷⁸ Ленин В. И. Заседание Петроградского совета // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 38. – С. 7.

²⁷⁹ Ленин В. И. VIII съезд РКП(б) // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 38. Март – июнь 1919. – С. 137.

На початку квітня у Василькові й Фастові розпочалося антибільшовицьке повстання, у результаті якого повстанцями було навіть ненадовго захоплено м. Васильків. Радянські війська швидко придушили повстання і розстріляли багатьох повстанців²⁸⁰. Також з метою ліквідації повстання було спалено декілька сіл²⁸¹.

1-4 квітня відбулося антибільшовицьке повстання у Миргороді. Повстанці захопили приміщення місцевої ЧК і оголосили про перехід влади в місті до рук Директорії УНР, але більшовики придушили повстання. Після придушення повстання надзвичайний революційний трибунал засудив до розстрілу командира повстанців Дубчака та ще 8 осіб²⁸².

7 травня розпочалося антибільшовицьке повстання, яке очолив отаман Н. Григор'єв. Повстання Григор'єва у зв'язку зі своєю масштабністю носило для більшовиків особливу загрозу. На початку травня Рада Робітничо-селянської оборони України оголосила червоний терор. Це означало, що відтепер по відношенню до всіх запідозрених у повстанській діяльності чи допомозі повстанцям можна офіційно застосовувати такі репресивні заходи, як розстріл на місці, ув'язнення в концтаборах. Стало ширше застосовуватися взяття заручників із тих сіл, де було багато співчуваючих повстанцям. У разі антибільшовицького виступу ці заручники підлягали негайному знищенню. При цьому в офіційних документах та радянській пресі зазначалося, що вони розстріляні у порядку червоного терору.

У газеті «Коммунист» з цього приводу зазначалося: «Зрадницький виступ самозванця Григор'єва проти Робітничо-Селянського уряду України викликав з боку останнього рішучі дії по винищенню всіх зрадників радянської влади й спільної справи пролетаріату. В результаті цієї роботи розстріляно до 60 осіб чорносотенців,

²⁸⁰ Ликвидация восстания // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 47. – 10 апреля. – С. 2.

²⁸¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 281, арк. 23.

²⁸² Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 261, арк. 189-190; Там само, спр. 263, арк. 225.

петлюрівців і різного роду охоронців старого режиму в порядку червоного терору»²⁸³.

Взяття і розстріл заручників було ще одним прикладом дотримання більшовиками принципу колективної провини, коли за дії повстанців могло відповідати все населення села.

Система заручництва відігравала важливу роль не лише для придушення селянських повстань. Так, 23 червня за наказом з центру Одеською губЧК було заарештовано понад 120 представників польської буржуазії²⁸⁴. Зроблено це було в зв'язку з побоюванням, що після підписання Версальського миру поляки за підтримки Антанти можуть розпочати наступ на територію України. Заарештовані поляки повинні були слугувати гарантією того, що Польща не вступить у війну з більшовиками, побоюючись за життя польських заручників.

Зрозуміло, що таке широке застосування системи заручництва знаходило виправдання і у риторичі керівників радянської держави. Так, В. Ленін зазначав: «[...] найбільш близькі до Радянської влади дрібнобуржуазні демократи [...] особливо люблять обурюватися «варварським», на їхню думку, прийомом брати заручників. Нехай собі обурюються, але війни без цього вести не можна, і при загостренні небезпеки вживання цього засобу необхідно, у всіх сенсах, розширювати й учащати»²⁸⁵.

Застосування червоного терору викликало ще більше обурення українського населення. Серед населення навіть ходили чутки, що це помста за єврейські погроми, адже більшовицьку владу в Україні часто ототожнювали з єврейською, через велику кількість євреїв у складі комуністичної партії²⁸⁶. У зв'язку з цим,

²⁸³ Это тоже работа контрреволюционеров // Коммунист. – К., 1919. – №71 (99). – 1 июня. – С. 1.

²⁸⁴ Аресты среди польской буржуазии // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 70. – 25 июня. – С. 2.

²⁸⁵ Ленин В. И. Все на борьбу с Деникиным! // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 39. – С. 62.

²⁸⁶ Это тоже работа контрреволюционеров // Коммунист. – К., 1919. – №71 (99). – 1 июня. – С. 1.

кількість прихильників Григор'єва і відповідно противників радянської влади лише зростала.

Антибільшовицькі повстання стали приводом для продовження репресій більшовиків проти своїх політичних опонентів. 10 травня 1919 р. Наркоматом з військових справ УРСР було видано наказ № 416, за яким оголошувався червоний терор щодо активістів лівих есерів та УСДРП (незалежних)²⁸⁷. Офіційною причиною оголошення червоного терору було вказано зв'язок вищеназваних партій з отаманом Григор'євим, який очолив антибільшовицьке повстання на півдні України. М. Лацис з цього приводу писав: «Ми повинні попередити смерть і муки наших товаришів. Тому ми повинні розстрілювати на місці кожного, хто підняв і збирається підняти проти нас зброю. Ми повинні заарештовувати й тримати заручниками всіх «активістів», що мало розбираються в цьому, щоб попередити зайве кровопролиття. [...] Червоний терор необхідний»²⁸⁸.

За офіційними даними комуністичної преси, лише в одному Києві за активну боротьбу було розстріляно 8 членів УПСР, а на Полтавщині було розстріляно 39 есерівців²⁸⁹.

Для виправдання терору голова ВУЧК М. Лацис розповідав про «жахи Григор'євщини» і тисячі замучених громадян. При цьому офіційна радянська статистика свідчила про незначну кількість контрреволюційних виступів. Так, з 1 по 15 травня було зафіксовано 28 контрреволюційних виступів, 13 з яких припадають на Київську губернію, 5 – на Катеринославську, 4 – на Подільську, 3 – на Чернігівську, 2 – на Полтавську й 1 – на Херсонську²⁹⁰.

Тоді М. Лацис пояснював необхідність розстрілів попередженням контрреволюційних виступів. Він писав: «Нам необхідно прибрати з дороги всі ті елементи, які є душею і головою контрреволюційної справи. [...] Горбатого могила

²⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 265, арк. 179.

²⁸⁸ Красный террор // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – №45 (72). – 18 мая. – С. 1.

²⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 260, арк. 25.

²⁹⁰ Там само, спр. 52, арк. 54.

виправить, так і з нашою зграєю переконаних контрреволюціонерів. Їх недостатньо ізольовати від суспільства, їх необхідно знищувати»²⁹¹.

Тобто потрібно було розстріляти всіх неблагонадійних елементів, які могли становити потенційну загрозу для радянської влади. Така репресивна політика мала призвести, на думку М. Лациса, до зменшення контрреволюційних виступів. Проте, статистика свідчить про зворотнє. В наступних місяцях кількість виступів лише зростала. Так, у період з 1 по 19 липня було зафіксовано вже 207 контрреволюційних виступів²⁹².

Для придушення повстань у травні 1919 р. було утворено війська внутрішньої охорони республіки (ВОХР), до якої увійшли бойові роти ЧК, продзагони, різні види охорони. Також для допомоги органам радянської влади у боротьбі з контрреволюцією відповідно до постанови ЦК РКП(б) від 17 квітня 1919 р. створювалися частини особливого призначення (ЧОН), які формувалися виключно з комуністів²⁹³.

За допомогою червоного терору більшовики прагнули покласти кінець антибільшовицьким повстанням. Щодо учасників контрреволюційних виступів більшовики найчастіше застосовували найвищу міру покарання. Робилося це з метою залякування населення. Цього не заперечував і М. Лацис, який писав: «Перед усім найвища міра покарання застосовувалась з метою впливу на контрреволюційний елемент і на обивателів, з метою справити потрібний ефект»²⁹⁴.

На засіданні Київської ради робітничих депутатів 12 липня Х. Раковський обґрунтовував необхідність застосування червоного терору. Він казав: «Ми розпочинаємо в селі червоний терор – проти куркулів. Тільки цим, а не іншим шляхом ми забезпечимо цілісність залізниць, збирання хліба. [...] Ми візьмемо

²⁹¹ Лацис М. И. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией / Лацис [Судрабс]. – М. : Гос. изд-во, 1921. – С. 15-16

²⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 124, арк. 40.

²⁹³ Захарченко П. П. У поході за волею: (селянсько- повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / П. П. Захарченко [та ін]. – К. : ЗАТ "Нічлава", 2000. – С. 59.

²⁹⁴ О чрезвычайных комиссиях по борьбе с контрреволюцией // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 44 (71). – 17 мая. – С. 1.

заручників куркулів і за кожного, невинно загиблого, ми будемо розстрілювати цих куркулів»²⁹⁵.

Таким чином, він підтверджував, що терор вбачався більшовикам єдиним методом в боротьбі з куркулями, і що лише завдяки йому радянська влада могла забезпечити збір продовольства. Особливістю світогляду більшовиків було те, що причини економічних і політичних негараздів, незадоволення населення, вони вбачали не у прорахунках власної політики, а в «контрреволюційній» роботі ворогів. А тому вони замість того, щоб відійти від політики «воєнного комунізму», посилювали червоний терор. Більше того вони поширювали ідею про те, що насильство і терор є цілком природними й ефективними методами вирішення всіх економічних і політичних проблем.

У результаті такої практики кількість жертв червоного терору значно зростає. Так, у селі Рижановці Черкаського повіту у відповідь на вбивство одного з червоноармійців було розстріляно 68 осіб²⁹⁶.

Такі масові розстріли заручників мали на меті не лише відплату за вбивство, вони логічно впливали з більшовицької установки про необхідність ліквідації куркульства і буржуазії. Фізичним знищенням заручників більшовики демонстрували, що будь-яка спроба опору не лише приречена на невдачу, але й веде до нових численних жертв серед заручників, що вони готові посилювати терор доти, доки опір не буде зломлено.

Посилення терору не змусило себе довго чекати. 17 липня Рада робітничо-селянської оборони України на чолі з Х. Раковським наказала застосовувати ряд нових заходів для придушення повстань. Губернські комітети (губкоми) оборони мали право оголошувати стан облоги в місцевостях, охоплених повстаннями, створювати в повітах і районах тимчасові військово-польові революційні трибунали для розгляду справ повстанців, оголошувати поза законом керівників, зачинщиків повстань. Повітові комітети (повітками) були зобов'язані запровадити

²⁹⁵ В совете рабочих депутатов // Коммунист. – К., 1919. – № 106 (134). – 13 июля. – С. 1.

²⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 54.

відповідальність під круговою порукою населення всіх сіл кожного району за будь-які заворушення чи виступи. Із сіл, помічених у співчутті чи переховуванні повстанців, мали бути взяті заручники з-поміж «куркулів-багатіїв», які у випадку «контрреволюційного виступу» мали бути розстріляні. Також повинні бути проведені виселення сімейств ватажків і призвідників повстань за межі повіту з конфіскацією всього їхнього майна і передачею його бідноті²⁹⁷.

Надання таких повноважень губкомам і повіткамам вилилось у посилення репресій та свавілля місцевих керівників. Так, інструктор НКВС Наумов доповідав, що 20 липня Олександрійським ревкомом були взяті заручники, щоб уникнути приходу Григор'єва. Заручниками були взяті особи, які ніколи Григор'єва не бачили й жодного стосунку до нього не мали²⁹⁸.

20 липня у «Известиях ВУЦВК» повідомлялося про арешт 80 «куркулів» в Абазовській волості Полтавського повіту за контрреволюційну агітацію²⁹⁹. Справжньою причиною арешту була відмова селян здавати хліб. Арештами більшовики прагнули вгамувати активістів, які закликали не давати вивозити хліб³⁰⁰.

Більшовицьке керівництво прагнуло зробити відповідальність за червоний терор колективною. З цією метою організовувалися з'їзди й засідання різних комуністичних організацій, на яких приймалися резолюції про визнання необхідності червоного терору щодо буржуазії, яка прагне задавити революцію. Прикладом такого засідання було засідання всеармійської організації комуністів 29 червня в Одесі, на якому така резолюція була підтримана³⁰¹.

Відразу після цього відбулося посилення репресій і збільшення кількості смертних вироків. По всій Україні почали організовуватись комісії червоного терору. Зокрема, у Конотопі було утворено таку комісію, котра поставила собі за мету боротися з ворогами радянської влади, загалом, і денікінськими агентами

²⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 259, арк. 239-241.

²⁹⁸ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 30.

²⁹⁹ Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 96 (123). – 20 липня. – С. 2.

³⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 124, арк. 3.

³⁰¹ В Красной армии // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 75. – 1 июля. – С. 2.

зокрема. 11 липня Комісія оголосила про розстріл 22-ох осіб в рамках червоного терору³⁰².

У радянській пресі з'являються нові повідомлення про викриття «контрреволюційних змов». Так, у Вінниці групу осіб, до якої входили представники польської буржуазії, легіонери, студенти, інженери та ксьондз, було звинувачено в збиранні свідчень про стан Червоної армії й загальну політичну обстановку. Дана організація, на думку більшовиків, мала зв'язок з Польським головним штабом через кур'єрів. Головними керівниками організації були названі: колишній студент, офіцер-легіонер Станіслав Гнатовський; архітектор, співробітник консульства Станіслав Трентовський та його дружина Галина; співробітник повітового виконавчого комітету і польського консульства Йосиф Осинський; колишній офіцер-легіонер Круковський. Після поспішного розслідування Подільська губЧК постановила розстріляти С. Гнатовського, С. Трентовського, Осинського й Круковського³⁰³. Згодом було розстріляно ще 11 осіб³⁰⁴.

16 липня було викрито контрреволюційну змову в м. Таращі Київської губернії, метою якої був виступ проти радянської влади, на підтримку Денікіна. Для попередження виступу було розстріляно 7 осіб³⁰⁵.

Тероризували населення й червоногвардійські загони. Зокрема, у зведенні за 10 липня зазначається, що селяни Черкащини у відповідь на заклик виступити проти банд (під якими розумілись, перш за все, українські повстанські загони) заявили: «Ви закликаєте нас боротися з бандами, в той час, як ваші частини, які руйнують наше господарство, діють гірше будь-яких банд. Мобілізуйте нас для боротьби з бандитизмом в рядах вашої армії»³⁰⁶.

³⁰² На захист революції // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 89 (116). – 12 липня. – С. 2.

³⁰³ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 240, арк. 234-236.

³⁰⁴ Телеграммы // Коммунист. – К., 1919. – № 108 (136). – 16 юля. – С. 3.

³⁰⁵ До розкриття змови в Таращі // Червоний стяг. – К., 1919. – № 67. – 14 серпня. – С. 2.

³⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 124, арк. 19.

Відступаючи з Полтави, більшовики забрали з собою шість вагонів із заручниками. Більшість із них була вбита по дорозі. Криваву розправу вчинили більшовики й над ченцями Лубенського Мгарського монастиря, яких звинуватили у наданні притулку загонові денікінців. Було розстріляно 17 монахів, в тому числі ігумена Амвросія³⁰⁷.

Посилення репресій більшовики виправдовували наступом білогвардійців. В. Ленін у зверненні від ЦК РКП(б) до партійних організацій писав: «Що краще? Виловити чи й посадити у в'язницю, іноді навіть розстріляти сотні зрадників з кадетів, безпартійних, меншовиків, есерів, «тих, хто виступають» (хто зі зброєю, хто зі змовою, хто з агітацією проти мобілізації [...] – проти Радянської влади, тобто за Денікіна? Або довести справу до того, щоб дозволити Колчаку і Денікіну перебити, перестріляти, перепороти до смерті десятки тисяч робітників і селян? Вибір не важкий»³⁰⁸. А у своїй промові 6 серпня він заявляв: «[...] ми не відмовимося від терору тому, що ми знаємо, що це призводить до тимчасової перемоги Колчаків і Денікіних!»³⁰⁹.

Підтримку такій позиції забезпечувала і радянська преса. Зокрема, у «Известиях Черниговщины» зазначалось, що «потрібно нещадно душити не лише за відкриту контрреволюцію, але навіть за найменший натяк на цю контрреволюцію». Газета писала: «Ми повинні знати, що лише зі смертю буржуазії йде воскресіння, йде справжнє життя робітників і селян, і що червоний революційний пролетарський терор несе смерть контрреволюційному капіталістичному білому терору»³¹⁰.

У газеті «Известия ВУЦИК» зазначалося: «Червоний терор вірний засіб в руках пролетаріату для приборкання жадібною до робочої крові буржуазії. Червоний терор

³⁰⁷ Ревегук В.Я. За волю України... – С. 241-242. Ульяновський В. І. Трагедія в Лубенському Мгарському монастирі 1919 р. // Київська старовина. / В. І. Ульяновський. – К., 2000. – № 6 (336) – С. 102-128.

³⁰⁸ Ленин В. И. Все на борьбу с Деникиным! // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 39. – С. 61.

³⁰⁹ Ленин В. И. Речь на беспартийной рабоче-крестьянской конференции // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 39. – С. 147.

³¹⁰ Красный террор // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 130. – 5 июля. – С. 1-2.

обеззброює ворогів пролетаріату – буржуазію, чорносотенців, хуліганів і бандитів. [...] Масовий червоний терор, обезголовлюючи найнебезпечніших ворогів трудящого народу, полегшує робітничому класу боротьбу з його класовим ворогом. [...] У скрутні дні, що переживає робітничо-селянська республіка, червоний терор є одним з найважливіших засобів захисту пролетаріату від золотопогонної армії найманця англо-французького імперіалізму Денікіна»³¹¹.

8-10 серпня відбулася загальноміська конференція київської організації КП(б)У, на якій розглядалось і питання червоного терору. М. Лацис у своїй доповіді ратував за більш широке його використання. Він казав: «Червоний терор – це масове знищення ворожого класу, не входячи в обговорення індивідуальної провини кожного. Пролетаріат в даний момент повинен широко здійснити червоний терор, і жодні радянські мандати не повинні рятувати від кари»³¹².

В результаті доповіді Лациса конференцією була прийнята резолюція, в якій стверджувалось, що необхідно перейти від звичайних заходів боротьби з контрреволюцією до червоного терору, який, на думку учасників конференції, залишився лише на папері. У резолюції стверджувалось: «...червоний терор – це не покарання за індивідуальні злочини, а засіб залякування, масове знищення боєздатних елементів ворожого класу». У резолюції пропонувалось ЦК КП(б)У надати широкі повноваження ВУЧК для проведення червоного терору, а також посилити інститут заручників, включивши до категорії заручників студентів і студенток – синів та доньок буржуазії³¹³.

Посилення червоного терору призвело до того, що виправдувальні вирокі скасовувалися, а всіх підозрюваних розстрілювали. Так, показовою є справа Л. А. Бергера, якого арештували за підозрою в шпигунстві, але у зв'язку з відсутністю доказів таємний відділ Київської губчека 9 серпня 1919 р. постановив

³¹¹ Белый и красный террор // Коммунист. – К., 1919. – № 146 (174). – 30 августа. – С. 1.

³¹² Партийная жизнь // Коммунист. – К., 1919. – № 133 (161). – 14 августа. – С. 2.

³¹³ ЦДАГО України, ф. 17, оп. 1, спр. 42, арк. 186.

його звільнити, а справу припинити. Проте, вже 14 серпня 1919 р. постановою Київської міської ЧК Бергера було розстріляно за шпигунство³¹⁴.

У серпні більшовиками було викрито ще ряд «контрреволюційних змов». Тепер репресії були спрямовані проти іноземних консульств. Зокрема, було ліквідовано польську секцію Нідерландського консульства, яку звинуватили у вербуванні добровольців та відправленні їх з України до Польщі, в організації шпигунства, а також в розповсюдженні завідома брехливих чуток. В результаті розслідування чотирьох осіб було засуджено до розстрілу, одинадцятьох – до ув'язнення в концтаборах³¹⁵.

Також було заарештовано бразильського консула графа Альберта Пірро за звинуваченням в організації контрреволюційної змови з метою повалення радянської влади. Радянська преса повідомляла, що Альберта Пірро та ще чотирьох осіб було засуджено до розстрілу. Серед них була співробітниця консула Раїса Поплавська, яка було розстріляна за те, що нібито мала їхати до Франції для попередження Клемансо про те, що з Росії до Франції виїжджає група комуністів з агітаційною метою³¹⁶.

Щоправда, як зазначає С. Мельгунов, Пірро не був розстріляний, оскільки працював провокатором ВУЧК й обіцяв зробити документи особам, які бажали виїхати за кордон, а потім видавав цих осіб ЧК³¹⁷. У газеті «Киевлянин» стверджується, що таким чином було передано до рук ЧК 40 осіб³¹⁸. Непрямим підтвердженням цьому є те, що на початку липня 1919 р. М. Лацис оголосив, що до всіх службовців канцелярії консульства Бразильської республіки репресії можуть бути застосовані лише з відома і згоди ВУЧК та уповноваженого Бразильської республіки А. Пірро³¹⁹.

³¹⁴ ГДА СБУ, Ф. 6, спр. 37857-ФП, арк. 16-17.

³¹⁵ Ліквідація шпигунського клубу // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 112 (139). – 8 серпня. – С. 2.

³¹⁶ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 258, арк. 86-88.

³¹⁷ Мельгунов С. П. Красный террор в России... – С. 254.

³¹⁸ Звери в образе людей // Киевлянин. – К., 1919. – № 2. – 22 августа. – С. 2.

³¹⁹ От Всеукраинской чрезвычайной комиссии // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 82 (109). – 4 июля. – С. 2.

У Бабинецькій волості Сквирського повіту Київської губернії було викрито контрреволюційну змову на чолі зі священником Крижанівським – батьком Ф. І. Крижанівського, одного зі засновників Центральної ради, лідера Української трудової партії. Метою змови нібито було підняття декількох сіл для активного виступу проти радянської влади. Крижанівського було заарештовано і передано до військово-польового суду³²⁰.

Слід зазначити, що червоний терор був спрямований не лише на фізичне знищення, але й на психіку людей, на породження постійного почуття страху. Люди розуміли, що ніхто не може почувати себе в безпеці. Кожен може бути арештований і навіть розстріляний. Щоб захиститися від терору, потрібно було належати до репресивних органів, хоча навіть це не гарантувало безпеки. Атмосфера страху, що була породжена червоним терором, паралізувала волю людей, вони втрачали здатність до опору. Єдиним виходом для них було підкоритися радянському режиму. Більшовики вимагали повної покірності, їх не влаштовувала нейтральна позиція. Як казав Ленін, «нейтральність» і добросусідські відносини – це старий мотлох, який нікуди не годиться з точки зору комунізму³²¹.

Проте остаточно зламати свідомість українського населення в 1919 р. більшовикам ще не вдалося. У результаті наступу військ Денікіна з півдня та українських військ з заходу вони були змушені вдруге відступити з України.

Таким чином, в 1919 р. червоний терор відіграв важливу роль у радянській політиці в Україні. За його допомогою більшовики прагнули приєднати українські землі, утвердити там радянську владу та знищити будь-яку опозицію радянському режимові. Також він застосовувався для впровадження комуністичних перетворень, наказів та розпоряджень радянської влади, які не знаходили підтримки у населення. Проте, численні розстріли, пограбування, а також свавілля червоноармійських загонів лише налаштовували українське населення проти більшовиків. Попри це, вони не відмовились від застосування червоного терору, який був невід'ємним

³²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 56, арк. 17; Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 114 (141). – 10 серпня. – С. 2.

³²¹ Ленин В. И. Собрание партийных работников Москвы 27 ноября 1918 г. // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 37. – С. 219.

атрибутом радянської політики, а навпаки продовжували його використовувати й в наступні роки радянського панування в Україні.

3.2. Функціонування радянської репресивно-каральної системи в Україні

Важливу роль у проведенні червоного терору в Україні відігравали радянські органи правосуддя. В 1919 р., знову захопивши владу в Україні, більшовики декретом РНК УСРР «Про суд» від 14 лютого 1919 р. вдруге ліквідували існуючу в УНР судову систему. Замість неї, як і в 1918 р. запроваджувалися паралельно дві самостійні судові системи: народних судів і революційних трибуналів³²².

Відповідно до Тимчасового положення про народні суди й революційні трибунали УСРР від 14 лютого 1919 р. останні створювались лише в губернських центрах і великих промислових районах. За рішенням губвиконкомів на території губернії могли бути організовані також районні або окружні революційні трибунали. Голова і члени губернських революційних трибуналів загальною кількістю в 15 чол. обирались губвиконкомами на 6-місячний термін з правом дострокового відклику³²³. Тим самим ліквідовувалася демократична система формування трибуналів, адже тепер їхній склад обирався губвиконкомами, які в свою чергу були підконтрольні більшовицькому центру.

До сфери повноважень революційних трибуналів відносилися справи про контрреволюційні діяння і виступи, державну зраду, саботаж, дискредитування радянської влади, посадові злочини, спекуляцію й шпигунство. При цьому сам трибунал визначав чи підлягає конкретна справа його юрисдикції, чи вона мала бути передана до народного суду. Революційний трибунал розглядав справу в складі трьох постійних членів, які назначалися губревкомом і двох непостійних, які делегувалися партійними й робітничими організаціями. Прокурор у справах, які розглядав трибунал призначався ревкомом або ж самим революційним трибуналом.

³²² Суслє Д. С. Історія суду Радянської України... – С. 14.

³²³ Там само. – С. 18.

Обвинувачувані могли скористатися послугами адвоката³²⁴. При цьому сам революційний трибунал приймав рішення про те, чи допускати обвинувачення і захист під час розгляду справи. Адвоката також, як правило, призначав сам трибунал.

При з'ясуванні питання провини судді революційного трибуналу мали керуватися внутрішнім переконанням в оцінці доказів. При визначенні міри покарання вони мали керуватися, в першу чергу, інтересами соціалістичної революції, а потім соціалістичною правосвідомістю³²⁵. Таким чином, правосуддя революційних трибуналів базувалося навіть не стільки на ідеї інтуїтивного права, скільки на необхідності захисту інтересів та влади більшовицької партії.

Слід зазначити, що на відміну від народних судів, у справах, які розглядали революційні трибунали, не було передбачено порядку перегляду справ за нововиявленими обставинами. Такий порядок було введено лише декретом РНК УСРР від 16 квітня 1919 р.³²⁶

Судді, як правило, не мали не лише вищої, але й навіть початкової освіти. Для радянської влади більш важливою, ніж освіта, була готовність без жодних роздумів і коливань виконувати директиви партії³²⁷. В. Ленін на VIII з'їзді РКП(б) зазначав, що судити на основі революційної правосвідомості трудящих класів може кожен, а тому не було необхідності в створенні нового кваліфікованого судового апарату³²⁸. Це у свою чергу призводило до великої кількості несправедливих вироків, адже, як зазначалося вище, при визначенні провини обвинуваченого судді мали керуватися внутрішнім переконанням в оцінці доказів. А судді без освіти в таких ситуаціях поклалися в основному на революційні лозунги, які закликали до посилення терору проти ворожих класів.

³²⁴ Организация Революционного Трибунала // Известия Черниговского Временного Военно-Революционного комитета. – Чернигов, 1919. – № 25. – 15 февраля. – С. 3.

³²⁵ Реабілітовані історією. Харківська область / голов. ред. П. Т. Тронько. – К. : ХДРВП «Оригінал», 2005. – Кн. 1, ч. 1. – К. ; Х. : [б.в.], 2005. – С. 36.

³²⁶ Суслу Д. С. Історія суду Радянської України... – С. 19-20.

³²⁷ Буков В. А. От российского суда присяжных... – С. 367-368.

³²⁸ Ленин В. И. VIII съезд РКП(б) // Полное собрание сочинений. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 38. – С. 169.

12 квітня 1919 р. ВЦВК видав декрет, яким затверджувалося «Положення про революційні трибунали», яке визначило порядок винесення вироків «керуючись виключно обставинами справи й веліннями революційного сумління» і надало трибуналам «нічим не обмежене право при визначенні міри репресії»³²⁹.

Декретом від 15 квітня при ВУЦВК для розгляду справ особливої важливості було організовано Верховний революційний трибунал у складі 7 осіб, троє з яких обиралися на 3-місячний термін, четверо – не мали визначеного терміну їхніх повноважень. При Верховному революційному трибуналі були створені колегії обвинувачів і захисників, а також введені верховні народні слідчі. Його вирок не підлягали оскарженню³³⁰.

Крім цього існували військово-революційні трибунали, на які покладалося судочинство в прифронтових зонах. Відповідно до «Положення про особливі військові трибунали», яке було прийняте в січні 1919 р. в Україні запроваджувалися військові трибунали наступних категорій: а) ротні товариські (дисциплінарні), б) полкові, в) загальноармійські (надзвичайні) г) армійський касаційно-апеляційний відділ. Всі вони розглядали справи у складі голови та двох членів. Члени ротних трибуналів обиралися всією ротою і підлягали затвердженню полковим трибуналом. Члени останнього призначалися армійським трибуналом, а загальноармійський – Революційною військовою радою Української Червоної армії й затверджувався урядом УСРР. Касаційно-апеляційний відділ складався з голови, що назначався урядом УСРР, і двох голів полкових трибуналів, які чергувалися між собою що два тижні³³¹.

Полкові та армійський трибунали при винесенні міри покарання керувалися власним революційним сумлінням. Вироки про застосування найвищої міри покарання мали бути прийняті одноголосно³³². 10 квітня військово-революційний

³²⁹ Декреты Советской власти. / [Ред. Коллегия: Г.Д. Обичкин]. – Том 5. 1 апреля – 31 июля 1919 г. – М. : Политиздат, 1971. – С. 12, 15.

³³⁰ Суслю Д. С. Історія суду Радянської України... – С. 20.

³³¹ Там само. – С. 12.

³³² Там само.

трибунал 1-ої Української Радянської Червоної армії засудив до розстрілу 11 осіб, звинувачених у збройному повстанні проти радянської влади³³³.

В деяких випадках радянське правосуддя карало і червоноармійців. Так, у квітні Харківським окружним Військово-революційним трибуналом було засуджено до розстрілу командира 2-го Московського інтернаціонального полку Гегедиша, командира китайської роти Ма Ту Біо та взводного цієї роти Су Лан Лін за самосуд, що вони вчинили над десятьма китайцями. Останні були заарештовані засудженими, звинувачені в пограбуваннях і вбивствах 5-ти червоноармійців, і закатовані³³⁴.

Засуджені революційними трибуналами, на відміну від засуджених надзвичайними комісіями, мали право на помилювання і пом'якшення своєї участі. Таке клопотання мало бути подано до ВУЦВК через революційні трибунали протягом 48 годин після винесення вироку. У разі його подання виконання смертного вироку мало бути призупинено до його розгляду³³⁵.

Як правило, такі пом'якшення вироків здійснювались щодо членів комуністичної організації, як у випадку з членами Луганської комуністичної організації К. Кішкіним та Л. Браславським. Їх було засуджено до смертної кари за вимагання грошей у населення під загрозою розстрілу. Президія ВУЦВК постановила замінити смертну кару на 10 років виправних робіт³³⁶.

Але бували випадки пом'якшення вироків і по відношенню до не комуністів, як правило у резонансних справах. Так було, наприклад, у справі сестри милосердя, студентки медичного інституту 22-річної Ксенії Сперанської, звинуваченої у діяльності на користь петлюрівської контррозвідки та засудженої до розстрілу. Вона одного разу передала зібрані на вулиці чутки та свідчення про кількість і розташування більшовицьких військ у Києві українській контррозвідці у Фастові. Дані свідчення навряд чи могли мати серйозне з військової точки зору значення.

³³³ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 249.

³³⁴ Военно-революционный трибунал // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 85. – 5 апреля. – С. 3-4.

³³⁵ Суслло Д. С. Історія суду Радянської України... – С. 18.

³³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 114, арк. 37.

Зробила вона це через закоханість у місцевого начальника контррозвідки та власне скрутне фінансове становище³³⁷.

Після її арешту більшовики заявили про викриття шпигунської організації. Було висунуто обвинувачення ще 4-ом особам, щоправда, причетність трьох із них так і не вдалося довести на суді. Ксенію Сперанську цим же трибуналом було засуджено до розстрілу з правом клопотати перед президією ВУЦВК про заміну смертної кари.³³⁸

Слід зазначити, що К. Сперанська страждала психічними розладами, що були викликані поганою спадковістю, від яких вона лікувалася ще в 1917 р. На підставі цього факту, підтвердженого трьома лікарями, а також клопотання ради старост слухачок жіночого медичного інституту, 26 травня президія ВУЦВК погодилась визнати її психічно нездоровою та замінити їй смертну кару примусовим лікуванням у психіатричній лікарні на 10 років. Покарання вона мала відбувати у Кирилівській лікарні, але в зв'язку з відсутністю там спеціальних відділень для кримінальних хворих її було переведено до Вінницької окружної психіатричної лікарні³³⁹.

Враховуючи те, що в обвинувачення не було жодних прямих доказів її участі у шпигунській організації й вся справа будувалася на свідченнях очевидців про її підозрілу поведінку, а також вибитого зізнання, таке рішення ВУЦВК навряд чи можна назвати пом'якшенням вироку. Але все ж даний випадок є показовим, адже, на відміну від багатьох інших випадків, йшлося не про комуністів, звинувачених у кримінальних злочинах, а про особу, що звинувачувалася у контрреволюційних діях.

В більшості подібних випадків ВУЦВК залишав вирок у силі. Так, наприклад, відхиленням було клопотання про помилування П. Пагельса, засудженого Чернігівським трибуналом до розстрілу 17 травня 1919 р. за службу писарем в районній варті м. Клинців та в обороні Клинців від радянських військ під час наступу останніх. Вирок було винесено на основі свідчень трьох співробітників ЧК,

³³⁷ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 5-8.

³³⁸ Там само, арк. 16-17 зв.

³³⁹ Там само, арк. 2, 12, 13, 20, 23-25, 29.

які однобоко висвітлили обставини справи. При цьому трибунал відмовив захисту викликати свідків, які б могли доказати невинуватість П. Пагельса³⁴⁰.

Взагалі офіційно більшовики негативно ставилися до смертної кари й вважали її радикальним заходом, необхідність якого викликана громадянською війною. Вони заперечували можливість застосування смертної кари народними судами. Київський губернський юридичний відділ у своєму роз'ясненні, стосовно можливості застосування смертних вироків, зазначав: «Народні суди в жодному разі не можуть виносити смертних вироків. Смертна кара, як нормальна міра покарання, не передбачена жодним декретом і йде у розрив із соціалістичною правосвідомістю. В даний же перехідний час смертна кара застосовується революційними трибуналами й адміністративними органами, виключно як знаряддя класової боротьби»³⁴¹.

Революційні трибунали розглядалися більшовиками як інструмент репресивної політики, необхідний для знищення ворогів радянської влади. Голова Верховного військового трибуналу РСФРР К. Данішевський зазначав, що революційний трибунал – це в першу чергу орган знищення, ізоляції, знешкодження і тероризування ворогів робітничо-селянської держави, а смертна кара – це не покарання, а просто фізичне знищення ворога робітничого класу³⁴². Тобто, революційний трибунал був не стільки органом правосуддя, скільки органом політичної розправи, а тому за своєю сутністю він був ближче до надзвичайних комісій, а не до народних судів.

В червні 1919 р., з метою посилення боротьби з контрреволюцією, Харківським окружним військово-революційним трибуналом було видано наказ про скасування всяких обмежень для губернських гарнізонних військово-революційних трибуналів при обиранні міри покарання для винних. При розгляді справ трибунали мали керуватися виключно революційним сумлінням і революційною свідомістю. Щоправда, Харківський окружний військово-революційний трибунал залишив за собою обов'язковим затвердження смертних вироків, що виносилися в губернських

³⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 55, арк. 1, 2, 6, 18, 24.

³⁴¹ Смертныя приговори в народных судах // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 70 (97). – 20 июня. – С. 2.

³⁴² Буков В. А. От российского суда присяжных... – С. 250.

гарнізонних військово-революційних трибуналах, не дозволивши тим самим останнім набути повноважень надзвичайних комісій і зберігши за військово-революційними трибуналами ознаки органів правосуддя³⁴³.

Відразу після видання цього наказу кількість смертних вироків у справах військово-революційного трибуналу почала суттєво зростати. Починаючи з 12 червня, у «Известиях Харьковского совета» починають регулярно публікуватися вирoki Надзвичайного військово-революційного трибуналу. Крім цього публікувались і вирoki інших військово-революційних трибуналів, які також стали частіше застосовувати смертну кару.

Після евакуації з Харкова радянські репресивні установи продовжували діяти й за межами міста. Так, 10 липня із Сум повідомляли, що за постановою революційного трибуналу за підписом П'ятакова, Рафаїла й Буздаліна було розстріляно 7 осіб «у відповідь на оголошений у Харкові козацький білий терор»³⁴⁴.

Активно діяли революційні трибунали й в Одесі. Так, 18 червня військово-революційним трибуналом було засуджено до розстрілу полковника Петухова. Його звинуватили у формуванні в Одесі білоруської бригади, яка мала виступити проти червоної армії³⁴⁵. 24 червня Воєнно-революційним трибуналом було засуджено до розстрілу графа Павла Скаржинського за звинуваченням у співпраці з Державною вартою³⁴⁶.

У Кременчуці 8 серпня за постановою революційного трибуналу було розстріляно 31 особу, як учасників повстанських загонів отамана Зеленого³⁴⁷.

Одним з яскравих проявів репресивної практики революційних трибуналів стала діяльність Надзвичайного військово-революційного трибуналу в Чернігові, який було організовано у червні 1919 р. за постановою президії губвиконкому. Його завданням було розвантажити в'язниці від контрреволюційних елементів. Вже через

³⁴³ Приказ по Харьковскому военно-судебному округу // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 135. – 11 июня. – С. 3.

³⁴⁴ На захист революції // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 89 (116). – 12 липня. – С. 2.

³⁴⁵ Телеграммы // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 70 (97). – 20 июня. – С. 2.

³⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 115, арк. 19.

³⁴⁷ Телеграммы // Коммунист. – К., 1919. – № 131 (159). – 12 августа. – С. 1.

кілька днів один з членів трибуналу Урін заявив протест проти необґрунтованих розстрілів, які застосовувались трибуналом. Всього за 2-3 дні було розстріляно близько 60 осіб³⁴⁸.

12 липня «Известия» повідомляли про розстріл ще 4-х осіб за постановою Надзвичайного військово-революційного трибуналу. Вони були звинувачені у антирадянській агітації спрямованій проти мобілізації. Серед розстріляних був священник Василь Ромаревський³⁴⁹.

Питання про діяльність трибуналу було винесене на екстрене засідання губпарткому, більшість якого визнала діяльність трибуналу правильною і винесла постанову про відновлення його діяльності. Незгідний з даними постановами голова губпарткому Риндич заявив про складання з себе повноважень голови і про вихід зі складу президії. Урін, у свою чергу, заявив про вихід зі складу трибуналу. Але під загрозою виключення з партії обидва відкликали свої заяви.

Тим не менше на деякий час трибунал був змушений припинити свою діяльність, поновивши її лише наприкінці липня в оновленому складі на чолі з Батюком. Приводом до поновлення діяльності трибуналу було названо викриття Чернігівською губЧК контрреволюційної змови в Городнянському та Чернігівському повітах. У зв'язку з цією справою було арештовано 50 осіб³⁵⁰.

Розпочалась нова хвиля необґрунтованих розстрілів, часто навіть без достатньо сформульованого обвинувачення³⁵¹.

31 липня з Чернігова повідомляли про розстріл 13 осіб за участь в організації контрреволюційної й білогвардійської змови. Серед розстріляних були офіцери

³⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 58.

³⁴⁹ Хроника // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 136. – 12 июля. – С. 3.

³⁵⁰ Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 106 (133). – 1 серпня. – С. 1.;
Раскрытие контрреволюционного белогвардейского заговора на Черниговщине // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 136. – 31 июля. – С. 2.

³⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 58.

Венглинський, Тітов, Тищенко, колишній військовий начальник Румша, священник Митропольський та двоє його синів, священник Попов та ін.³⁵²

2 серпня «Известия» повідомляли про розстріл 15-ти заручників у зв'язку з розкриттям контрреволюційної змови та в порядку червоного терору³⁵³. За постановою трибуналу від 7 серпня було розстріляно ще 8 осіб³⁵⁴.

Всього за постановою трибуналу за декілька днів було розстріляно 75 осіб, більшість з яких не мали жодного стосунку до контрреволюційної діяльності. У більшості випадків не було ні допиту, ні слідства. Щодо багатьох обвинувачених не було зібрано жодних обвинувальних матеріалів, а було лише повідомлення про арешт. Під час допитів відбувалися побиття арештованих шомполами, нагайками, кулаками, ногами, при чому били власноруч члени губкому і Надзвичайного трибуналу³⁵⁵.

Звичайно, слід зазначити, що не всі судові справи завершувались обвинувальним вироком. У масштабності репресій, а також у частоті застосування найвищої міри покарання революційні трибунали поступалися надзвичайним комісіям. Але пов'язано це було переважно з тим, що більшість справ про «контрреволюційну діяльність» не доходили до них, а вирішувалися надзвичайними комісіями. Ті ж справи, що доходили до них були переважно незначного характеру, за які не передбачалася смертна кара.

При винесенні вироку, важливу роль для трибуналу відігравав соціальний стан обвинуваченого. Якщо він належав до заможних верств населення чи інтелігенції, то до нього застосовувалося більш суворе покарання. У випадку, коли він походив з робітників чи найбіднішого селянства, то часто відбувалося пом'якшення вироку.

³⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 115, арк. 113.; Хроника // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 153. – 1 августа. – С. 3.

³⁵³ Хроника // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 154. – 2 августа. – С. 2.

³⁵⁴ Там же. – № 162. – 12 августа. – С. 2.

³⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 58-58 зв.

Нерідко виправдовували обвинувачених навіть у контрреволюційних діях. Так, 25 червня в Одеському революційному трибуналі були виправдані Віра Москаленко, звинувачена в контрреволюційній і погромній агітації, та Ісак Трохимець, звинувачений у паплюженні радянської влади³⁵⁶.

У результаті діяльності революційних трибуналів та інших органів радянського правосуддя багато обвинувачених були засуджені до тривалого ув'язнення. Але пенітенціарна система УСРР перебувала в жахливому стані. В'язниці були переповнені. Станом на середину квітня за даними тюремно-карального відділу в Лук'янівській в'язниці знаходилось 1100 арештантів, ще 150 знаходилось у в'язничній лікарні³⁵⁷.

Ситуація у Харківській каторжній в'язниці була настільки жахливою, що мала колегія губернського юридичного відділу відповідно до розпорядження Нарком'юсту постановила про створення спеціальної комісії для ревізії місць ув'язнення у Харківській губернії. Комісія виявила, що в ряді камер Харківської каторжної в'язниці, переповнених до неможливого, хворі на тиф, цингу та інші заразні хвороби знаходились разом зі здоровими, поширюючи заразу. Начальником в'язниці не було вжито заходів щодо ізоляції хворих. Вся каторжна в'язниця була в антисанітарному стані. Від арештованих надійшли скарги про непридатність їжі; баня надавалася один раз на 3 місяці, білизна – також не частіше. Медична допомога в'язням надавалася в найнікчемнішому розмірі. Було запроцьоговано ряд скарг на грубість адміністрації. Також комісія виявила, що в тюрмі знаходяться в'язні, які сидять там декілька місяців без пред'явлення обвинувачення. В результаті ревізії начальника в'язниці Осиповича було усунуто з посади, арештовано і передано до суду революційного трибуналу³⁵⁸.

³⁵⁶ Красный суд // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 72. – 27 июня. – С. 2.

³⁵⁷ Количество заключенных в Лукьяновской тюрьме // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 54. – 18 апреля. – С. 3.

³⁵⁸ Ревизия мест заключения // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 101. – 30 апреля. – С. 4.

Для вирішення проблеми переповнення в'язниць були створені концтабори. Вони було запроваджені ще декретом «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р., в якому зазначалося, що необхідно забезпечити радянську державу від класових ворогів, шляхом ізолювання останніх в концентраційних таборах. А 15 квітня 1919 року ВЦВК за підписом М. І. Калініна видав декрет «Про табори примусових робіт», який узаконив впровадження табірної системи й примусової праці.

Як правило, термін ув'язнення в концентраційних таборах визначався до кінця громадянської війни. Саме на такий термін було ув'язнено Газукіна С. П., нібито за участь у контрреволюційній організації студентів «Наша Родина», та Дершмана Г. А., якого було заарештовано як соціально-небезпечного елемента за те, що він був колишнім офіцером дворянського походження³⁵⁹.

Режим у таборі мало відрізнявся від режиму в чрезвычайках: безкінечні знущання, грубість охорони, а вночі – стогін людей, яких катували, звуки пострілів і жахливе очікування тортур і смерті. Як правило, за тими з ким необхідно було розправитися приїжджали вночі й вивозили з табору для розстрілу. Але бувало, що навпаки в табір привозили жертв для розстрілу. Так, зокрема, у Київському концтаборі було розстріляно поміщика Стасюка, його доньку та поручика Бімана. Зі слів очевидців, в доньку Стасюка було зроблено 7 пострілів, після чого її ще напівживу закопали за кухнею. Також тут були розстріляні полковник Снігурський, Л. Філіпін та ін.³⁶⁰

У Полтаві арештованих представників буржуазії у таборах змушували займатися принизливою роботою: відчищати руками бруд з підлоги, чистити туалет скатертиною та ін.³⁶¹

Радянська міліція також досить часто не виконували своїх безпосередніх функцій, натомість тероризуючи місцеве населення. При чому, більшовицькі начальники міліції часто здійснювали розстріли власноруч. Зокрема, начальник

³⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37355-ФП, арк. 33, Там само, спр. 36351-ФП, арк. 23.

³⁶⁰ Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 31. – 24 сентября (7 октябрия). – С. 4.

³⁶¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом ; пер. з англ. Андрія Іщенко. – 2-ге вид. – К. : Києво-Могилянська академія, 2010. – С. 35.

київської міліції Тютчев на подвір'ї штабу міліції на очах багатьох службовців і робітників розстріляв корнета Березовського, а потім ще трьох. Згодом Тютчев був заарештований за розтрату державних грошей, а його наступником став ще більш крвожерливий матрос Поляков. Він перетворив конюшню на подвір'ї штабу міліції на місце страти. Першою його жертвою став його ж помічник Боцис. Він був звинувачений у здирництві та службовому злочині, а при обшуку у нього знайшли 70 тисяч карбованців валютою. Серед його жертв були також троє осіб, затриманих для з'ясування особи. Поляков не лише сам вбивав, а й заохочував це робити інших міліціонерів. Так, наприклад, він виразив подяку начальнику одного з районів Добрієру за те, що той розстріляв свого підлеглого міліціонера за залишення поста³⁶².

В окремих випадках, коли представники радянських силових структур переходили дозволена межу, з метою заспокоєння населення над ними відбувалися показові справи у революційних трибуналах.

Для розуміння важливості червоного терору, як комплексу мір покарання, у більшовицькій політиці необхідно також розглянути реакцію радянських органів правосуддя і більшовицького керівництва на резонансні прояви терору радянськими правоохоронними органами.

1 серпня Київським губернським революційним трибуналом до розстрілу були засуджені комісар міліції Олексій Лобода та його помічник Костянтин Черкезов. Лобода особисто розстрілював заарештованих без суду і слідства. Зокрема, було доведено, що він вбив двірника Федіра Вареника, Петра Сінгурова та 15-річного хлопця Степана Бана, затриманого за відсутністю документів. При цьому Лобода заявляв, що вони були розстріляні при спробі втечі. Також, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння він бив заарештованих і наказував робити те ж саме своїм підлеглим. Зокрема, ним були побиті вищезгаданий Ф. Вареник, брати Шварцблати, Марія й Анастасія Аніскевич. Останніх били батогами, рукояткою револьвера, змушуючи під загрозою розстрілу зізнатися в злочинах, в яких їх обвинувачували.

³⁶² Звери в образе людей // Киевлянин. – К., 1919. – № 5. – 25 августа. – С. 2.; Хроніка // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 89 (116). – 12 липня. – С. 2.

Крім цього, Лобода намагався згвалтувати затриману Марію Качанову, яка зуміла врятуватися лише вистрибнувши з вікна. Проте, за свідченнями міліціонерів, Лобода згвалтував 13 інших жінок. К. Черкезов брав участь у вбивствах і катуваннях невинних людей, прикривав всі злочинні діяння Лободи, фальшуючи відношення про смерть арештованих³⁶³.

В даному випадку представники радянських правоохоронних органів були розстріляні, так як їхні посадові злочини були здійснені з корисливих мотивів, а не в «інтересах революції», тобто більшовицької партії. У випадку, коли терор здійснювався навіть жахливими методами, але мав на меті знищення, залякування та придушення ворогів радянської влади, його реалізатори виправдовувалися або відбувалися символічними покараннями.

Яскравим підтвердженням цьому є виправдання коменданта Харківської ЧК Степана Саєнка. Очевидці розповідали, що він власноруч розстрілював, допитував та катував людей, застосовуючи побої, удари кинджалом, знімання шкіри, відрубання частин тіла та ін.³⁶⁴ Чутки про жахи Харківської чрезвычайки дійшли до більшовицького керівництва. Саєнка було заарештовано за звинуваченням у катуванні заарештованих. У висновку слідчої частини Цупчрезкому від 4 серпня 1920 р. зазначалось, що Саєнко в дорученій йому радянською владою роботі по боротьбі зі злочинністю «застосовував на власний розсуд методи, які окрім своєї недоцільності жодним чином не могли сприяти сприйняттю масами ідей радянської влади, зміцненню її та підняттю її авторитету, сприяючи лише розбещенню оточуючих Саєнка і підлеглих йому осіб, крім того, відповідними органами засуджені й заборонені»³⁶⁵.

Але, врешті-решт, його вирішили суворо не карати, обмежившись двома місяцями ув'язнення, які він відбув, очікуючи на суд. Обґрунтовувалось це тим, що в його вчинках «не було злого умислу», і що він і так поніс значне моральне покарання, яке полягало в двомісячному арешті та засудженні його методів роботи.

³⁶³ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 86, арк. 3, 17, 23, 54, 79, 84-86, 90-93, 115, 120-121 зв, 319-319 зв, 327 зв.

³⁶⁴ Мельгунов С. П. Красный террор в России... – С. 182-186

³⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 192, арк. 98.

Однак, подальше перебування С. Саєнка в Україні було визнано небажаним і шкідливим для інтересів радянської влади, а тому при звільненні з нього було взято підписку про негайний виїзд з України³⁶⁶.

Найбільш резонансною була «справа Кручинського», що була розглянута Верховним революційним трибуналом 30-31 липня 1919 р. Михайло Кручинський, він же Стромілін, він же Шуф ще в 1914 р. був заарештований і засуджений до 5 років ув'язнення у Володимирській каторжній в'язниці. В 1916 р. був звільнений за амністією, що означало, що він був заарештований за кримінальний злочин, а не політичний, як стверджував сам Кручинський. 18 лютого 1919 р. його було призначено головою Волинської губЧК. У квітні 1919 р. ЦК КП(б)У назначає його головою Волинського губревкому³⁶⁷.

Займаючи посаду голови ревкому і ЧК Волинської губернії, Кручинський особисто, без жодного суду, публікував накази про розстріли всіх, кого підозрював в контрреволюційності. Зокрема, з 31 травня по 9 червня 1919 р., не маючи на те жодних повноважень і без достатнього ознайомлення з матеріалами слідства, він наказав розстріляти 18 осіб³⁶⁸.

31 травня за його наказом були розстріляні 5 осіб: Роберт Густ, Шеремет, Гопанюк, Пінчук і Барановський. Після арешту Пінчука жителі Овруча подали клопотання про його звільнення. Клопотання підписала 31 особа, але воно не було задоволеним. 1 червня було розстріляно 19-річного телеграфіста Миколу Масича. 2 червня були розстріляні Михальчук та Радчук, які були затримані ЧК в Новоград-Волинському. Обоє служили в Корпусі Січових Стрільців: Михальчук – фельдшером, а Радчук – санітаром. Їх звинуватили в участі в погромах, насильстві над мирними жителями та масових пограбуваннях у складі Корпусу. При цьому протокол слідчого Верховного ревтрибуналу не завершений, а обірваний на півслові, після чого є помітка олівцем, зроблена Кручинським: «Михальчук Радчук», що означало розстріляти цих осіб.

³⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 192, арк. 98.

³⁶⁷ Там само, спр. 321, арк. 124-124зв.

³⁶⁸ Дело председателя волинского ревкома // Коммунист. – К., 1919. – № 121 (149). – 31 июля. – С. 2.

2 червня також було розстріляно Фріша за нещадне і суворе ставлення до робітників. Слідчий ЧК під час розслідування такого ставлення не встановив, а все обвинувачення ґрунтувалося на заяві такого собі Доброва. При цьому в заяві не вказувалося коли, при яких обставинах і до яких робітників Фріш ставився суворо і нещадно.

7 червня було розстріляно ще трьох осіб: Бернарського, Скабицького і Ковальова. У Бернарського були виявлені компрометуючі матеріали, у Скабицького – антрадянські прокламації Січових Стрільців та українські газети. Стосовно Ковальова не було проведено навіть слідство, а текст наказу про розстріл був списаний з неперевіреної заяви двох осіб.

9 червня у Рівному були розстріляні інженер Хмеліковський, начальник в'язниці Подлявський і його помічник Смирнов за звинуваченням у належності до штабу Оскілка. У Хмеліковського виявили карту без позначення якого-небудь фронту, у Подлявського – буденну антирадянську переписку приватного характеру, щодо Смірнова взагалі не було конкретних доказів³⁶⁹. Подлявського, за свідченням М. Скрипника, Кручинський наказав не лише розстріляти, але й проколоти багнетами й викинути по дорозі з вікна вагону³⁷⁰.

Того ж дня було розстріляно ще трьох осіб: Гаруса, Гончаровського і Шапіро. Слідством зовсім не було встановлено провини Гаруса і Шапіро³⁷¹.

Один з очевидців згадував про М. Кручинського: «... Кручинський так старанно викорінював контрреволюцію, яку, подібно до інших комунарів, бачив у всякій незгоді або протесті, що власноруч, без усякого суду навіть трибунального, або чека, розстрілював людей, зокрема селян при своїх об'їздах «неспокійних сіл». Кажуть, він дійшов мало не до галюцинацій»³⁷².

Зрештою, Кручинський був заарештований наркомом держконтролю М. Скрипником, під час перебування останнього на Волині. М. Скрипник свідчив, що на станції Коростень, за розпорядженням Кручинського, мало не на самій колії

³⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 111, арк. 7-8 зв.

³⁷⁰ Там само, спр. 114, арк. 22.

³⁷¹ Там само, спр. 111, арк. 8 зв-9.

³⁷² Красный террор глазами очевидцев... – С. 85.

було розстріляно якогось купця, якого Кручинський визнав спекулянтом. Слідом за ним, за розпорядженням Кручинського, було розстріляно телеграфіста Штурмана, за звинуваченням у зносінах з петлюрівцями. Штурман був заарештований місцевим залізничним ревкомом. За свідченням Кручинського, ревком хотів власноруч його розстріляти, заявляючи, що вони не довіряють ЧК і революційним трибуналам, які вже звільняли арештованих ревкомом контрреволюціонерів. Кручинський же переконав їх віддати заарештованого йому, стверджуючи, що той не уникне покарання після чого, навіть не ознайомившись зі справою, наказав розстріляти телеграфіста. Залізничний ревком же стверджував, що ініціатором розстрілу виступив сам Кручинський³⁷³.

М. Скрипник також зазначав, що Кручинський за власними одноосібними постановами проводив розстріли й в інших місцях³⁷⁴. При цьому він не інкримінував йому розстріли в Рівному, яке знаходилося поблизу лінії фронту, на відміну від Коростеня, що знаходився в 200 км від фронту³⁷⁵.

Цікаво, що попри такі свавільні злочинні вчинки Кручинського, Скрипник запропонував йому поїхати на фронт, щоб там «принести користь своїм завзяттям та енергією». Кручинський погодився на це, але наступного дня почав поширювати чутки про те, що він одержує високе призначення на фронт, з огляду на особливі заслуги. Після цього Скрипник заарештував Кручинського, звинувативши не лише в самочинних розстрілах, але й в приховуванні свого справжнього прізвища і свого дострокового звільнення з в'язниці³⁷⁶.

Слід зазначити, що М. Кручинський не був відправлений до в'язниці чи ЧК, а перебував під домашнім арештом до своєї відправки до Києва. М. Скрипник це пояснював тим, що Кручинський під час арешту був поранений в ногу і переносити його сенсу не було³⁷⁷. Коли ж його перевели до Києва, то Верховний революційний

³⁷³ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 114, арк. 15, 21.

³⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 29, арк. 196.

³⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 114, арк. 22.

³⁷⁶ Відкриття Найвищого Революційного Трибуналу // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 105 (132). – 31 липня. – С. 2.

³⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 114, арк. 18.

трибунал, якому була передана для розгляду його справа, розпорядився перевести його в один з київських санаторіїв для хворих на туберкульоз, де він мав утримуватися до суду³⁷⁸.

30-31 липня над М. Кручинським відбувся суд у Верховному революційному трибуналі. Один зі свідків намагався виправдати дії Кручинського тим, що він був перевтомлений і знаходився в стані афекту. Інші переважно підтверджували обвинувачення. Один з них заявив, що Кручинський забрав арештованих з Рівненської ЧК і викидав їх по дорозі з вікон вагонів. При цьому він зазначав, що в ній не було представників контрреволюційних організацій, а були лише представники буржуазії та особи, що потрапили туди випадково³⁷⁹.

Адвокат М. Кручинського Шубін у своїй промові заявив, що його підзахисний при винесенні смертних вироків керувався виключно своїм «революційним сумлінням». Якщо б були доведені якісь корисливі мотиви чи злі умисли, то тоді б можна було б говорити про його винуватість. Також правозахисник зазначив, що незважаючи на те, що співробітники ЧК позбавлені юридичного права самовільних розстрілів, окрім випадків, коли злочинець спійманий на місці злочину, але на практиці це не відповідає дійсності³⁸⁰.

Таким чином, правозахисник намагався довести, що засудження голови губЧК за одноосібне винесення смертних вироків може поставити під сумнів діяльність всіх надзвичайних комісій.

Верховний революційний трибунал, незважаючи на те, що визнав висунуті проти М. Кручинського обвинувачення доведеними, «... рахуючись з тим, що всі перераховані злочини, здійснені Кручинським проти революції й Радянської влади були не результатом злої волі, а внаслідок нерозуміння ним всієї відповідальності свого становища...», постановив засудити Кручинського до 6 місяців примусових робіт та позбавити його права протягом року займати відповідальні посади³⁸¹.

³⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 111, арк. 3.

³⁷⁹ Там само, спр. 114, арк. 60, 61, 83.

³⁸⁰ Там само, арк. 151-151 зв.

³⁸¹ Там само, спр. 111, арк. 11-11зв.

Але навіть цього короткого терміну ув'язнення Кручинський не відбув, бо був амністований комісією ЦВК на чолі з С. Косіюром. Уже в серпні 1919 р. його було направлено в політуправління 44 стрілецької дивізії XII армії, де вже з вересня обіймав посаду помічника військового комісара 44 стрілецької дивізії. А в грудні 1919 р. очолив Київський тимчасовий військово-революційний комітет³⁸². У травні ж 1920 р. Революційна військова рада XII армії направила до ВУЦВК прохання про скасування щодо Кручинського вироку Верховного революційного трибуналу³⁸³.

Вирок Верховного революційного трибуналу, засідання якого детально висвітлювалися у радянській пресі, був важливим посланням для інших чекістів: розстріли в ім'я революції чи комуністичної партії, навіть безпідставні, якщо вони не мали особистого характеру, тяжким злочином не вважались.

Таким чином, радянські правоохоронні органи досить часто зловживали своїм службовим становищем, і замість того, щоб захищати, тероризували населення. Концтабори, які створювалися як заміна в'язниць, перетворювалися на ще один оплот більшовицького терору. Революційні трибунали, які на відміну від народних судів, мали право виносити смертні вироки також були важливим елементом радянської репресивно-каральної системи. Керуючись при винесенні вироків революційним сумлінням і революційною правосвідомістю, вони збільшували кількість жертв більшовицького терору. Представники правоохоронних органів також потрапляли під суд трибуналу. Проте, головні організатори і провідники червоного терору уникали покарання, а карали переважно дрібних службовців, спійманих на хабарництві чи злочинній діяльності.

3.3. Надзвичайні комісії як головні провідники червоного терору

На відміну від 1918 р., коли більшовицький терор носив переважно стихійний характер, а розстріли проводили, як правило, червоноармійці, матроси та інші революційно налаштовані маси, в 1919 р. головними провідниками червоного терору в Україні стають ЧК.

³⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 321, арк. 124 зв.

³⁸³ Там само, спр. 192, арк. 92.

Декретом тимчасового робітничо-селянського уряду від 3 грудня 1918 р. було утворено Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами³⁸⁴. До справжньої ж роботи ВУЧК приступила лише 5 січня після захоплення Харкова українськими червоними частинами. Перша колегія ВУЧК була представлена в наступному складі: голова С. Шварц, зам. голови Черв'яков, нач. корпусу військ Ніколаєнко. ВУЧК будувалось за зразком ВЧК, з тими ж відділами, місцевими органами й правами³⁸⁵.

На початку 1919 р., відповідно до постанови «Про всеукраїнську, фронтову і місцеві надзвичайні комісії» були організовані ЧК в губерніях. Вони вважалися відділами губвиконкомів, але при цьому не підпорядковувалися їм безпосередньо. Підпорядкування структурних підрозділів ЧК здійснювалось винятково по відомчій лінії – до ВЧК включно. Таким чином, по суті, ЧК були своєрідною державою в державі³⁸⁶.

У Києві ЧК була створена вже через день після захоплення його більшовиками. Очолив комісію О. Шаповалов, до її складу увійшли також: Л. Ковальов (секретар), Д. Самусь, Савчук і В. Лашкевич. Розташовувалася ЧК на вул. Підвальна, 10³⁸⁷. Перший склад ЧК займався в основному самозбагаченням. Шаповалов жодним чином не перешкоджав своїм співробітникам проводити арешти з єдиною метою – отримати потім викуп за звільнення³⁸⁸.

20 лютого 1919 р. ВУЦВК своєю постановою надав право ЧК України по всіх справах особливої важливості, які вимагають невідкладного вирішення, право самостійно виносити вироки, повідомляючи про це в кожному окремому випадку революційні трибунали³⁸⁹.

³⁸⁴ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні... – Книга 1. — С. 66.

³⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 402, арк. 1.

³⁸⁶ Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України... – С. 199.

³⁸⁷ Киевская Чрезвычайка // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 2. – 9 февраля. – С. 4.

³⁸⁸ Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 36. – 30 сентября (13 октября). – С. 3.

³⁸⁹ Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья... – С. 397.

1 квітня ВУЧК на чолі з Семеном Шварцом переїхала до Києва³⁹⁰. А вже через 10 днів головою ВУЧК назначили відомого своєю жорстокістю Мартіна Лациса, а Шварц став його заступником³⁹¹.

Всеукраїнська Надзвичайна комісія зайняла будинок на розі Єлизаветинської (Пушкінської) та Катерининської вулиць.

М. Лацис визначав основні завдання ЧК наступним чином: «... виявляти протирадянські злочини, пильно стежити за антирадянськими елементами та їх діями, присікати їх, передавати справи зі всіма матеріалами до трибуналу, який враховуючи висновок ЧК гласно розбирає справу»³⁹².

На практиці все виглядало зовсім по іншому. ЧК фактично мали необмежені повноваження. Більшість смертних вироків виносилися і виконувалися безпосередньо надзвичайною комісією, а до революційного трибуналу передавалися лічені справи. У доповіді Центрального Комітету Російського Червоного Хреста у Міжнародний Комітет Червоного Хреста в Женеві зазначалось: «Арешти проводилися абсолютно довільно, найчастіше за доносами особистих ворогів. [...] Комуністичне правосуддя, якщо тільки можна вживати це слово, кажучи про їхні суди й чрезвичайки, зруйнувавши старий російський суд, запровадило замість нього люту розправу дикунів над переможеним ворогом. Камеру слідчого вони перетворили на катівню, звідки замучений обвинувачений потрапляв прямо в руки ката, часто не знаючи навіть за що його вбивали. Для ведення справ при ЧК був інститут слідчих. У Всеукраїнській ЧК він був розбитий на п'ять інспекцій. У кожній було близько двадцяти слідчих. Над інспекцією стояла колегія з шести чоловік. [...] Слідчі власноруч не страчували. Тільки підписували вирoki. Вони, також як і коменданти, були підпорядковані комісарам з Чрезвичайки»³⁹³.

Голова комісії по розслідуванню злочинів більшовиків у Києві генерал-лейтенант Рерберг описував слідчу діяльність чекістів: «[...] слідство проводилося особливими слідчими, висновки яких передавалися на рішення колегії ЧК. Нерідко

³⁹⁰ Останні вісти // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 10 (37). – 2 квітня. – С. 3.

³⁹¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 402, арк. 2.

³⁹² ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 261, арк. 55.

³⁹³ Архив Русской Революции... – Т. 3. Кн. 6. – С. 341, 346.

слідче провадження виявлялося лише простою формальністю і знущанням над ув'язненими, доля яких була визначена заздалегідь. Є всі підстави допустити, що слідство зазвичай велося з тортурами. Найчастіше ув'язненого водили дивитися знамениту яму, де лежали трупи ще непохованих жертв, і підвал, в якому відбувався сам розстріл. Після такої демонстрації ув'язнений потрапляв до слідчого в такому стані, що той міг робити з ним, що йому завгодно»³⁹⁴.

Особливою жорстокістю вирізнялась Київська губЧК, головою якої 1 березня 1919 р. замість О. Шаповалова, який відмовився від посади, було призначено Йосифа Соріна.

В чрезвичайці Сорін запровадив власну автократію. Його рішення були обов'язкові для колегії. Свою владу він використовував для власної наживи. В цьому йому допомагали двоє його помічників Йоффе і Зільбер. Обидва були пізніше ним розстріляні за те, що багато знали³⁹⁵.

Головним помічником Соріна був комендант губЧК Михайлов (Фаерман). Він власноруч розстрілював жертв у саду генерал-губернаторського палацу. Часто в місячні ночі Михайлов виводив приречених у сад і пропонував їм там прогулятися. Після чого діставав свій наган і розпочинав полювання на беззахисних людей³⁹⁶. Зрештою, він був засуджений до розстрілу більшовиками після того, як з'ясувалося, що він вбивав без розбору велику кількість жертв, не цікавлячись ні їхньою винуватістю, ні соціальним становищем, а лише з метою садистського мордування³⁹⁷.

Наприкінці березня Київська ЧК переїхала на вул. Інститутську, 40. Саме там і відбувались жахливі розправи. Методи дізнання київських чекістів були вкрай жорстокими: «Як тільки людина потрапляла в ЧК, вона втрачала всі людські права, ставала річчю, рабом, худобою. З першого ж допиту починався крик. Слідчі не

³⁹⁴ Расследование деятельности чрезвычайек (Беседа с ген. Рербергом) // Вечерние огни. – К., 1919. – № 17. – 6 (19) сентября. – С. 2.

³⁹⁵ Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 36. – 30 сентября (13 октября). – С. 3.

³⁹⁶ Там же.

³⁹⁷ Там же. – № 20. – 10 (23) сентября. – С. 3.

розмовляли звичайним голосом, а кричали на ув'язнених, намагаючись не тільки збити, але відразу приголомшити, залякати їх. [...] Потрапляючи в ЧК, не можна було не вірити, коли погрожували тортурами, розстрілами, погрожували круговою порукою близьких. Якщо погроз було недостатньо, то починалися жорстокі побої, що супроводжувалися знущаннями. Ні вік, ні стать не захищали від них»³⁹⁸.

Часто чекісти намагалися вибити зізнання з арештованого. Адже, як зазначав Ф. Дзержинський ще в 1918 р., саме зізнання злочинця було найвагомим доказом його провини³⁹⁹. Проте, якщо зізнання вибити не вдавалося, це все одно не рятувало обвинуваченого від розстрілу.

Свідки, яким вдалось вижити після перебування в ЧК, розповідали про методи допиту чекістів. Один, розповідав, що його прикували ланцюгами до стіни і погрожували револьвером. Інший розповів, як його разом з іншим арештантом повели на розстріл. Їм наказали роздягтися і лягти. Після цього одного арештанта застрелили, а іншому сказали: «Вставай, тебе розстріляємо завтра». Після чого його повели на допит.

Під час допиту чекісти боролись, розважались або пили. Коли слідчому допит набридав, він брав червоно-синій олівець і робив «помітку». Якщо «помітка» робилась червоним олівцем, то це означало, що доля арештованого визначена, а якщо синім, то це означало «пом'якшення» вироку. Все залежало від того, яким кінцем чекіст схопив олівець⁴⁰⁰.

Був ще один випадок. Одного з арештованих, 70-річного чоловіка, було звільнено ЧК близько 12-ої години ночі. Оскільки в місті була введена комендантська година після 9-ої години вечора, чоловік вирішив переночувати в коридорі чрезвычайки. Але посеред ночі чекісти передумали і розстріляли його⁴⁰¹.

Розстріл невинних був одним з основних елементів червоного терору. Вбивства невинних були необхідні для того, щоб ніхто не почував себе в безпеці, для того,

³⁹⁸ Архив Русской Революции... – Т. 3. Кн. 6. – С. 347.

³⁹⁹ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Роберт Конквест ; пер. Н. Волошинович, З. Корабліна. – Луцьк : Терен, 2009. – С. 232.

⁴⁰⁰ Въ «чрезвычайкахъ» // Киевлянин. – К., 1919. – № 10. – 1 сентября. – С. 3.

⁴⁰¹ Там же.

щоб змусити всіх тремтіти перед радянською владою і в такий спосіб подавити будь-яку волю, свободу і самостійність.

Рішення про розстріли ухвалювалися і виконувалися надзвичайними комісіями в короткий термін без права на апеляцію і часто навіть не узгоджувалися з вищими інстанціями. Наприклад, 29 березня Колегія Остерської повітової ЧК на чолі з Демешевським винесла смертний вирок за звинуваченням у контрреволюції 15-ом в'язням Остерської в'язниці. В ніч з 29 на 30 березня вирок було виконано. У подвір'ї в'язниці було розстріляно 14 осіб. Ще одного заарештованого, який відмовився залишати камеру, витягли в коридор і там вистрілили йому в голову. Дивом йому вдалося не лише вижити, але навіть втекти.

Даний розстріл був санкціонований повітовим комітетом комуністичної партії, але не губернською ЧК. А тому остання розпочала слідство стосовно дій Остерської ЧК, в ході якого з'ясувалось, що про розстріл не був повідомлений навіть начальник Остерської в'язниці. Розпорядження про видачу в'язнів йому було видано вже постфактум після розстрілу заарештованих⁴⁰².

Намагаючись дати визначення надзвичайній комісії Лацис писав: «Надзвичайна Комісія – це не слідча комісія і не суд. І не трибунал. Це орган бойовий, що діє по внутрішньому фронту громадянської війни. Він ворога не судить, а разить. Не милує, а спопеляє кожного, хто по той бік барикад»⁴⁰³.

Жорстокість і злочинну діяльність чекістів Лацис пояснював складними умовами праці в ЧК, а також великою кількістю кримінального елемента, що перебували в її лавах. Він писав: «[...] робота надзвичайних комісій, що протікає в обстановці фізичного впливу, привертає масу аферистів і просто кримінального елемента, які, користуючись ім'ям співробітника надзвичайних комісій, шантажують, вимагають, набиваючи свою кишеню»⁴⁰⁴.

⁴⁰² Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 73-75.

⁴⁰³ Лацис М. И. Чрезвычайные комиссии... – С. 8.

⁴⁰⁴ Там же. – С. 11.

З даними твердженнями можна цілковито погодитися з одним зауваженням: керівництво комісії мало в чому поступалося своїм підлеглим. Якщо ж керівники вирізняються жагою до насильства та збагачення, то звідки в контингенті ЧК візьмуться люди з необхідними для неї якостями?

За досить короткий проміжок своєї діяльності ЧК стала одіозною організацією для більшості українського населення не тільки в Києві, а й по всій Україні. 15 квітня Лацис закликав в «Известиях ВУЦВК»: «Товариші й громадяни! Перестаньте на Надзвичайну комісію дивитися як на пугало. Вона створена в ваших інтересах, для охорони ваших прав і надбань»⁴⁰⁵. Але подібні відозви мали незначний ефект на населення України.

У квітні 1919 р. зростає кількість розстрілів, здійснених ЧК. 8 квітня за постановою Київської ЧК було розстріляно 5 осіб⁴⁰⁶. На початку квітня Київською ЧК також була розстріляна знаменита завдяки справі Бейліса скупниця краденого Віра Чеберяк. Саме її вважають причетною до вбивства Андрія Ющинського, яке поклало початок справі Бейліса. Після революції Віра Чеберяк, змінивши прізвище, змогла потрапити до Київської ради робітничих депутатів⁴⁰⁷. Суд над нею відбувся в Київській ЧК і, за свідченням очевидця, тривав 40 хвилин. Чекісти хотіли вибити з неї зізнання у вбивстві Андрія Ющинського. Комендант ЧК Фаерман над нею знущався, зриваючи з неї верхній одяг і б'ючи дулом револьвера, але вона не зізналася⁴⁰⁸. Тоді її розстріляли.

Також початку квітня 1919 р. Київська губЧК заявила про викриття підпільної контрреволюційної білогвардійської організації, яка займалася організацією шпигунства, агітацією та підготовкою активних бойових виступів і змов проти радянської влади. Основним місцем агітації цієї організації, як стверджувала Київська ЧК, були місцеві монастирі. Це дозволило чекістам проводити облави в

⁴⁰⁵ Білас І. Г. Репресивно-каральна система... – Книга 2. – С. 23.

⁴⁰⁶ Надзвичайна комісія // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 15 (42). – 9 квітня. – С. 3.

⁴⁰⁷ Расстрел Веры Чеберяк // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 90. – 12 апреля. – С. 1.

⁴⁰⁸ Солженицын А. И. Двести лет вместе. / А. И. Солженицын. – М. : Русский путь, 2001. – Ч. 1. – С. 451.

монастирях. В результаті однієї з облав у Покровському монастирі було заарештовано, а згодом, згідно з постановою ЧК, розстріляно Сергія Підвисоцького за підбурювання та агітацію парафіян монастиря проти радянської влади. Одним із заарештованих у цій справі виявився Олександр Полібін, завідувач інформаційного відділу міжнародного комітету червоного хреста з допомоги жертвам громадянської війни⁴⁰⁹. За постановою надзвичайної комісії від 9 квітня О. Полібіна, двох колишніх офіцерів Сергія Нікольського та Михайла Кірккіна, а також Валентину Голянську, яка переховувала вищевказаних офіцерів, було розстріляно⁴¹⁰.

За офіційним звітом, станом на 1 травня 1919 р. Київською ЧК було розстріляно близько 150 осіб. Слово «близько» у звіті означає, що точних підрахунків розстріляних немає, у той час як кількість затриманих, арештованих, оштрафованих та звільнених наводиться точною. Кількість затриманих складала 918 осіб, з них звинувачених у контрреволюційній діяльності – 188, у бандитизмі – 61, в агітації проти радянської влади – 9, випадково затриманих – 373⁴¹¹.

Масштабні репресії більшовики пояснювали тим, що вся російська й українська контрреволюція зосередилась саме в Києві та його околицях.

ЦК КП(б)У був навіть змушений 28 квітня 1919 р. зняти Соріна з посади голови Київської губЧК. Проте, карати Соріна ЦК КП(б)У не став, обмежившись забороною йому працювати в ЧК протягом одного місяця до 1 червня 1919 р.⁴¹² В радянській пресі писали, що Сорін отримав місячну відпустку в зв'язку з хворобою, після якої його планували використати як «досвідченого керівника» в роботі надзвичайної комісії в Криму⁴¹³. З собою Сорін прихопив 60 тис. руб., вкрадені ним з казенних грошей⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ Надзвичайна комісія // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 17 (44). – 11 квітня. – С. 4.

⁴¹⁰ Там само. – № 18 (45). – 12 квітня. – С. 3.

⁴¹¹ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 52, арк. 23-25.

⁴¹² Там само, ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 10.

⁴¹³ Слияние чрезвычайных комиссий // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 63. – 1 мая. – С. 3.

⁴¹⁴ Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 36. – 30 сентября (13 октября). – С. 3.

Київська ЧК була перетворена на відділ ВУЧК. Його очолив Петро Дехтяренко, який мало чим відрізнявся від попередника і продовжив його політику масштабних розстрілів. Унтер-офіцер запасу, а потім робітник заводу «Арсенал» П. Дехтяренко не вирізнявся грамотністю і ледве міг написати своє прізвище під наказом, в тому числі й під смертним вироком. Тим не менше білогвардійцями після відступу більшовиків у 1919 р. було виявлено 400 смертних вироків з його підписом⁴¹⁵.

Обійнявши посаду голови губЧК, Дехтяренко привів туди з собою ряд робітників з «Арсеналу», серед яких особливо вирізнявся своїми звірствами Савчук. В самій губЧК Дехтяренко запровадив справжнісіньку диктатуру. Колегія губЧК існувала лише на папері. Вирішальне слово завжди було за Дехтяренком. Не проти він був застосувати й кулаки, оскільки мав украй запальний характер. Слід зазначити, що Дехтяренко ніколи власноруч не розстрілював своїх жертв. Він підписував смертний вирок, після чого жертва переходила до рук його приятеля коменданта ЧК Угарова⁴¹⁶. Це був молодий чоловік 25-30 років, невисокого зросту з чорною борідкою. На посаді коменданта ЧК він замінив Михайлова.

При цьому на відміну від багатьох інших чекістів П. Дехтяренко не був корисливим. Він з легкістю розставався з грошима. Зате неабиякою корисливістю вирізнялася його співмешканка, яка мала на нього необмежений вплив. Вона могла змусити його звільнити будь-кого з арештованих, звичайно не задарма⁴¹⁷.

Безпідставні арешти були ще однією з характеристик діяльності ЧК. При цьому досить часто надзвичайні комісії навіть не звітували про ці арешти. Так, 12 травня було арештовано Київською губЧК Сергія Жучковського без висунення звинувачень. На прохання дружини заарештованого 14 червня ВУЦВК надіслав запит до губчека про причину арешту С. Жучковського. Відповіді не було, а на повторний запит від 24 червня ЧК відповіла лише через місяць 26 липня після звільнення Жучковського⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 52. – 18 октября (1 ноября). – С. 3.

⁴¹⁶ Там же.

⁴¹⁷ Там же. – № 20. – 10 (23) сентября. – С. 3.

⁴¹⁸ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 1, 4-6.

13 травня були заарештовані Шмоль-Лейба Бровер та його дружина Стефанія Романовська і 1,5 місяці просиділи без висунення обвинувачень і допиту. Після запиту ВУЦВК про причину їх арешту, Київська губЧК 30 червня відповіла, що вони звинувачуються у шпигунстві, а вже 6 липня вони були звільнені⁴¹⁹.

Більше того Київська губЧК нерідко під незначним приводом арештовувала іноземних підданих, навіть осіб консульського персоналу. На зауваження наркомату зовнішніх справ УСРР, з ЧК відповідали, що революційна комуністична правосвідомість не в змозі дотримуватися гарантій дипломатичної чемності⁴²⁰.

Харківська губЧК, яка нараховувала до 1500 агентів, також працювала, не покладаючи рук. 16 квітня нею було розстріляно члена «Союзу російського народу» Павла Дрімана за агітацію за повалення радянської влади й відновлення монархії. Того ж дня були розстріляні ще троє осіб за звинуваченням у спекуляції й користуванні підробними документами⁴²¹.

Слід зазначити, що Харківська губЧК також вправно боролась зі спекуляцією та бандитизмом у місті. У квітні щотижня «Известия Харьковского совета» писали про розстріли спекулянтів, злодіїв та бандитів.

Червоний терор набув великого розмаху і в інших містах України. Так, Авербух у своїй книзі «Одесская Чрезвычайка» нараховує 2200 жертв «червоного терору» в Одесі за три місяці 1919 р⁴²².

Однією з найжорстокіших співробітників Одеської ЧК була Дора Любарська (Віра Гребеннюкова), яка була направлена на роботу до Одеської губЧК 17 травня 1919 р.⁴²³ Про її злодіяння ходили легенди. Вона виривала волосся, відрубувала кінцівки, відрізала вуха, вивертала вилиці й так далі. Протягом двох з половиною місяців її служби в ЧК нею однією було розстріляно понад 700 осіб⁴²⁴. Звичайно, ці

⁴¹⁹ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 35, арк. 1, 4-6.

⁴²⁰ Там само, спр. 30, арк. 30 зв.

⁴²¹ Расстрел спекулянтов и черносотенца // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 97. – 25 апреля. – С. 3.

⁴²² Мельгунов С. П. Красный террор в России... – С. 92.

⁴²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 29, арк. 86.

⁴²⁴ Мельгунов С. П. Красный террор в России... – С. 203-204.

розповіді були перебільшені, особливо в плані кількості вбитих нею жертв. Адже виходить, що вона розстріляла третину всіх страчених Одеською ЧК, що не може відповідати дійсності.

Серед розстріляних Одеською ЧК був генерал-хорунжий армії УНР Трифон Янів, про розстріл якого 19 червня повідомила радянська преса⁴²⁵.

Одеська ЧК також займалася фабрикацією справ. Так, на початку травня вона викрила організацію під назвою «Русский народно-государственный союз». Причиною ліквідації організації й арешту її керівників було те, що назва організації схожа до назви відомої чорносотенної організації «Союз русского народа»⁴²⁶.

Російський народно-державний союз був створений 25 червня 1917 р. Ініціатором його створення і керівником був відомий геополітик, публіцист, Іван Дусинський. Союз, який очолював І. Дусинський, завжди негативно ставився до погромної агітації. Діячі союзу вважали будь-який терор явищем абсолютно неприпустимим і злочинним⁴²⁷. Проте, для більшовиків пояснення Дусинського виявились непереконаливими й відомий геополітик був розстріляний.

Вже починаючи з кінця травня, масштаби розстрілів починають суттєво зростати. В екстреному випуску «Известий ВУЦИК» від 23 травня повідомлялось про те, що в порядку червоного терору відповідно до постанови Київської ЧК були розстріляні 44 особи. Серед розстріляних були колишні члени Державної Думи, службовці залізниць, викладачі гімназій, купці, домовласники, землевласник, директор банку, прокурор київського окружного суду, та ін.⁴²⁸

Свавілля і терор місцеві ЧК влаштовували, фактично, скрізь, незалежно від регіону. Особливо жахливою картина була в провінційних містах. Так, у Глухові на загальному зібранні 28 травня 1919 р. було вирішено голову місцевої ЧК Савоценка

⁴²⁵ Телеграммы // Коммунист. – К., 1919. – № 86 (114). – 20 июня. – С. 2.

⁴²⁶ Телеграммы // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 74. – 16 мая. – С. 2.

⁴²⁷ Самодурова В.В. Геополитический изгой: жизнь и смерть И. И. Дусинского (1879-1919) // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – Одеса, 2013. – Т. 18, вип. 2(10). – С. 13.

⁴²⁸ Расстрел контрреволюционеров // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 49 (76). – 24 мая. – С. 2.

за посадові злочини відізвати й тимчасово виключити з партії до з'ясування обставин справи, а голову виконавчого комітету (виконкому) Подобедова за пограбування і насильства було вирішено відізвати з виконкому, виключити з партії та передати до суду. У Миргороді було арештовано голову повітового ЧК за п'янство, пограбування, нелюдські катування і розстріл селян⁴²⁹.

В Сумській ЧК відбувалися страшні катування арештованих, незаконне відбирання у громадян речей та грошей, за що зрештою частину співробітників ЧК було заарештовано і віддано під суд революційного трибуналу⁴³⁰.

У Сосниці Чернігівської губернії голова повітової ЧК Бабко тероризував не лише місцеве населення, але й партійну організацію. При його появі всі повинні були мовчати або погоджуватись з ним у всьому. При сприянні місцевого начальника міліції Третьякова він проводив реквізиції та конфіскації майна місцевого населення⁴³¹. У Кам'янці особливою жорстокістю вирізнялася чекістка Фаня, яка щоранку любила повторювати, що її наган сьогодні ще не снідав⁴³².

Свавілья ЧК у невеликих містах пояснюється також тим, що туди відправляли недосвідчених працівників, які використовували свої посади для власного збагачення. Часто це були зовсім юні хлопці, які навряд чи могли добросовісно виконувати свої обов'язки. Так, наприклад, головою Білоцерківської ЧК був неповнолітній юнак Чорноморець. У травні його було арештовано за спробу отримати хабар і за постановою ВУЧК засуджено до умовного розстрілу. Причиною такого пом'якшеного покарання було те, що на момент скоєння злочину йому ще не виповнилось 18-ти років⁴³³.

⁴²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 35, арк. 19, 96-97, 185; Там само, спр. 30, арк. 41.

⁴³⁰ Из деятельности чрезвычайной комиссии // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 99. – 27 апреля. – С. 4.

⁴³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 63 зв.

⁴³² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 221.

⁴³³ Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 50 (77). – 25 мая. – С. 2.

Незадоволення надзвичайними комісіями в Україні зростало. У травні в українській пресі почали з'являтися статті, спрямовані проти ЧК. Ліві-есерівська газета «Борьба» закликала забрати у ЧК право розстрілів та право самостійно вершити суд, заявляючи, що це має бути прерогатива революційних трибуналів⁴³⁴. Ліві-меншовицька газета «Наш голос» виступала взагалі за ліквідацію надзвичайних комісій. Вона писала: «Чрезвычайки є повним запереченням влади трудящих, справжньої влади Рад. Влада чрезвычайок, цих тасмних, що не піддаються контролю мас, установ, означає владу купки над масами. Від радянської влади ми перейшли до партійної диктатури комуністів, від останньої до диктатури чрезвычайок, які ще більш звужують базу влади. [...] Дійсна, а не фіктивна влада рад вимагає повної ліквідації таких, які стоять над масами, органів влади як чрезвычайки»⁴³⁵.

Ліквідацію ЧК підтримували й махновці. Вони стверджували, що надзвичайні комісії, що були призначені для боротьби з контрреволюцією і бандитизмом, перетворилися на органи залякування робітничого класу, придушення його волі й свободи. Махновці вимагали відправити загони ЧК на фронт, де, на їхню думку, й знаходилася справжня контрреволюція⁴³⁶.

Проти надзвичайних комісій виступали навіть червоноармійські загони. 24 травня у Новомосковську червоноармійці 1-ої Української радянської дивізії на чолі з політичним комісаром 56 полку Ревніченко змусили помічника начальника в'язниці Міщенка вказати місце заритих трупів. Розкопавши могили, вони заарештували Міщенка та голову місцевої ЧК, а також випустили з в'язниці інших арештованих. Щоправда, після допиту голова ЧК був звільнений, а конфлікт вдалося владнати зусиллями командного складу⁴³⁷.

⁴³⁴ О чрезвычайках // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 80. – 22 мая. – С. 1.

⁴³⁵ Отклики печати // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 124. – 28 мая. – С. 1.

⁴³⁶ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 259, арк. 13-14.

⁴³⁷ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 19, арк. 54; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 35, арк. 154.

У червні 58 полк Червоної армії, який знаходився в селищі Ірпінь (Київська губ.), заарештував місцеві виконком і надзвичайну комісію, після чого вимагав розформування Київської ЧК⁴³⁸.

У Миколаєві матроси й червоноармійці розігнали ЧК⁴³⁹. В Радомишлі ЧК взагалі існувала нелегально, щоб не дратувати місцевих жителів⁴⁴⁰.

М. Лацис, виступаючи на захист надзвичайних комісій, писав: «Рано, дуже рано ви ополчилися проти Надзвичайних Комісій. Вони створені революцією і тільки з закінченням останньої ліквідуються»⁴⁴¹.

З метою зменшення негативного ставлення до радянської влади, яку українське населення стало ототожнювати з ненависними їм чрезвычайками, 21 травня РНК УСРР приймає декрет про ліквідацію повітових надзвичайних комісій⁴⁴². Ним передбачалось ліквідувати всі повітові комісії та передати їхні справи губернським надзвичайним комісіям. Функції повітових ЧК перекладались на відділи управління повітових виконкомів. При цьому ВУЧК мала право зберігати й знову засновувати в окремих місцевостях повітові ЧК на прохання відповідних губвиконкомів⁴⁴³.

М. Лацис, пояснюючи причини ліквідації повітових ЧК, писав: «Ми повинні поставити роботу надзвичайних комісій так, щоб вони завоювали симпатію народних мас, щоб останні їх потребували й нас не цурались. А це досягається усуненням від надзвичайних комісій мало перевірених елементів, робота яких нерідко налаштовувала маси проти надзвичайних комісій»⁴⁴⁴.

⁴³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 29, арк. 171.

⁴³⁹ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 19, арк. 7.

⁴⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 13.

⁴⁴¹ Еще о Чрезвычайках // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 126. – 31 мая. – С. 1.

⁴⁴² Упразднение уездных чрезвычайок // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 81. – 24 мая. – С. 2.

⁴⁴³ Упразднение уездных чрезвычайок // Известия Волынского Губернского Революционного Комитета. – Житомир, 1919. – № 30 (35). – 25 мая. – С. 1.

⁴⁴⁴ Как надо понимать упразднение чрезвычайных комиссий // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 51 (78). – 27 мая. – С. 1.

30 травня 1919 р. ВУЦВК затвердив Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії. Відповідно до цього Положення ВУЧК проголошувалось відділом НКВС. Голова ВУЧК і його замісник назначалися Раднаркомом. При голові ВУЧК відповідно до положення мала бути колегія із 7 осіб, яку затверджував НКВС. ВУЧК і всі надзвичайні комісії мали право на організацію при собі збройних загонів, чисельність яких на місцях встановлювалась місцевими виконками за погодженням з ЧК.

Положенням також регулювалась організація місцевих ЧК. Вони організовувались місцевими радами чи їх виконками. Члени місцевих ЧК обиралися і відкликалися місцевими виконками; голови місцевих ЧК затверджувалися ВУЧК. Постанови місцевих ЧК могли бути призупинені й скасовані відповідними вищими органами надзвичайних комісій. Місцевий виконком мав право призупинити виконання вироків, які винесли місцеві ЧК, до затвердження їх відповідними вищими органами ЧК.

Положенням визначалися також завдання надзвичайних комісій. До них належали: боротьба зі всіма контрреволюційними проявами, шпигунством і бандитизмом, як на внутрішньому фронті, так і в армії й на флоті УСРР. Для виконання цих завдань ЧК мали право: застосовувати запобіжні заходи у випадку контрреволюційних виступів аж до застосування збройної сили; проводити обшуки, арешти, вилучення, облави, вести слідство щодо приватних посадових осіб і організацій, запідозрених в контрреволюції шпигунстві й бандитизмі; виносити вирокі в особливо важливих справах, які вимагають невідкладного вирішення та ін.⁴⁴⁵

На початку червня 1919 р. на території України діяли наступні губернські надзвичайні комісії: Київська губЧК, утворена 6 лютого 1919 р.; Катеринославська губЧК, утворена 7 лютого 1919 р.; Донецька губЧК в м. Бахмут, утворена 27 березня 1919 р.; Полтавська губЧК, утворена у січні 1919 р., Миколаївська губЧК, утворена 10 березня 1919 р.; Подільська губЧК, утворена у квітні 1919 р.; Одеська губЧК, утворена 5 квітня 1919 р.; Волинська губЧК в Житомирі, утворена у лютому 1919 р.;

⁴⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 52, арк. 143-145.

Харківська губЧК, утворена у лютому 1919 р.; Чернігівська губЧК, утворена 1 жовтня 1918 р. У Криму діяла Кримська ЧК в м. Сімферополі, утворена 14 квітня 1919 р.⁴⁴⁶

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 16 червня Київська ЧК була знову відділена від ВУЧК.

В червні кількість розстрілів не зменшується. У «Известиях ВУЦИК» від 3 червня зазначається, що за постановою Київської ЧК були розстріляні 5 осіб⁴⁴⁷. На початку червня за постановою ВУЧК були розстріляні П. Юдинець, Д. Гриненко, Г. Кравчук, С. Кисельов як службовці гетьманату Скоропадського; колишній міністр освіти, український педагог, депутат Трудового конгресу України, редактор газети «Республіканські вісті» Юхим Щириця в порядку червоного терору і за контрреволюцію; А. Ковалевський за участь у повстанських загонах отамана Струка; організатор миргородських і полтавських повстанців В. Рябцов; О. Коцюба і В. Боршковський за контрреволюційну діяльність; Т. Коваленко й І. Мазарчук за участь у Куренівському повстанні⁴⁴⁸.

Терор в Україні набув таких масштабів, що 4 червня 1919 р. Ленін писав голові ВУЧК: «Каменєв говорить – і заявляє, що кілька найвидатніших чекістів підтверджує, – що на Україні Чека завдали величезної шкоди, будучи створені надто рано і впустивши в себе дуже багато таких, що примазалися. Треба якнайсуворіше перевірити склад...»⁴⁴⁹.

Ф. Дзержинський, у свою чергу, пропонував ЦК РКП(б) підпорядкувати всі ЧК на території України безпосередньо ВЧК⁴⁵⁰.

Наприкінці червня 1919 р. у Києві ВУЧК було викрито українську організацію, яка нібито була одночасно пов'язана з отаманами Зеленим, Кармелюком, а також

⁴⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 402, арк. 3.

⁴⁴⁷ Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 56 (83). – 3 юня. – С. 2.

⁴⁴⁸ Там же. – № 58 (85). – 5 юня. – С. 3.

⁴⁴⁹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні... – Книга 2. – С. 29.

⁴⁵⁰ Подкур Р. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ №1-2 (40-41) 2013 р. – Харків: Права людини, 2014. – С. 23-24.

безпосередньо зі штабом Директорії й мала підготувати збройне повстання в Києві з метою повалення радянської влади. Доказом цьому була знайдена при обшуку квітнева декларація Директорії. Після допиту, ймовірно зі застосуванням тортур, всі арештовані зізналися в тому, що їхньою метою було повалення радянської влади. У результаті ВУЧК засудила всіх арештованих у цій справі до розстрілу. Зокрема, були розстріляні: В. Петрушевський, М. Пожар, його батько Є. Пожар, А. Рафальський, М. Токарський, К. Парубченко, М. Леник, А. Киселевич і О. Ковалевський⁴⁵¹.

Відразу після ліквідації цієї організації розпочинається посилення червоного терору. За постановою ВУЧК були розстріляні: колишній військовий слідчий Української держави Замельський-Корсак, член військово-польового суду С. Кисельов, комендант гетьманського уряду М. Зіберов, начальники Державної варти П. Августович і П. Таранович, голова військово-польового суду часів гетьманату Кравчук, генерал Д. Хлюстін та ін.⁴⁵² За постановою Київської губчека було розстріляно 17 осіб, серед яких знову переважали особи, що працювали на гетьманат П. Скоропадського⁴⁵³.

Київському терору не поступався й червоний терор у Харкові. В ніч на 13 червня за постановою Харківської губЧК було розстріляно 13 осіб⁴⁵⁴.

Газета «Известия Харьковского совета» вітала ці розстріли й застерігала: «На виклик, що кидає нахабний ворог, який підступає до Харкова, на посилення роботи гадів, що повзають на череві перед Радянською владою і в той же час розладнують її тил і фронт, робочий клас відповідає червоними рядками вироків, опублікованих сьогодні. [...] Усіх прямих і непрямих ворогів робітничого класу чекає одна доля. Нехай вогняні рядки про розстріли послужать уроком для тих, хто хоча б навіть в

⁴⁵¹ Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 72 (99). – 22 июня. – С. 3.

⁴⁵² Там же.

⁴⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 114, арк. 178; Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 73 (100). – 24 июня. – С. 2.

⁴⁵⁴ Красный террор // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 137. – 13 июня. – С. 2.

схованках душі своєї затаїв такі ж справи, які творили розстріляні сьогодні вночі. Історія виправдовує нашу жорстоку червону розправу над тими, хто стоїть на шляху до утвердження влади трудящих»⁴⁵⁵.

Таким чином, готувалось підґрунтя для нових розстрілів, які не змусили себе довго чекати. В ніч на 17 червня за постановою Харківської губчека було розстріляно ще 19 осіб⁴⁵⁶.

Слід зазначити, що найвищу міру покарання більшовики активно застосовували не лише щодо звинувачених у контрреволюції, але й в рамках боротьби з хабарництвом і злочинністю. Так, у ніч на 23 червня було розстріляно колишнього завідувача фінансового відділу Дукаревича та ще трьох осіб за хабарництво, а також ще 72 бандити⁴⁵⁷.

Після захоплення Харкова військами А. Денікіна було обстежено приміщення Харківської ЧК, в якому виявили засохлу шкіру, у вигляді рукавичок, здерту з руки якогось чоловіка і забризкані кров'ю стіни⁴⁵⁸.

У дворі будинку були знайдені дві братські могили, в яких розстріляних ховали одного над іншим. Одна могила була розташована в 15-ти кроках від будинку і до верху була наповнена трупами 40 осіб, які, судячи по ознаках, перед смертю були піддані тортурам: у деяких була зідрана шкіра, у деяких було з десятків поранень, в інших – вивернуті руки й ноги, в інших – забиті цвяхи в голову і ребра. Інша могила була в яру, глибиною до трьох аршинів. З неї за день було вирито 15 трупів: 14 чоловічих і 1 жіночий. Труп жінки з ущемленим між зубами язиком і з землею в

⁴⁵⁵ Красная расправа // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 137. – 13 июня. – С. 1.

⁴⁵⁶ Красный террор // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 140. – 17 июня. – С. 3.

⁴⁵⁷ Расстрелы взяточников и бандитов // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 146. – 24 июня. – С. 2.

⁴⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73878-ФП, т. 8, арк. 25.

роті свідчить про те, що вона була задушена. За виключенням задушених, всі трупи мали багато поранень⁴⁵⁹.

В каналізаційній системі було знайдено понад 600 трупів розстріляних більшовиками перед відступом з Харкова. Серед розстріляних жінки й підлітки. Знімки жертв були відправлені білогвардійцями до інших західноєвропейських країн для їхнього ознайомлення зі звірствами більшовиків⁴⁶⁰.

Одеська ЧК у червні заявила про ліквідацію чергової контрреволюційної організації. У результаті були заарештовані мешканці будинків №4 і №13 по Госпітальному провулку та мешканці будинку на Французькому бульварі загальним числом до 40 осіб. Вони були звинувачені у зв'язках з білогвардійською контррозвідкою. Однак невдовзі в результаті розслідування Одеська ЧК з'ясувала, що справа була повністю сфабрикована її ж співробітником Мойсеєм Грайцером з метою службового підвищення. Саме він повідомив про існування цієї організації, при цьому не вказуючи прізвища її членів, а зазначаючи лише їхні зовнішні ознаки, в результаті чого й була арештована така значна кількість невинних людей. На допиті Грайцер зізнався, що сам сфабрикував всі докази. Після цього, арештованим були принесені вибачення, а Грайцера засуджено до найвищої міри покарання⁴⁶¹.

Цим арештованим пощастило, що слідчі звернули увагу на невідповідності у справі й з'ясували істину. Проте, в переважній кількості таких сфабрикованих справ слідчі не вдавалися в деталі або навіть самі сприяли фальсифікуванню справи, тим самим сприяючи збільшенню кількості смертних вироків.

Часто слідчі просто використовували справи для власного збагачення, вимагаючи гроші у заарештованих. Так, одеському слідчому Д. Хейфецу було доручено розслідування діяльності комісії по обкладанню контрибуцією, члени якої

⁴⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73878-ФП, т. 8, арк. 25.

⁴⁶⁰ В освобожденной России // Вечерние огни. – К., 1919. – № 2. – 1 сентября. – С. 2.

⁴⁶¹ Провокаторская проделка // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 74. – 29 июня. – С. 2.

були заарештовані більшовиками. Зайнявшись цією справою Д. Хейфец звільнив з-під арешту 17 осіб, отримавши за це від звільнених 150 тис. рублів⁴⁶².

Наприкінці червня за постановою Одеської ЧК було розстріляно ще 12 осіб за контрреволюційну діяльність⁴⁶³. Серед розстріляних в порядку червоного терору були: ректор Новоросійського університету в 1907—1913 рр., професор Сергій Левашов та військовий міністр Української Держави П. Скоропадського Олександр Рогоза⁴⁶⁴. Останній був розстріляний 29 червня 1919 р. на Катерининській площі за відмову перейти на службу до Червоної Армії.

В липні й серпні 1919 р. червоний терор набуває ще більших масштабів. Зокрема, в радянських періодичних виданнях «Известия» та «Коммунист» зазначається про розстріл більшовиками у Києві в липні 1919 р. 110-ти осіб. Серед розстріляних був Володимир Павлович Науменко – філолог, педагог, редактор журналу «Кіевская старина», виконуючий обов'язки голови Центральної ради, міністр освіти в останньому уряді П. Скоропадського, один з організаторів Української академії наук. Він був заарештований ЧК 7 липня та звинувачений в тому, що разом з Богданом Кістяківським керував розстрілами робітників у Києві в період правління П. Скоропадського. 8 липня після допиту, на якому В. Науменко не визнав своєї провини, його було засуджено до розстрілу. Вирок був негайно виконаний⁴⁶⁵.

Докази вини більшості розстріляних ЧК були відсутніми, непрямими або сфабрикованими, але при цьому смертні вироки виконувались негайно протягом 24 годин, тобто без права будь-якої апеляції.

Показовою є справа С. В. Качкова, арештованого за «контрреволюційну діяльність», за службу в Петлюри. За недостатністю доказів Качкова хотіли відпустити, але колегія ВУЧК постановила його розстріляти. Ось як обґрунтувала

⁴⁶² Дело Д. Н. Хейфеца // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 75. – 1 июля. – С. 2.

⁴⁶³ Расстрел контрреволюционеров // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 78 (105). – 29 июня. – С. 2.

⁴⁶⁴ Телеграммы // Известия Волынского Губернского Революционного Комитета. – Житомир, 1919. – № 65 (70). – 9 июля. – С. 1.

⁴⁶⁵ Надзвичайна комісія // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 87 (114). – 10 липня. – С. 2.

зміну свого рішення президія ЧК: «Таке становище принижує престиж надзвичайної комісії в очах населення, яке бачить у ЧК потужну організацію, що поставила своєю метою боротьбу з контрреволюціонерами. Юридичний Відділ просить дозволу на дослідження справи по звинуваченню в контрреволюційній діяльності»⁴⁶⁶. «Дослідження» досить швидко винесло обвинувальний вирок і Качкова було розстріляно.

У середині липня було ліквідовано шпигунську організацію, на чолі якої, відповідно до постанови ВУЧК, були князь М. І. Касаткін-Ростовський, штаб-ротмістр В. М. Малабенський та колишній військовий слідчий Б. С. Власов. Їх, а також ще 19 осіб було розстріляно⁴⁶⁷.

Наприкінці липня – на початку серпня у Бердичеві надзвичайною комісією було розстріляно близько 25 осіб, звинувачених у контрреволюції та бандитизмі⁴⁶⁸.

У Полтаві масові розстріли відбувалися по четвергах. Однією з жертв цих розстрілів став артист українського театру Островський⁴⁶⁹. Під час відступу більшовиків з Полтави наприкінці липня 1919 р., за свідченнями очевидців, місцева ЧК розстрілювала людей в погребях, а також на цвинтарях, де приречених змушували рити собі могили. Особливим звірством відзначався комендант ЧК Гуров, який там власноручно розстрілював засуджених⁴⁷⁰. І. Мазепа стверджував, що Гуров хвалився тим, що за кілька місяців розстріляв майже 4 тис. українців⁴⁷¹.

В ніч на 13 липня Одеською ЧК було розстріляно 28 осіб. Серед них колишній начальник Одеського військового округу Ебелов, колишній голова південного монархічного союзу Зайченко, колишній голова Одеської судової палати Дем'янович та ін.⁴⁷² А вже 25 липня з Одеси повідомлялося про розстріл за наказом

⁴⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 74415-ФП, арк. 17.

⁴⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 240, арк. 232-234.

⁴⁶⁸ Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – №110 (137). – 6 серпня. – С. 2.

⁴⁶⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 221.

⁴⁷⁰ Ревегук В. Я. За волю України... – С. 241.

⁴⁷¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 221.

⁴⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 115, арк. 67.

губчека 24-ох осіб у відповідь на білий терор, оголошений білогвардійцями у Харкові та Катеринославі⁴⁷³.

Посилення червоного терору негативно позначилось на ставленні українського населення до ЧК та радянської влади в цілому. Це, у свою чергу, дозволило голові ВЧК Ф. Дзержинському знову стверджувати про необхідність розпуску ВУЧК та підпорядкуванні українських ЧК Всеросійській надзвичайній комісії⁴⁷⁴.

В результаті 23 липня було видано постанову ВЧК, в якій зазначалось, що ВУЧК розпускається, а всі місцеві ЧК в Україні підпорядковуються і керуються інструкціями й вказівками ВЧК⁴⁷⁵. Але на практиці ліквідація ВУЧК відбулася лише наприкінці серпня, незадовго до відступу більшовиків з Києва. 14 серпня політбюро ЦК КП(б)У постановила провести за допомогою РНК УРСР об'єднання ВУЧК та ВЧК. Лацису було доручено виробити відповідні інструкції⁴⁷⁶. А через 2 дні на засіданні РНК УРСР було ухвалено рішення про ліквідацію ВУЧК⁴⁷⁷. До цього ж часу ВУЧК встигла винести ряд смертних вироків для осіб неугодних більшовицькому режиму.

Так, за постановою ВУЧК від 13 серпня було розстріляно 8 осіб, серед яких командир ескадрону Армії УНР Д. Миськевич, монах Климентій Коваленко та ін.⁴⁷⁸

22-23 серпня за постановою ВУЧК було розстріляно ще 8 осіб. Серед них були Анатолій Зубовський та Юрій Гендиров, розстріляні за фабрикування фальшивих документів, якими вони забезпечували осіб, що переховувалися від переслідування радянської влади, та за переховування зазначених осіб. У вирокі зазначено, що вони були на чолі організації, що влаштувала втечу від радянської влади тисячі різних осіб⁴⁷⁹.

⁴⁷³ Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 104 (131). – 30 липня. – С. 1.

⁴⁷⁴ Подкур Р. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК... – С. 26.

⁴⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 30, арк. 106.

⁴⁷⁶ Там само, оп. 6, спр. 1, арк. 77.

⁴⁷⁷ Подкур Р. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК... – С. 29.

⁴⁷⁸ Розстріл ворогів революції // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 120 (147). – 17 серпня. – С. 2.

⁴⁷⁹ Надзвичайна комісія // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 126 (153). – 26 серпня. – С. 2.

Разом з тим, варто відзначити, що ЧК карали і своїх співробітників, коли ті переходили дозволена межу. Зокрема, було засуджено до розстрілу співробітників ЧК Абрамянца та І. Шмулева за вимагання грошей у дружин заарештованих для звільнення їхніх чоловіків⁴⁸⁰. Взагалі, слід зазначити, що чекісти непогано заробляли, арештовуючи невинних людей, а потім отримуючи хабарі за те, що відпускали їх, чи лише обіцяли це зробити.

Проте, чистка своїх рядів мало допомагала ЧК змінити ставлення населення до себе. Тим більше, що ця чистка не торкалася керівних посад у надзвичайних комісіях, в той час, як очільники ЧК творили справжнє свавілля.

Так, комендант м. Києва Немцов у своєму рапорті від 4 серпня 1919 р. зазначав, що голова Київської губЧК Дехтяренко в нетверезому стані погрожував розстрілом телефоністам. Обеззброїти його було неможливо. Міська комендатура не мала повноважень для арешту голови Київської губЧК, навіть попри явні порушення ним громадського порядку та відверті погрози розстріляти. Зрештою, Дехтяренко залишив приміщення Київської міської телефонної мережі за власним бажанням⁴⁸¹. Даний випадок також підтверджує особливе становище ЧК в системі радянських органів влади.

У серпні 1919 р., відповідно до офіційних повідомлень у радянській пресі, у Києві більшовиками було розстріляно 189 осіб. Серед розстріляних директор Уманської гімназії Дмитро Янковський⁴⁸².

В огляді преси за 5 серпня повідомляється про розстріл Одеською ЧК 12-ох осіб, представників місцевої буржуазії, та 8-ох осіб, звинувачених у контрреволюції. Причиною знову вказана відповідь на білий терор⁴⁸³.

7 серпня Волинською губчека було розстріляно 11 осіб. Четверо – за антирадянську агітацію, решта, в основному, – за участь у загонах Соколовського, житомирських погромах, тощо⁴⁸⁴.

⁴⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 28, оп. 1, спр. 105, арк. 9-10; Расстрел сотрудника ЧК // Коммунист. – К., 1919. – № 117 (145). – 26 июля. – С. 2.

⁴⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 56, арк. 28.

⁴⁸² Надзвичайна комісія // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 108 (135). – 3 серпня. – С. 2.

⁴⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 115, арк. 125.

Звичайно, це представлена лише невелика частина з тієї кількості опублікованих радянською пресою жертв червоного терору, а крім того велика кількість людей була закатована і розстріляна надзвичайними комісіями, не потрапивши при цьому до офіційної статистики та відповідно до радянської преси.

Збільшення кількості розстрілів наприкінці серпня пояснюється успішним наступом білогвардійських та українських військ. Більшовики, побоюючись, що українське населення підтримає війська, що наступають, намагались терором їх змусити до лояльності радянському уряду, адже чудово розуміли, що тільки за допомогою страху зможуть втримати владу.

Київська губЧК, підтверджуючи це, у своїй відозві заявляла: «Надзвичайна комісія, будучи бойовим органом диктатури пролетаріату, зі своєї обширної практичної роботи переконалась, що чим слабшим стають репресивні заходи, які вживаються відносно буржуазії, тим більше нахабнішою робиться вона в своїх завданнях тими або іншими заходами знищити владу робітників та селян. [...] Надзвичайна комісія вирішила за допомогою організованого нею інституту заручників покласти край намірам буржуазії й відбити їй охоту до яких-небудь виступів надалі. КГЧК доводить до загального відому, що найменший виступ проти радянської влади буде каратися безжалісним розстрілом заручників»⁴⁸⁵.

17 серпня М. Лацис направив голові Київської губЧК резолюцію, в якій вимагав всю заарештовану буржуазію переправити до Москви⁴⁸⁶. Їх мали використати як заручників для збереження важелів впливу на заможні верстви Києва.

25 серпня 1919 р. ЦК КП(б)У прийняло рішення про евакуацію уряду з Києва до Гомеля. ЧК в дещо зменшеному складі залишалась у місті⁴⁸⁷.

⁴⁸⁴ Известия Волынского Губернского Революционного Комитета. – Житомир, 1919. – № 97. – 9 августа. – С. 2.

⁴⁸⁵ Від Київської надзвичайної губернської комісії // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 126 (153). – 26 серпня. – С. 2.

⁴⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 26, арк. 72.

⁴⁸⁷ Там само, оп. 6, спр. 1, арк. 93-93 зв.

Після ліквідації ВУЧК усі справи було передано Київській ЧК, яку очолив М. Лацис. На неї було покладено обов'язок контролювати й інструктувати всі ЧК на території України⁴⁸⁸.

Арешти киян тривали до останнього дня перебування більшовиків у Києві. 29 серпня 1919 р. в газеті «Известия ВУЦИК» було опубліковано список із 127 осіб розстріляних за останній тиждень згідно з постановою Київської губЧК в порядку червоного терору⁴⁸⁹.

Це були останні офіційно опубліковані радянською пресою жертви більшовицького терору в Києві у 1919 р., але це не були останні жертви. Ще 11 осіб були розстріляні більшовиками 30 серпня 1919 р., напередодні свого відступу. Всі вони були поховані в спільній могилі на Лук'янівському кладовищі⁴⁹⁰.

У доповіді Центрального Комітету Російського Червоного Хреста описувались розстріли останніх днів: «Заарештованих, абсолютно роздягнених, виводили по 10 чоловік, ставили на край ями й з гвинтівок розстрілювали. [...] але, так як поспішали, нервували, то стріляли погано, безладно. Багато падали недобитими»⁴⁹¹.

Жертви, яких приводили на розстріл, майже ніколи не чинили опору, покірно роздягалися і лягали на підлогу долілиць. Тільки одна сестра милосердя, яку привели на розстріл, відмовилася роздягтися і лягти, вимагаючи, щоб її розстрілювали в обличчя. Був також один випадок спроби втечі з-під розстрілу. Лікар австрієць, коли його переводили вночі з камери на Садову 5, кинувся тікати вниз по Інститутській вулиці, але його наздогнали і розстріляли на розі Хрещатика⁴⁹².

Після захоплення міста військами Денікіна була створена спеціальна слідча комісія з розслідування злочинів більшовиків. Вона з'ясувала, що розстріли відбувались на вулицях: Катерининська, 15 та Єлизаветинська, 3. На

⁴⁸⁸ Подкур Р. Ф. Держинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК... – С. 29.

⁴⁸⁹ Надзвичайна комісія // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 129 (156). – 29 серпня. – С. 2.

⁴⁹⁰ Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 20. – 10 (23) сентября. – С. 3.

⁴⁹¹ Архив Русской Революции... – Т. 3. Кн. 6 – С. 364.

⁴⁹² Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 20. – 10 (23) сентября. – С. 3.

Єлизаветинській вулиці розстріли відбувались в автомобільному сараї. Там були знайдені шматки черепів та плаха, на якій чекісти катували своїх жертв. На стіні були виявлені гачки, на яких, швидше за все, підвішували арештованих. На Катерининській вулиці розстріли відбувались на кухні, де на підлозі були знайдені сліди крові. Також було з'ясовано, що розстріли відбувались не лише в ЧК, а й в районних комендатурах. Поблизу деяких комендатур були вириті ями, куди скидали трупи, а коли вони наповнювались – їх засипали землею⁴⁹³.

Частину трупів з комендатур і чрезвычайок перевозили до анатомічного театру. Підводу з трупами супроводжувала озброєна охорона, щоб часом по дорозі трупи не були викрадені⁴⁹⁴.

Однією з катівень було відділення ЧК на вул. Садовій 5. Там були знайдені залізні лопати, якими розбивали голови арештантам. Шкіра залишених там трупів свідчила про те, що їх ще живими поливали кип'ятком⁴⁹⁵.

Про залишені трупи повідомляли й самі більшовики. Зокрема у зведенні ЦК КП(б)У за 1 листопада зазначалося, що багато матеріалів про терор більшовиків білогвардійським газетам надавали залишені ними не закопані трупи, величезна маса протоколів засідань ВЧК та листів⁴⁹⁶.

Комісія по розслідуванню злочинів більшовиків на чолі з Рербергом, створена за розпорядженням А. Денікіна, з'ясувала імена 4800 жертв червоного терору в Києві. Загальна ж кількість загиблих у Києві в лютому-серпні 1919 року досягла 12 тис. чоловік. Серед розстріляних: 36 професорів, лікарі, інженери, лідери партій, колишні військові чиновники, генерали, вище духовенство, представники купецтва та аристократії, близько 5000 колишніх молодших офіцерів, дрібних чиновників і службовців, рядове духовенство, прикажчики, ремісники, приблизно 1,5-2 тис. селян з околиць сіл та 4-5 тис. робітників⁴⁹⁷.

⁴⁹³ Въ «чрезвычайкахъ» // Киевлянин. – К., 1919. – № 10. – 1 септября. – С. 3.

⁴⁹⁴ Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 20. – 10 (23) септября. – С. 3.

⁴⁹⁵ Садовая, 5 // Вечерние огни. – К., 1919. – № 2. – 1 септября. – С. 2.

⁴⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 98.; Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині... – С. 160.

⁴⁹⁷ Красный террор глазами очевидцев... – С. 80.

За підрахунками місцевих жителів у Чернігові розстріляно понад 1500 осіб. Більшу частину вбитих становлять селяни. У Катеринославі до зайняття його білими загинуло понад 5 тис. чол.⁴⁹⁸ Загальне число вбитих у Кременчуці доходить до 2500 осіб⁴⁹⁹. У газеті «Громадянин» вказувалося, що «за приблизними підрахунками у Вінниці більшовицькою «чревичайкою» було розстріляно до 3 тис. чол.»⁵⁰⁰.

Білогвардійці відкрили доступ до Анатомічного театру для впізнання жертв червоного терору. Зробити це було вкрай не просто, адже у багатьох трупів не було пальців, очей, носів, вух та інших кінцівок, а деякі взагалі були без голови. За свідченнями очевидців, особливо жорстоко понівеченими були трупи жінок⁵⁰¹.

Отже, в 1919 р. одним з основних методів утвердження радянської влади в Україні став червоний терор. Він використовувався не як покарання за індивідуальні злочини, а як засіб спрямований на знищення безпосередніх чи потенційних бойових елементів противника та залякування решти населення. Також він застосовувався для придушення антибільшовицьких повстань, викликаних радянською політикою. У свою чергу, повстання були використані як привід для розправи з представниками партій лівих есерів та УСДРП (незалежних), яких звинуватили у причетності до цих повстань. Більшовики стверджували, що вони повинні розстрілювати всіх, хто підняв проти них зброю, чи збирається це зробити. З цією метою вони практикували взяття заручників, які використовувалися як важелі впливу на українських повстанців, Директорію УНР, білогвардійців та іноземні держави. Крім того, заручники були необхідні для того, щоб змусити українське населення виконувати накази й розпорядження радянської влади. Для легалізації репресій більшовики організовували з'їзди комуністичних організацій, які приймали резолюції про необхідність запровадження червоного терору. Наслідком цього стала організація комісії червоного терору по всій території України, підконтрольній більшовикам.

⁴⁹⁸ Красный террор глазами очевидцев... – С. 88.

⁴⁹⁹ Мельгунов С. П. Красный террор в России... – С. 191.

⁵⁰⁰ Губа П. Періодична преса про погроми... – С. 30.

⁵⁰¹ Кровавые жертвы // Вечерние огни. – К., 1919. – № 5. – 22 августа (4 сентября). – С. 3.

Революційні трибунали були важливим знаряддям для проведення більшовицького терору. Маючи право виносити вироки, керуючись виключно революційним сумлінням, вони часто засуджували невинних осіб до страти чи ув'язнення в концтаборах. Антисанітарний стан та жорстокість персоналу в радянських в'язницях та концтаборах також сприяли зростанню кількості жертв. Не цуралась тероризувати українське населення і радянська міліція.

Проте, головна роль у реалізації червоного терору в Україні відводилась надзвичайним комісіям. Для координації їхніх дій було утворено Всеукраїнську надзвичайну комісію, яка під керівництвом М. Лациса сприяла збільшенню масштабів радянських репресій. ЧК викривали антирадянські змови, придушували будь-який опір населення, боролось з бандитизмом, спекуляцією та посадовими злочинами. Проте, більшість арештованих та розстріляних ЧК не мали жодного відношення до того, в чому їх звинувачували. Для звинувачення було достатньо доносу чи найменшої підозри, а жахливі методи допиту могли зламати кого завгодно. Якщо не діяв психологічний тиск, застосовували фізичну силу. Багато чекістів використовували свої посади для власного збагачення. Особливо в цьому компоненті вирізнялися місцеві ЧК. Їхнє свавілля викликало таке обурення населення, що проти них виступили навіть червоноармійські загони. Для заспокоєння населення РНК УСРР була змушена прийняти декрет про ліквідацію повітових ЧК. З цією ж метою відбувалися чистки в рядах надзвичайних комісій. Проте, якщо хабарництво чи здирництво суворо каралося радянською владою, то безпідставні розстріли не вважались тяжким злочином і за них чекісти отримували символічне покарання або й взагалі уникали його, при умові, що в їхніх діях не було злого чи корисливого умислу.

Найбільшого розмаху терор набув під час відступу більшовиків з території України. Відступаючи, більшовики намагались розстріляти максимальну кількість заарештованих. Тим самим вони хотіли за допомогою терору змусити українське населення до лояльності та знищити максимальну кількість потенційних ворогів.

РОЗДІЛ 4

РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1920 – 1921 РР.

4.1. Організація та функціонування радянського репресивно-карального апарату в Україні у 1920-21 рр.

На початку 1920 р. владу в Україні знову захопили більшовики. Незважаючи на обіцяні поступки, більшовики продовжували проводити в Україні жорстку політику. Попри проголошену незалежність УСРР, насправді більшовики продовжували розглядати Україну як частину Росії. На запитання, чи повинна Україна бути самостійною, у федеративному союзі з Росією, чи взагалі остаточно злитися з нею, Володимир Затонський відповів: «Важливо, щоб Україна не була гніздом контрреволюції, а радянською державою. Якщо знадобиться самостійність, ми погодимося не на одну, а на чотири самостійності, але самостійність вважаємо відголосом петлюрівщини. Ми постараємося, щоб у свідомість пролетаріату ввійшла думка, що Велика Росія не зацікавлена зовсім в якому-небудь пригнобленні України, що тільки з потужною допомогою російського пролетаріату ми зможемо відстояти радянську країну від зазіхань міжнародних хижаків і внутрішньої контрреволюції»⁵⁰².

Радянська влада продовжувала створювати надзвичайні органи влади – ревкоми. Відмову від передачі влади виборним органам більшовики пояснювали значним впливом контрреволюціонерів у місті й куркулів на селі. Більшовики запевняли, що контрреволюціонери під виглядом соціалістів починають переселятися в село, де за повної підтримки куркулів вони потрапляють в органи радянського апарату і культурно-просвітні установи, звідки ведуть пропаганду серед широких мас⁵⁰³. Лише наприкінці лютого 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет було ліквідовано й відновлено діяльність Раднаркому УСРР та ВУЦВК.

⁵⁰² Тов. Затонский о взаимоотношениях Украины и великороссии // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 33. – 31 января. – С. 2.

⁵⁰³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 8.

Для боротьби з контрреволюцією ще наприкінці грудня 1919 р. було створено Управління надзвичайними комісіями й особливими відділами республіки. 17 березня 1920 р. декретом ВУЦВК воно було перейменоване на Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупчрезком). Голова Цупчрезкому назначався Радою народних комісарів і їй же безпосередньо підпорядковувався. Йому безпосередньо підпорядковувались всі ЧК на території України⁵⁰⁴. ГубЧК були відділами місцевих виконкомів і підпорядковувались інструкціям Цупчрезкому⁵⁰⁵.

Очолював українських чекістів з грудня 1919 р. – по 1922 р. колишній голова Московської ЧК Василь Манцев. Його заступники – колишній начальник особливого відділу Московської ЧК – Юхим Євдокимов і колишній голова Казанської губчека – Карл Карлсон. Помічниками були назначені Меніцький, Портнов, Жуков⁵⁰⁶. Головами губернських ЧК були назначені: Іванов (Харківська губ.), Путилін (Полтавська губ.), Балицький (Київська губ.). Тимчасово виконуючим обов'язки Катеринославської губЧК було назначено Ю. Іванова⁵⁰⁷.

Зміна назви торкнулась не лише ВУЧК. В ряді міст після вигнання білогвардійців місцеві губревкоми не наважувались називати органи репресії ім'ям надзвичайних комісій ЧК, приховуючи їх під спеціально вигаданими назвами – «слідкоми» (слідчі комісії), які організовувались то при комендатурі міста (Катеринослав, Харків), то як відділи ревкому (Житомир, Миколаїв). Це було пов'язано з торішніми злодіяннями ЧК і, змінивши назву, вони намагались привернути прихильність населення. Проте, це не вдалося і скоро слідкоми в тих містах, де вони були утворені, реорганізували в ЧК.

Одним з головних завдань перед новим керівництвом стала реорганізація ЧК. В 1920 р. після чергового захоплення більшовиками влади в Україні була розроблена чітка схема організації ЧК. На чолі комісії був голова, який разом з найкращими працівниками ЧК складали колегію. Їй було надано право розгляду всіх справ і

⁵⁰⁴ ДАКО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

⁵⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 294, арк. 181.

⁵⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 4.

⁵⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 112, арк. 23.

винесення вироків аж до найвищої міри покарання. Разом з тим існувала мала колегія, яка складалася з завідувача секретно-оперативного відділу і двох уповноважених осіб. Вона мала право виносити вирoki терміном лише до трьох років концтабору. Крім того, безпосередньо голові ЧК підпорядковувались секретно-оперативний і загальний відділи. Функції першого з них зводились до виконання всієї роботи оперативного характеру, а другий завідував господарським життям комісії і справою забезпечення співробітників всім необхідним. Всього за новою схемою організації ЧК передбачалась наявність 6 відділів: секретно-оперативного, особливого (для боротьби зі шпигунством), адміністративного, загального, спеціального (для нагляду за радянськими установами) та інформаційно-регістраційно-статистичного⁵⁰⁸.

Реорганізувати та налагодити успішну роботу в ЧК більшовикам вдалося лише після того як до всіх співробітників ЧК було донесено правильне розуміння червоного права та виправдання терору, який застосовувала влада робочих і селян⁵⁰⁹.

У справах про контрреволюцію, спекуляцію, посадові злочини та бандитизм, які потребували негайної розправи, ЧК надавалося право на місцях виносити вирoki, в тому числі й смертні, і виконувати їх після затвердження головою Цупчрезкому. Справи, які не потребували негайної розправи, ЧК повинні були направляти протягом місяця до революційних трибуналів чи народних судів⁵¹⁰.

Для успішної боротьби з контрреволюцією ЧК використовувала місцеві органи влади, які повинні були надавати щоденну інформацію стосовно контрреволюційної діяльності на їх території. Зокрема, повідомлення про змови проти радянської влади, про поширення антирадянських прокламацій, про посилення незадоволення владою, про повстання та про засоби, які застосовуються для їх ліквідації. Також мали відслідковуватися настрої населення після каральних операцій влади⁵¹¹.

⁵⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 9.

⁵⁰⁹ Там само, арк. 10.

⁵¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 294, арк. 181.

⁵¹¹ ДАКО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1, арк. 264.

Важливим елементом радянської репресивної політики залишалось залучення до неї широких верств населення. Для цього питання про необхідність рішучої боротьби й терору проти буржуазії, про очищення міст від спекулянтів, шляхом масових обшуків, ставилися на широких безпартійних конференціях⁵¹². Як правило, позитивні рішення на таких конференціях ухвалювалися одногосно. Таким чином, червоний терор подавався вже не як ініціатива радянського керівництва, а як народне прагнення.

У травні 1920 р. у зв'язку з наступом польсько-українських збройних сил голова ВЧК Ф. Держинський був призначений за сумісництвом начальником тилу Південно-Західного фронту і прибув до Харкова, де очолив боротьбу з контрреволюцією та бандитизмом в Україні⁵¹³.

У зв'язку з подіями радянсько-польської війни була спрощена процедура розгляду справ. 1 червня 1920 р. наказом № 18 за підписом Ф. Держинського всі надзвичайні комісії переводились на військовий стан. У зв'язку з військовим станом Цупчрезком віддав наказ, за яким тимчасово замість колегії справи розглядалися трійкою, до складу якої входили голова чи його замісник та двоє членів колегії ЧК. Лише у випадку розбіжностей всередині трійки справа поступала на розгляд всієї колегії. Вирок про найвищу міру покарання (розстріл) приводився до виконання без санкції Цупчрезкома, щоправда, останній мав бути поставлений до відома по суті справи телеграфом⁵¹⁴.

З метою успішної та планомірної боротьби з внутрішньою контрреволюцією 10 серпня був організований секретний відділ, який був поділений на підвідділи: політичний, економічний та секретну частину, куди входила розвідка, інформування та оперативна частина. У політичний відділ входили групи для боротьби з контрреволюцією, анархо-бандитизмом, українськими контрреволюційними й буржуазними партіями⁵¹⁵.

⁵¹² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 6.

⁵¹³ Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР... – С. 409.

⁵¹⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 6.

⁵¹⁵ Там само, арк. 7.

Одним з головних завдань радянського репресивно-карального апарату була ліквідація та дискредитація політичних опонентів більшовиків.

З цією метою 21 березня у Надзвичайному революційному трибуналі розпочався судовий процес над членами комітету київської організації меншовиків та членами Центрального бюро Київських профспілок. Їх було звинувачено в співпраці з білогвардійською владою, яка виявилася у клопотаннях про дозвіл на видання газети, в делегуванні представників до поновленої міської управи та ін⁵¹⁶.

Надзвичайний революційний трибунал, не заслухавши низку свідків захисту, визнав обвинувачення доведеним і засудив членів Центрального бюро Київських профспілок Г. Д. Кучіна-Оранського, О. Романова, Н. Ланду й І. Шпера до ув'язнення в концентраційному таборі до кінця громадянської війни⁵¹⁷.

В ніч на 19 серпня згідно з розпорядженням Цупчрезкому України було заарештовано учасників Всеукраїнської конференції РСДРП (м). Більшовики прагнули розпочати ще один судовий процес над меншовиками, але, зрештою, від цього задуму довелося відмовитися. Тим не менше, відповідно до постанови Цупчрезкому було вирішено відправити до концтабору до кінця громадянської війни з позбавленням волі й примусовими роботами 10 осіб. Ще 16 осіб були вислані за межі України – до Грузії⁵¹⁸.

Також були ліквідовані меншовицькі організації в Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчуці та інших містах. Приводом до арешту меншовиків стала їхня критика радянської влади та висміювання діяльності радянських установ та ЧК⁵¹⁹.

В ніч з 8 на 9 вересня Цупчрезком арештував III з'їзд української партії лівих соціалістів-революціонерів (-інтернаціоналістів) в повному складі. В концтабір до кінця громадянської війни були відправлені 15 керівників групи більшості⁵²⁰.

⁵¹⁶ Архірейський Д. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1 (20). – К., 2003. – С. 20.

⁵¹⁷ Процес меншовиків // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 76. – 24 березня. – С. 2.

⁵¹⁸ По радянській федерації // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 27 (272). – 10 грудня. – С. 2.

⁵¹⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 18.

В кінці серпня в Києві була арештована Всеукраїнська конференція правих есерів. Катеринославська губчека провела такі ж арешти місцевої організації правих есерів, а Харківська губчека провела багато персональних справ проти лідерів місцевих правих есерів⁵²¹.

Після перемоги над армією Врангеля і захоплення Кримського півострова відпала потреба більшовиків у союзі з махновцями. Після того як Махно відмовився виконати наказ Реввійськради Південного фронту щодо роззброєння своїх частин більшовики приступили до активних дій. В ніч на 25 листопада було наказано всім головам губчека провести арешти всіх махновців. В результаті було арештовано 346 осіб, з них 40 відправлено до ВЧК. При ліквідації махновців 28 листопада було розстріляно командарма Семена Каретнікова, начальника штабу Кримської групи Петра Гавриленка. Перед розстрілом їм подякували за участь в боротьбі проти білогвардійців. Також було арештовано майже весь секретаріат Харківської конфедерації «Набат», ліквідована асоціація анархістів у Києві, арештовані анархісти Полтавської, Одеської й Роменської асоціацій⁵²².

Після цього Цупчрезком України опублікував офіційне повідомлення про викриття змови махновців проти радянської влади. Махновців звинуватили в тому, що вони вели завзяту антирадянську агітацію, підбурювали робітників до страйків, переслідували комуністів, радянських службовців, займалися грабунками, вбивствами й п'янством⁵²³.

Багато справ було інспіровано в зв'язку з діяльністю «Просвіти». Так, Одеською ЧК Лободіну Н. М. було відправлено до концтабору без висунення обвинувачень за участь у драмгуртку при «Просвіті», а Барабашова М.А. було відправлено до концтабору без висунення обвинувачень лише за те, що наймав квартиру спільно з членом «Просвіти»⁵²⁴.

⁵²⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 13.

⁵²¹ Там само, арк. 15.

⁵²² Там само, арк. 12.

⁵²³ По радянській федерації // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 29 (274). – 12 грудня. – С. 1.

⁵²⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37767-ФП, арк. 1-6; Там само, спр. 37768-ФП, арк 1-8.

Окрім боротьби з інодумцями червоний терор застосовувався і для боротьби з бандитизмом. Методи боротьби більшовиків зі злочинністю були жорстокими, але ефективними. В червні 1920 р. вийшло розпорядження про застосування найвищої міри покарання щодо осіб, винних в бандитизмі, пограбуваннях, насильстві та невиконанні розпоряджень радянської влади. Звітуючи про боротьбу з фальшивомонетниками, Одеська губЧК стверджувала, що після розстрілу близько 60-ти фальшивомонетників було майже повністю покінчено з масовим друком фальшивих грошей. Розстріл частини заарештованих справив враження на решту і вони дуже швидко почали видавати інших фальшивомонетників. З метою боротьби з організованою злочинністю було розстріляно 100 злочинців, а потім було надруковано і розклеєно по місту список розстріляних. При цьому публікувалися не лише імена злочинців, але і їх прізвиська. Після цього хвиля бандитизму спала⁵²⁵.

Велику увагу радянські репресивні органи приділяли боротьбі зі спекуляцією. Однією з гучних справ було викриття Харківською губЧК групи спекулянтів у залізничних комітетах. По даній справі було арештовано близько 50 осіб. Вони звинувачувались у спекуляції різними продовольчими продуктами, підкупі адміністрації й службовців різних установ, підробці нотаріальних та інших документів, а також в даванні величезних хабарів. Суми хабарів, які арештовані пропонували агентам ЧК за власне звільнення коливалися від 5 до 30 млн руб. Чекісти хабарі брали, але арештованих не звільняли. Хабарі ж переправлялися в ЧК як речовий доказ, або йшли в дохід держави. Розглянувши дану справу 14 жовтня 1920 р., колегія Харківської губЧК постановила розстріляти 20 осіб, ще 12 осіб було ув'язнено в концтабір⁵²⁶.

Ще одним з напрямів діяльності більшовицького репресивно-карального апарату була боротьба з посадовими злочинами. Зокрема, великого значення надавалось боротьбі з хабарництвом. Показовою є справа замісника начальника Одеського судового кримінального розшуку Йосифа Левігіна і його помічника Бурковського. Левігін через своїх агентів заманював продавців діамантів,

⁵²⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 27, 52-53.

⁵²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 192, арк. 123-134.

арештовував їх, вимагаючи за звільнення хабара. Крім цього, за його участі в Одеському судовому кримінальному розшуці була запроваджена система хабарів, заснована на круговій поруці. Суть її полягала в тому, що, якщо молодший чин міліції отримував хабара, то він повинен був частину отриманого передати своєму безпосередньому начальнику. Особи, які знаходились на чолі відділів та дільниць в свою чергу ділились з Левітіним і, таким чином, останній отримував свою частку від кожного хабара. В результаті цієї справи Левітін та ще 6 співробітників Одеського судового кримінального розшуку були розстріляні⁵²⁷.

Взагалі хабарництво суворо каралося більшовиками. Так, 30 листопада 1920 р. був розстріляний співробітник Черкаського політбюро Міхель Марковський за отримання хабара у розмірі 300 тис. руб.⁵²⁸ 14 грудня 1920 р. колегія Харківської губЧК залишила в силі смертний вирок для помічника начальника районної міліції М. Штенберга-Ніколаєва за хабарництво, здирництво і п'янство⁵²⁹. За хабарництво Миколаївською губЧК були розстріляні: І. Самойлович і В. Володін, а Катеринославською губЧК – помічник уповноваженого П. Адріанович і співробітники для доручень Р. Сташевський і Я. Брейтман⁵³⁰.

28 березня 1920 р. Київським губернським революційним трибуналом було розглянуто справу інспектора карного розшуку слобідського району Самаріна та його співробітників. Обвинувачені агенти карного розшуку викрили й заарештували організацію дев'ятьох (в тому числі двох жінок) фальшивомонетників у селі Будаївці біля Боярки. Агенти Коцюба, Іваненко і Кохманов били арештованих шомполами, мордували їх, топили в ополонці, а Іваненко і Кохманов згвалтували заарештованих жінок. Інспектор району Самарін бачив ці катування, не заборонив їх, і крім того взяв з родичів заарештованих хабара у розмірі 150 тисяч. Частину цих грошей він відобразив у рапорті, а частину забрав собі. Трибунал засудив Самаріна,

⁵²⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 42.

⁵²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 640, арк. 20 зв.

⁵²⁹ Там само, спр. 670, арк. 9, 13.

⁵³⁰ Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... – С. 211.

Іваненка і Кохманова до розстрілу, а Коцюбу до 5 років ув'язнення з примусовими роботами⁵³¹.

Під жорна червоного терору потрапляли й робітники ЧК. Наприклад, було розстріляно завідувача в'язничного підвідділу Одеської губчека Зіміна, який посприяв втечі з-під варти інформатора ЧК Григор'єва. Схожою є справа співробітника Одеської губчека Нерадова, який допомагав Вірі Жолтановській звільнити її цивільного чоловіка інженера Морданова, якого підозрювали в шпигунстві. В результаті всіх трьох, а також ще 7 причетних було розстріляно⁵³².

На відміну від звільнення в'язнів, яке каралося смертною карою, катування арештованих не вважалося тяжким злочином. Так, співробітник Полтавської губЧК Шуллер за п'янство, дебош і побиття арештованих був засуджений колегією губЧК до 7-денного арешту⁵³³.

Проте й самі борці з посадовими злочинами зловживали владою. Зокрема, тут показовою є справа Петрова, який був уповноваженим по боротьбі з посадовими злочинами. Працюючи в ЧК, Петров був пов'язаний зі злочинцями й навіть допомагав їм. Він видавав офіційні ордери злочинцям, які під виглядом обшуків грабували населення. Разом з Петровим співпрацювали Фішер та Іванов, один з яких був обвинувачем, а інший правозаступником в ревтрибуналі. За допомогою Петрова вони створювали фальшиві справи, звільняючи потім підсудних за хабар⁵³⁴.

Всього, за офіційними даними звіту Цупчрезкому, в Україні в 1920 році Цупчрезком та підвідомчі йому органи затримали 44750 осіб, з яких розстріляли 3879 чол., відправили до концтаборів – 5692 чол. Ще 21 особа померла у катівнях ЧК. Найбільше було розстріляно Одеською ЧК – 1418 чол. Київською ЧК, за офіційними даними, було розстріляно 538 чол. Далі йде Полтавська губернія – 294 розстріляних, Харківська – 235 і Миколаївська – 200. В решті губерній,

⁵³¹ Справа грошопідробників // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 81. – 30 березня. – С. 2.

⁵³² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 56, 60-61.

⁵³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 166, арк. 46.

⁵³⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 27.

відповідно до офіційних даних було розстріляно менше як 200 осіб. Найменше в Подільській – 59 чол.⁵³⁵

Серед загальної кількості засуджених ЧК в 1920 р. 46% були засуджені за бандитизм (під яким більшовики розуміли в тому числі повстанський рух в Україні) та кримінальні злочини, 36% - за контрреволюційну діяльність, 11% – за посадові злочини та спекуляцію, 5 % – за дезертирство і 2% – за шпигунство. При цьому цікавим є і розподіл мір покарання в залежності від роду злочину. Так, для 40% засуджених за контрреволюційну діяльність мірою покарання було визначено розстріл, для 51% – відправлення до концтабору або в'язниці. Серед засуджених за бандитизм для 34% мірою покарання було визначено розстріл, для 56% – відправлення до концтабору або в'язниці. У випадку з посадовими злочинами до розстрілу було засуджено 28%, до концтабору та в'язниці відправлено – 58%. Найрідше розстрілювали за дезертирство – всього 1%, це пов'язано з тим, що переважну більшість дезертирів (69%) відправляли назад на фронт⁵³⁶.

Слід зазначити, що наприкінці 1920 р., у зв'язку з проголошеною амністією, в ряді справ смертні вироки скасовувалися і замінялися ув'язненням у концтаборах. В 1921 р. ця практика набула ще більшого поширення.

Організація концтаборів, відповідно до постанови РНК УСРР від 12 жовтня 1920 р., покладалася на губЧК. Після організації табору він переходив під управління відповідного виконкому. В кожному губернському місті мав бути створений табір, розрахований щонайменше на 300 чол.⁵³⁷ Всі концтабори також підпорядковувались Головному управлінню примусових робіт при НКВС.

На 1 січня 1921 р. на території УСРР функціонувало 18 концтаборів: Харківський, Полтавський, Лубенський, Роменський, Чернігівський, Кременчуцький, Київський, Єлисаветградський, Миколаївський, Одеський, Херсонський, Катеринославський, Луганський, Таганрозький, Лисичанський, Чистяківський, Вінницький і Житомирський. Також організовувались ще 6 таборів:

⁵³⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 20.

⁵³⁶ Там само, спр. 253, арк. 20.

⁵³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 294, арк. 101.

Бахмутський, Олександро-Грушевський, Юзівський, Мелітопольський, Криворізький, Слов'янський. Загальна місткість цих таборів була розрахована на 20 тис. чол., але в разі ущільнення вони могли вмістити 25-30 тис. ув'язнених.

Станом на 1 січня 1921 р. в таборах нараховувалося 6 тис. ув'язнених, з яких 43-45% були засуджені на строк до 5 років, 4-5% – на строк більше 5 років, 38-40% – до кінця громадянської війни, 5-6% були заручники й така ж приблизна кількість військовополонених. Всього в 1920 р. через концтабори, відповідно до звіту НКВС, пройшло 25-30 тис. ув'язнених⁵³⁸.

Становище в концтаборах було жахливим. Так, у Київському концтаборі, розрахованому на 286 чол., станом на 1 грудня 1920 р. знаходилося 698 ув'язнених: 614 чоловіків і 84 жінки. В результаті чого камери були переповнені понад норму. Так, в одиночній камері розміщувалося від 5 до 10 осіб. Ліжок в камерах не вистачало, люди спали на підлозі й під нарами, що сприяло антисанітарії. Амбулаторія табору не була ізольована від камер, де знаходилися здорові люди, в результаті чого поширювалися тифозні та інші захворювання⁵³⁹.

Подібною була й ситуація в Харківському концтаборі й в Харківській слідчій в'язниці. При обстеженні останньої робітниками спільно з представниками губінспекції та губЧК 9 грудня 1920 р. було виявлено, що у в'язниці, розрахованій на 900 чол. перебувало 1250 ув'язнених: 1153 чоловіка і 97 жінок. При цьому 573-ом особам (тобто 45%) не було висунуто обвинувачень. В камерах були відсутні ліжка, постільна білизна, не було дров, бані, медикаментів, не вистачало продовольства. Хворі знаходилися поміж здорових. Адміністрація застосовувала до ув'язнених суворі заходи: тілесні покарання, замикання в сирі темні карцери. Особливо цим зловживали наглядачі й помічники комісара. У в'язниці при Харківській губЧК був відсутній посуд і їжа подавалася в розбитих пляшках⁵⁴⁰.

30 березня 1921 р. Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупчрезком) відповідно до

⁵³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 300, арк. 349.

⁵³⁹ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 367, арк. 14, 16, 16 а.

⁵⁴⁰ Там само, спр. 693, арк. 26, 30-31, 33.

постанови 5-го з'їзду рад було знову перейменовано на Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУЧК)⁵⁴¹. Очолював ВУЧК Василь Манцев.

В складі ВУЧК відповідно до наказу від 6 травня 1921 р. були організовані 3 основні управління: адміністративно-організаційне на чолі з Володимиром Янушевським, секретно-оперативне на чолі з Юхимом Євдокимовим, економічне на чолі з Костянтином Артамоновим та 2 допоміжних відділи: загальний і господарський⁵⁴².

Окрім ВУЧК в Україні продовжувала існувати мережа губернських чрезвычайок. Станом на 1 листопада в 1921 р. на території України існували наступні губЧК: Волинська в Житомирі (голова Буров), Донецька в Бахмуті (голова Карлсон), Запорізька (голова Садовський), Катеринославська (голова Трепалов), Київська (голова Ліфшиць), Кременчуцька (голова Маздревич), Кримська у Сімферополі (голова Ротенберг), Миколаївська (голова Альпов), Одеська (голова Дейч), Подільська у Вінниці (голова Заковський), Полтавська (голова Латвер), Харківська (голова Тишун), Чернігівська (голова Віксун). Також існував особливий відділ при ВУЧК в Харкові на чолі з Євдокимовим та особливий відділ при Київському військовому окрузі (КВО) на чолі з Воронцовим⁵⁴³.

Незважаючи на припинення бойових дій на зовнішніх фронтах в 1921 р., більшовики не думали зупиняти терор проти українського населення. Велика кількість людей була арештована за звинуваченням у співпраці з Директорією УНР чи Добровольчою армією в момент перебування їх при владі в Україні. Кожен, хто займав яку-небудь посаду в УНР чи підтримував білогвардійців міг бути заарештованим і навіть розстріляним. Така політика радянських репресивних органів призвела до того, що було заарештовано багато невинних і навіть лояльних радянській владі кваліфікованих спеціалістів.

У зв'язку з цим 26 січня 1921 р. головою ВЧК Ф. Дзержинським було навіть видане розпорядження про недопущення арештів кваліфікованих спеціалістів, які

⁵⁴¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 1.

⁵⁴² Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... – С. 221-225.

⁵⁴³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 402, арк. 8.

працюють у важливих галузях промисловості країни за обвинуваченням у контрреволюційних діях, які були вчинені під час панування білої армії в Україні⁵⁴⁴.

У 1921 р. продовжувались репресії проти поляків, незважаючи на укладення перемир'я між радянським і польським урядами у жовтні 1920 р. Більшовики обґрунтовували репресії необхідністю остаточно ліквідувати «Польську організацію військову» («ПОВ»), яка займалася розвідувальною діяльністю на користь Польщі, передаючи інформацію про політичний, економічний і військовий стан УСРР. ВУЧК звітувала про ліквідацію трьох резиденцій «ПОВ»: у Києві, Харкові й Білій Церкві. Також були викриті організації у Черкасах і Житомирі. В результаті було заарештовано понад 100 осіб. Частина арештованих, звинувачених в організації і керівництві «ПОВ», було розстріляно, а решта були засуджені до ув'язнення в концтабір⁵⁴⁵.

У зв'язку з укладенням Ризького мирного договору, більшовики прагнули якомога швидше завершити процес проти «ПОВ». Для розгляду справи Київської організації «ПОВ», відповідно до розпорядження ВЧК, була створена революційна трійка, яка доволі швидко винесла свій вирок. 16 осіб, звинувачених у приналежності до Київської організації «ПОВ», було розстріляно за вироком революційної трійки 13 квітня, якраз напередодні ратифікації Ризького мирного договору Всеросійським ЦВК. Серед розстріляних: Лев Корженевський, Майя Пшедромирська, Вітольд Желіховський та ін.⁵⁴⁶

Продовжувались репресії й проти політичних опонентів більшовиків. Зокрема, ще до 11 березня ВУЧК були проведені арешти меншовиків по всій території України. Були майже повністю заарештовані меншовицькі організації у Києві, Полтаві, Катеринославі, Донецьку, Одесі й на Волині. Приводом до арешту стала критика з боку меншовиків придушення більшовиками Кронштадтського повстання. Більше того, у своїх прокламаціях меншовики вимагали суду над представниками

⁵⁴⁴ Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... – С. 215.

⁵⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 3; Справа «Польської Організації Військової»... – С. 46-64.

⁵⁴⁶ Справа «Польської Організації Військової»... – С. 57-58.

радянської влади, які були винні у придушенні Кронштадтського повстання⁵⁴⁷. Звичайно, подібної критики більшовики стерпіти не могли.

У березні 1921 р. ВУЧК розпочала нові арешти лівих есерів, які «хоча й не призивали відкрито до повстання проти радянської влади, але вели проти неї не менш злісну агітацію». Не уникли репресій і праві есери, арешти яких відбувались у Харкові, Києві, Одесі й Криму⁵⁴⁸.

22-29 травня 1921 р. в будинку київського Купецького зібрання відбувся судовий процес над керівниками й діячами Української партії соціалістів-революціонерів. На лаві підсудних опинилися колишній голова Ради народних міністрів УНР Всеволод Голубович; колишній голова Ради народних міністрів УНР Сергій Остапенко; члени ЦК УПСР: Н. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав; члени УСДРП: Ю. Скугар-Скварський і Г. Сиротенко. Вони були звинувачені у контрреволюційній діяльності, продажі України країнам Антанти та ін. Трибунал засудив їх до 10 років ув'язнення у концтаборах, але, у зв'язку з постановою V Всеукраїнського з'їзду рад «Про амністії», термін ув'язнення скоротили до 5 років, а вже в жовтні 1921 р. до всіх засуджених була знову застосована амністія, в результаті якої вони були звільнені. Таке рішення більшовиків пояснювалось тим, що судовий процес і так виконав головне завдання – дискредитував УНР в очах українського населення⁵⁴⁹.

Дискредитуючи організації політичних опонентів більшовики прагнули тим самим збільшити власну популярність в українського населення. Але на заваді ставала діяльність репресивних органів, в першу чергу ЧК.

Попри постійні заяви більшовицького керівництва про необхідність перевірки складу ЧК та очищення її рядів від злочинного елементу, моральний облік чекістів в 1921 р. мало змінився в порівнянні з тим же 1919 р. Самі співробітники ЧК, які займалися перевіркою особового складу, звітували про це. Зокрема, зазначалося, що всіх чекістів можна поділити на 3 частини: перші зацікавлені лише у власному

⁵⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 11.

⁵⁴⁸ Там само, арк. 13-15.

⁵⁴⁹ Там само, арк. 15; Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні... – С. 322-323.

існуванні й перетворилися на якихось чиновників, яким платять зарплату і дають пайок, другі розглядають органи ЧК як місце наживи, і лише треті, які становлять невелику частину, дійсно просякнуті «духом чекіста і передового свідомого революціонера»⁵⁵⁰.

Більшовики робили спроби боротися зі зловживаннями чекістами своїми повноваженнями. Якщо в попередні роки чекістів засуджували в основному за хабарництво, то в 1921 р. в обвинувальних вироках все частіше з'являються покарання чекістів і за насильство над арештованими. Зокрема, 2 липня 1921 р. Полтавським губернським революційним трибуналом за вбивство і катування арештантів були засуджені троє чекістів: Олександр Латур – до 1-го року ув'язнення умовно, Павло Ляшенко – до 5 років ув'язнення умовно, і лише Степан Орсієнко, який вирізнявся особливою жорстокістю, був засуджений до найвищої міри покарання, яка в зв'язку з амністією була замінена на 15 років ув'язнення⁵⁵¹.

Проте, значно частіше чекісти відбувалися ще більш м'якими покараннями. Так, 3 червня тим же Полтавським трибуналом за катування в'язнів було засуджено Карла Латвера. Його було позбавлено права назавжди працювати в ЧК⁵⁵². Співробітник ЧК Олексій Федоровський за звіряче катування арештованих був позбавлений права займати відповідальні посади протягом 6 місяців, але в зв'язку з амністією був звільнений від покарання⁵⁵³. Мойсей Авербух за побиття арештованого взагалі відбувся суворою доганою⁵⁵⁴.

Міра покарання, яку було обрано щодо даних осіб, яскраво демонструє справжнє ставлення радянської влади до насильства над арештованими.

Остаточне утвердження радянської влади, ліквідація головних її противників та перехід до нової економічної політики сприяли черговій реорганізації радянського репресивно-карального апарату. IX Всеросійський з'їзд рад доручив президії ВЦВК

⁵⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 642, арк. 357 зв.

⁵⁵¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 345, арк. 121, 133, 151.

⁵⁵² Там само, арк. 121.

⁵⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 679, арк. 22 зв.

⁵⁵⁴ Там само, спр. 680, арк. 24 зв.

переглянути положення про ВЧК та її органи з метою звуження її компетенції й посилення революційної законності⁵⁵⁵.

1 грудня 1921 р. ВЧК видала наказ, який передбачав чистку її рядів. Зокрема, відповідно до наказу, з органів ВЧК мали бути вилучені: непрацездатні співробітники; всі, хто порушують чекістську дисципліну і конспірацію; всі, хто притягувався до відповідальності й засуджені до покарання за кримінальні й політичні (антирадянські) злочини; колишні жандарми, поліцейські та інші особи, які вселяють найменший сумнів щодо свого минулого. Також мали перевіряти справжні мотиви вступу співробітників до органів ЧК⁵⁵⁶.

6 лютого 1922 р. ВЦВК прийняв постанову про ліквідацію ВЧК і всіх її органів та реорганізацію їх у Державне політичне управління (ДПУ). 22 березня 1922 р. відповідну постанову прийняв ВУЦВК: ВУЧК ліквідувалось, а на його місці утворювалось ДПУ УСРР.

Отже, прагнення більшовиків реорганізувати органи надзвичайної репресії мали фактично формальний характер. Змінюючи назву та структуру, вони не змінювали сутність репресивно-карального апарату. Зрештою, більшовики були змушені відмовитись від надзвичайних комісій, чиє існування вже не було обґрунтованим, але які викликали при цьому ненависть населення.

4.2. Червоний терор у різних регіонах України у 1920-21 рр.

Репресивна діяльність більшовиків в різних регіонах України мала свою специфіку. В залежності від рівня підтримки радянського режиму більшовики збільшували чи зменшували масштаби репресій. Великий вплив на масштаби червоного терору також мали радянсько-польська війна, збройне протистояння більшовиків з Російською армією на півдні України та інтенсивність українського визвольного руху в різних регіонах України.

В Києві, який більшовики продовжували вважати оплотом контрреволюції, червоний терор набув великого розмаху. Головну роль у його реалізації відіграла

⁵⁵⁵ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні... – С. 255.

⁵⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 640, арк. 11.

Київська губЧК, яку очолив Всеволод Балицький. Вона відразу приступила до поновлення червоного терору в Києві. Так, 6 січня у Київських «Известиях» зазначалося про розстріл 15 осіб, заарештованих 5 січня за спекуляцію грошовою валютою, продовольством та іншими предметами першої необхідності⁵⁵⁷.

13 січня «Известия» повідомляли про розстріл Київською губЧК ще 12 осіб. Серед розстріляних добровольці армії Денікіна, грабіжники, колишній співробітник ЧК Яків Орлов-Ступницький, звинувачений у здирництві та ін.⁵⁵⁸ 15 січня оголосили про розстріл Київською губЧК ще 13 осіб. Цього разу були розстріляні фальшивомонетники, які виготовляли казначейські знаки («керенки») номіналом 20 і 40 рублів⁵⁵⁹.

Після цього розстріли на деякий час припинилися. Це було пов'язано з тим, що 14 січня ВЧК видала постанову про скасування смертної кари за вироками ВЧК та всіх її місцевих органів. А 17 січня ВЦВК та РНК РСФРР видали постанову про скасування смертної кари всіма органами ЧК, а також всіма трибуналами, в тому числі й Верховним. Всі смертні вироки мали бути замінені примусовими роботами⁵⁶⁰.

Скасування смертної кари викликало занепокоєння українських чекістів, які були проти такого кроку більшовицького керівництва. Голова Київської губЧК В. Балицький на запитання, чи буде застосована постанова ВЧК в даний час в Україні, відповів: «[...] Особисто мені здається, що відміна найвищої міри покарання на Україні, виявилася б актом надзвичайно передчасним. Україна, яка в даний час ще цілком не звільнена від денікінських банд, і яка ще є поки що театром військових дій, не може бути підведена під загальну рубрику відміни найвищої міри покарання.

⁵⁵⁷ Борьба со спекуляцией // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 14. – 6 января. – С. 2.

⁵⁵⁸ От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 18. – 13 января. – С. 2.

⁵⁵⁹ Фабрика «керенок» // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 20. – 15 января. – С. 2.

⁵⁶⁰ Отмена высшей меры наказания – расстрела // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 21. – 16 января. – С. 1.; Отмена красного террора // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 24. – 21 января. – С. 1.

[...] І якщо відміну найвищої міри покарання можна вітати від усієї душі в Радянській Росії, то цей акт безумовно передчасний для Радянської України й Дону»⁵⁶¹.

Тим не менше, відразу ж після опублікування постанов ВЧК та ВЦВК на території України було тимчасово призупинено виконання смертних вироків до отримання додаткових роз'яснень з центра⁵⁶².

Але більшовики не планували скасування смертної кари в Україні. Відповідне роз'яснення від голови ВЧК було отримане Київською губЧК на початку лютого 1920 р. В ньому зазначалося, що дія постанови ВЦВК і ВЧК про призупинення застосування найвищої міри покарання на території РСФРР не розповсюджується на місцевості, які підпорядковані фронтам. У цих місцевостях за губернськими надзвичайними комісіями і губернськими революційними трибуналами право застосування найвищої міри покарання зберігалось. При цьому Київська губЧК пояснювала, що Київ і Київська губернія входили у смугу, підлеглу фронтам⁵⁶³.

А 15 квітня Особливий відділ ВЧК розіслав головам особливих відділів при місцевих ЧК циркуляр такого змісту: «З причини відміни смертної кари пропонуємо всіх осіб, за якими числяться різні злочини, і які підлягають найвищій мірі покарання, відправляти в смугу військових дій у місце, на яке декрет про відміну смертної кари не розповсюджується»⁵⁶⁴.

Замісник голови Київської губЧК, у свою чергу, після отримання роз'яснення заявив, що ЧК буде користуватися наданим їй правом у повній мірі⁵⁶⁵.

І вже 12 лютого у «Известиях» повідомлялося про розстріл за постановою губЧК 16-ти осіб. Серед розстріляних була артистка Пелагея Журковська-Дулакова,

⁵⁶¹ К отмене красного террора (Беседа с председателем Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии тов. Балицким) // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 22. – 17 января. – С. 1.

⁵⁶² О применении высшей меры наказания // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 37. – 5 февраля. – С. 2.

⁵⁶³ К отмене красного террора // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 35. – 3 февраля. – С. 2.

⁵⁶⁴ Мельгунов С. П. Красный террор в России... – С. 101.

⁵⁶⁵ О применении высшей меры наказания // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 37. – 5 февраля. – С. 2.

яка, виступаючи в театрі перед червоноармійцями, зачитала провокаційний вірш «Водолаз». Цей вірш, в якому більшовики помітили заклик до збройного виступу проти радянської влади, і став причиною винесення смертного вироку для неї⁵⁶⁶.

4 березня повідомлялося про розстріл ще 16 осіб⁵⁶⁷, 13 березня – про розстріл 24 осіб⁵⁶⁸, 30 березня – про розстріл 18 осіб за постановою Київської губЧК⁵⁶⁹. Більшість з них були звинувачені у співпраці з денікінським режимом, в участі у повстанських загонах, спекуляції, хабарництві та самочинних реквізиціях. Наприклад, Станіслава Корвін-Павловська була розстріляна за створення антирадянських плакатів та карикатур у денікінських газетах та участь в благодійних вечорах на користь добровольчої армії⁵⁷⁰.

У квітні кількість розстрілів у Києві не зменшується. Так, 17 квітня повідомлялося про розстріл Київською губЧК 20 осіб⁵⁷¹. 18 квітня у «Известиях» було опубліковано ще список з 20 осіб розстріляних Київською губЧК. На цей раз це були злочинці, переважно грабіжники⁵⁷². Наприкінці квітня Київською губЧК було розстріляно ще 14 осіб⁵⁷³.

У зв'язку з наступом українсько-польського війська, більшовики зменшують свою репресивну діяльність. 22 травня було видано постанову IV Всеукраїнського з'їзду рад «Про амністію різним категоріям злочинців». Вона не поширювалась на тих, хто засуджений або був звинувачений у контрреволюційних виступах проти радянської влади, тих, хто вчинив злочин з явно корисливою метою, а також тих, чиє звільнення може заподіяти шкоду радянській державі. Для всіх тих, чий термін ув'язнення становив понад 5 років, він мав бути скорочений до 5 років. Також, відповідно до амністії, мали бути звільнені всі заручники, у затриманні яких не

⁵⁶⁶ От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 43. – 12 февраля. – С. 2.

⁵⁶⁷ Там же. – № 61. – 4 березня. – С. 2.

⁵⁶⁸ Там же. – № 68. – 13 березня. – С. 2.

⁵⁶⁹ Там же. – № 81. – 30 березня. – С. 2.

⁵⁷⁰ Там же. – № 61. – 4 березня. – С. 2.

⁵⁷¹ Там же. – № 94. – 17 апреля. – С. 2.

⁵⁷² Там же. – № 95. – 18 апреля. – С. 2.

⁵⁷³ Там же. – № 105. – 30 квітня. – С. 2.

було гострої портеби. Від покарання звільнялися і дезертири, які добровільно з'явилися у розпорядження радянської влади до видання цієї постанови⁵⁷⁴.

Ще 1 травня радянська влада у Києві постановила звільнити в'язнів з тюрем і концтаборів, сподіваючись на їхню підтримку в боротьбі з наступаючою армією⁵⁷⁵. Проте, бажаної підтримки вони не отримали й 7 травня українсько-польські війська витіснили більшовиків із Києва.

Відступаючи, більшовики намагались вивезти з собою не лише найцінніше майно, але й необхідні людські кадри. Зокрема, санчастиною 12-ої армії було видано наказ про евакуацію всього медичного персоналу міста. Проте, київські лікарі не мали бажання залишати місто. 29 квітня військові комісари їздили по місту й арештовували лікарів. Для того, щоб змусити їх евакуюватися, арештовували навіть дружин лікарів. Таким чином, було затримано до 30-ти лікарів⁵⁷⁶.

У зв'язку з подіями російсько-польської війни в травні 1920 р. смертна кара була офіційно відновлена більшовиками.

12 червня 1920 р. в результаті більшовицького контрнаступу польські й українські війська були змушені залишити Київ. Доволі швидко більшовики відновлюють у місті діяльність репресивних органів. 17 червня поновив свою діяльність Київський губернський революційний трибунал⁵⁷⁷. Очолив його Михайлик, а до його складу увійшли А. Любченко та О. Ржендзинський.⁵⁷⁸

У зв'язку з війною посилилась відповідальність за поширення антирадянської агітації. При чому для показового покарання інколи використовувались найменші прояви антирадянських розмов чи чуток. Так, 20 червня відділ революційного трибуналу 12-ої армії постановив розстріляти розумово обмежену Марію Петрову,

⁵⁷⁴ Радянська Україна // Вісти Київського губерніяльного і Черкаського повітового революційних комітетів. – К., 1920. – № 113. – 2 червня. – С. 2.

⁵⁷⁵ Освобождение заключенных // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 107. – 2 травня. – С. 1.

⁵⁷⁶ Справа лікарів дезертирів // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 159. – 27 липня. – С. 2.

⁵⁷⁷ В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 128. – 20 червня. – С. 2.

⁵⁷⁸ Організація Губревтрибуналу // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 126. – 18 червня. – С. 2.

яка 13 червня на базарі заявляла, що «жиди запродали Росію гуртом і на роздріб». Це було розцінено трибуналом як антирадянська агітація та розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Але, у зв'язку з розумовою обмеженістю Петрової, смертна кара була замінена на довічне ув'язнення⁵⁷⁹.

20 червня приступила до роботи Київська губЧК. Тимчасово виконуючим обов'язки голови КГЧК було призначено М. Павлова⁵⁸⁰. Практично відразу поновилися й розстріли. Вже 30 червня у «Известиях» з'явилося повідомлення про розстріл 8 осіб за спекуляцію грішми та поширення чуток про нетривкість радянської влади й червоного фронту⁵⁸¹. Наприкінці липня КГЧК було розстріляно ще 12 осіб. Вони були обвинувачені в співпраці з денікінцями й поляками, та в бандитизмі⁵⁸².

25 липня почався розгляд справи 29-ти лікарів, яких звинуватили в тому, що вони не евакуювалися з Києва під час наступу поляків. Революційний військовий трибунал засудив трьох лікарів до 5-ти років ув'язнення, одного – до 2-х років, п'яťох – до 6-ти місяців, шістьох – до 3-х років умовно, ще 7 осіб були вислані в санчастини за межами України. Решта були виправдані й звільнені з-під варти⁵⁸³.

Наприкінці вересня – на початку жовтня червоний терор у Києві посилюється. Так, 27 вересня Київською губЧК було розстріляно 13 осіб. Серед розстріляних 5 офіцерів, сотник армії УНР, колишній студент КПІ Ф. Кудря⁵⁸⁴. 3 жовтня повідомлялося про розстріл Київською губЧК ще 38 осіб⁵⁸⁵.

⁵⁷⁹ У революційнім трибуналі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 130. – 23 червня. – С. 2.

⁵⁸⁰ Накази й розпорядження // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 128. – 20 червня. – С. 2.

⁵⁸¹ В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 136. – 30 червня. – С. 2.

⁵⁸² Там само. – № 163. – 31 липня. – С. 2.

⁵⁸³ Справа лікарів дезертирів // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 165. – 3 серпня. – С. 2.

⁵⁸⁴ Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 214. – 1 жовтня. – С. 2.

⁵⁸⁵ Там само. – № 216. – 3 жовтня. – С. 2.

9 жовтня з'явилося повідомлення про розстріл Київською губЧК ще 22-ох осіб. Серед розстріляних: студент Київського університету, начальник організаційно-інструкторського відділу головного штабу армії УНР Федір Козенко; учасники повстанських загонів Соколовського, Зеленого, Струка та ін.⁵⁸⁶ Про розстріл ще 9 осіб за постановою КГЧК було повідомлено 12 жовтня⁵⁸⁷.

У жовтні розпочинається розвантаження місць ув'язнення. Звільнялися переважно робітники й селяни, які мали своєю участю у лавах червоної армії та своєю працею в тилу «спокутувати свою провину» перед радянською владою⁵⁸⁸. Станом на 22 жовтня всього в Києві було звільнено і відправлено на фронт 785 осіб⁵⁸⁹.

Тим не менше розстріли у Києві продовжувалися. 29 жовтня повідомлялося про розстріл за постановою колегії Київської губЧК 7 осіб⁵⁹⁰.

А 2 листопада з'явилося повідомлення про розстріл Київською губЧК ще 16-ти осіб. Розстріляні були представники великої буржуазії, злочинці, спекулянти. Серед розстріляних: Дмитро Кравець – учасник загону отамана Зеленого, брав участь у нападі на міліцію і ревком у м. Обухові⁵⁹¹.

Продовжував свою репресивну діяльність і Київський окружний революційний трибунал. У жовтні 1920 р. ним до найвищої міри покарання було засуджені: С. Нестерчук і П. Півень – за участь у діяльності загону отамана Ромашки; В. Якубчик і Ф. Підвальний – за те, що у жовтні-листопаді 1919 р. перебували у загоні отамана Струка, допомагали йому у боротьбі з червоною армією, та ін.⁵⁹²

⁵⁸⁶ Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 222. – 9 жовтня. – С. 2.

⁵⁸⁷ У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 224. – 12 жовтня. – С. 2.

⁵⁸⁸ Там само. – № 225. – 13 жовтня. – С. 2.

⁵⁸⁹ Там само. – № 233. – 22 жовтня. – С. 2.

⁵⁹⁰ Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 238. – 29 жовтня. – С. 2.

⁵⁹¹ Там само. – № 241. – 2 листопада. – С. 2.

⁵⁹² У Військово-Революційному Трибуналі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 216. – 3 жовтня. – С. 2.; У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 224. – 12 жовтня. – С. 2.

У революційних трибуналах докази не відігравали вирішального значення при винесенні смертного вироку, якщо справа стосувалася обвинувачення у контрреволюції. Підтвердженням цьому є справа Олександра Пахомова, якого звинуватили у тому, що він після приходу до Києва армії Денікіна у 1919 р. видав денікінській контррозвідці члена партії Радзиминського. Ні під час попереднього, ні під час судового слідства не вдалося довести, що саме Пахомов видав Радзиминського. Радзиминський бачив донос лише здалеку і не міг з впевненістю встановити, що підпис під доносом стоїть Пахомов. До того ж між ними були приятні стосунки, і тому у Пахомова не було мотиву його видавати. Київський губревтрибунал попри це засудив Пахомова до розстрілу. Щоправда, вирок підписали лише голова й один з членів трибуналу. Інший член трибуналу Андрій Любченко, зважаючи на вище перераховані обставини, вироку не підписав⁵⁹³.

6 листопада 1920 р. ВУЦВК видав постанову «Про амністію до третьої річниці Жовтневої революції». Основні її положення були подібні до положень постанови IV Всеукраїнського з'їзду рад від 22 травня. Смертна кара мала бути замінена 15-річним позбавленням волі. При цьому амністія не розповсюджувалася: на звинувачених у контрреволюційній діяльності, державній зраді, шпигунстві, саботажі, пограбуваннях, фальшуванні документів і грошей; на осіб засуджених до ув'язнення в концтаборах до кінця громадянської війни⁵⁹⁴.

7 листопада у Києві відбувся урочистий акт проведення амністії щодо ув'язнених в таборі примусових робіт. Подію звільнення в'язнів, на якій був присутній голова губревтрибуналу і колеги губюсту Михайлик, фотографували та фільмували. Всього було звільнено 344 особи. Осіб від 18 до 50 років і військових було відразу відіслано до повітового військкомату⁵⁹⁵.

⁵⁹³ У Губревтрибуналі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 230. – 19 жовтня. – С. 2.

⁵⁹⁴ Амністія до 3-х роковин Жовтневої революції // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 10 (255). – 19 листопада. – С. 2.; Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху. / В. Василенко. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (36). – Х.: Права людини, 2011. – С. 96.

⁵⁹⁵ У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 27 (272). – 10 грудня. – С. 3.

Після проголошення амністії Київська губЧК тимчасово припинила сповіщати про розстріли, які вона санкціонувала. Проте, вже в грудні у «Вістях» з'являються нові списки розстріляних Київською губЧК. Зокрема, 12 грудня повідомлялося про розстріл 43-ох осіб. Серед розстріляних: Пилип Кримачук (Ковальський) – організатор повстання в с. Плесецьке Васильківського повіту, колишній ад'ютант Зеленого; Федір Куц – учасник повстання проти радянської влади у с. Янківці Узинської волості; Микола Карлов – офіцер Окремого корпусу кордонної охорони за часів гетьманату, а згодом ад'ютант міністра фінансів А. Ржепецького. Також в цьому списку – керівник Київським відділенням таємної білогвардійської організації «Азбука» Володимир Барцевич, члени цієї організації О. Сицинський, Г. Незнамова-Назимова, М. Гаряний. Були розстріляні також матір і сестра М. Гаряного, оскільки в їхньому будинку часто відбувалися зустрічі членів «Азбуки»⁵⁹⁶.

24 грудня Київська губЧК повідомила про розстріл ще 18 осіб⁵⁹⁷. Черговий список жертв з 13-ти осіб було опубліковано 29 грудня. Окрім злочинців, в списку розстріляних був також звинувачений у контрреволюції й петлюрівщині колишній помічник головного інтенданта армії УНР Микола Черняхівський⁵⁹⁸.

Всього, в 1920 р. Київською губЧК, за офіційними даними, було розстріляно 538 чол., що є другим (не рахуючи Криму, який не входив до офіційної статистики Цупчрезкому) найбільшим показником у країні за цей рік⁵⁹⁹.

В Полтаві кількість жертв (за офіційними даними Полтавською губЧК було розстріляно 294 особи) знижував Володимир Короленко завдяки зверненням до місцевої та центральної більшовицької влади. Він писав наркомові освіти: «Без суду розстріли відбуваються у нас десятками, [...] 14 чоловік було розстріляно в Миргороді каральним загоном, [...] Дев'ять людей розстріляні вже напередодні, у тому числі одна дівчина 17 років і ще двоє малолітніх»⁶⁰⁰.

⁵⁹⁶ Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 29 (274). – 12 грудня. – С. 2.

⁵⁹⁷ Там само. – № 39 (284). – 24 грудня. – С. 2.

⁵⁹⁸ Там само. – № 43 (288). – 29 грудня. – С. 2.

⁵⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 20.

⁶⁰⁰ Цит за: Дойков Ю. Красный террор... – С. 614.

Полтавські чекісти також не нехтували фабрикуванням справ. Так, наприклад, 8 осіб з с. Самойленки Полтавської губернії 31 серпня 1920 р. були відправлені до концтабору до кінця громадянської війни на основі доносів секретних співробітників ЧК, які видали роботу сільського гуртка «Просвіти» за діяльність петлюрівської організації⁶⁰¹.

Значного розмаху набув червоний терор і на Катеринославщині.

3 лютого знову почав функціонувати Катеринославський губернський революційний трибунал, при чому, як зазначалося у звіті про його діяльність, його робота сильно гальмувалась відсутністю досвідчених працівників, а також тим, що головою трибуналу був голова губревкому, який не міг приділяти трибуналу необхідну кількість часу й енергії. За період з лютого до 8 липня трибуналом було винесено найвищу міру покарання лише у 3-х справах, у результаті чого було розстріляно 7 чол.⁶⁰²

Репресивну діяльність більшовиків на Катеринославщині детально охарактеризував у своїй доповіді-скарзі від 11 липня 1920 р. надзвичайний губернський інспектор надзвичайного уповноваженого Ради Робітничої і Селянської Оборони з постачання Південно-Західного фронту по Катеринославській губернії Георгій Тучашвілі. Ознайомившись з ситуацією в Катеринославі, де місцева влада займалася власним збагаченням, він ініціював створення ревізійних комісій та початок слідства щодо діяльності місцевої влади. Після цього 9 червня 1920 р. його було заарештовано і відправлено до губЧК. Жодних звинувачень довести не вдалося і 7 липня Тучашвілі був відпущений на волю. Сталося це завдяки тому, що справу забрав Революційний трибунал Південно-Західного фронту, до чиеї юрисдикції й належала ця справа⁶⁰³.

Описуючи в'язницю Катеринославської губЧК, Тучашвілі зазначав, що із 700 арештованих щонайменше 60 % сидять ні в чому не повинні особи. Зокрема, в одній камері з ним 7 з 11 осіб були невинними й сиділи без висунення звинувачень.

⁶⁰¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73012-ФП, арк. 1-117.

⁶⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 238, арк. 78-79.

⁶⁰³ Там само, спр. 193, арк. 78-79.

Він писав: «Ставлення до заарештованих було найгрубіше і нелюдське. П'яний розгул, нічні оргії й тому подібні неподобства повторюються мало не кожену ніч. Розстріли відбуваються тут же на подвір'ї або на вулиці, а на інший день хто-небудь та й хизується в костюмі чи чоботях розстріляного. У всіх складається враження, що той чи інший розстріляний лише за костюм чи чоботи»⁶⁰⁴.

Всього Катеринославською губЧК в 1920 р. за офіційними даними було розстріляно 179 осіб⁶⁰⁵. З них 82 було розстріляно в період з жовтня по грудень 1920 р. В період з січня по листопад 1921 р. Катеринославською губЧК було розстріляно 370 осіб, тобто вдвічі більше в порівнянні з 1920 р. З них: 194 особи було розстріляно за бандитизм, 150 – за контрреволюцію, 16 – за посадові злочини, 4 – за шпигунство, 3 – за спекуляцію і 3 – за дезертирство⁶⁰⁶.

Хабарництво було також звичною справою для Катеринославської губЧК. Замість того, щоб розкривати злочинні організації, вона надавала перевагу арештовувати людей через особисті рахунки, інтриги, наклепи та ін. Головну роль в цих особистих рахунках й інтригах відігравала місцева комуністична верхівка. Тучашвілі стверджував, що губЧК робила те, що їй велів виконком, в особі тов. Квірінга, губпартком, в особі тов. Аверіна, раднаргосп, в особі тов. Новікова та ін. Провідником їхньої волі в губЧК був тов. Леонюк – завідувач секретно-оперативним відділом. За твердженням Тучашвілі, навіть голова губЧК Рудаков знаходився під його впливом⁶⁰⁷.

Сам Рудаков жив не по кишені, доволі розгульно і мав дружину, морально невитриману особу, яка привезла з Москви пальто вартістю у 80 тис. руб.⁶⁰⁸

Тучашвілі відмічав, що серед чекістів і членів колегії ЧК багато незадоволених роботою губЧК. Але через відсутність упевненості в тому, що винні будуть покарані, вони не доносили на них у вищестоящі органи⁶⁰⁹.

⁶⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 193, арк. 79 зв.

⁶⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 20.

⁶⁰⁶ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... – С. 198.

⁶⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 193, арк. 79 зв.

⁶⁰⁸ Там само, спр. 238, арк. 100.

⁶⁰⁹ Там само, спр. 193, арк. 79 зв.

Не кращою була ситуація і з міліцією в Катеринославській губернії. П'янство, здирництво, хабарництво – це основні риси міліційного начальства⁶¹⁰.

У порівнянні з 1919 р. дещо збавив свої оберти червоний терор на Харківщині. За офіційними даними Харківською губЧК у 1920 р. було розстріляно 235 осіб, а 558 осіб було ув'язнено в концтабір⁶¹¹. Харківським губернським революційним трибуналом у 1920 р. було засуджено до найвищої міри покарання 13 осіб. Лише двох з них у результаті було розстріляно. Інші були або помилувані ВУЦВК, або їхні смертні вироки були оскаржені у Верховному Касаційному суді. Також 14 осіб були засуджені до смертної кари під час виїзних сесій Харківського губернського трибуналу⁶¹².

Натомість жахливим був червоний терор в Одесі. Лише за офіційними даними, загальна кількість заарештованих за 1920 р. Одеською ЧК становила 10225 чол., з яких розстріляно 1418 (1332 – чоловіки й 86 жінок), надіслано в концтабір 1858, звільнено 4644⁶¹³. Відповідно до офіційної статистики у лютому було розстріляно лише 1 особу, у березні – 33, у квітні – 67, у травні – 137, у червні – 167, у липні – 104, у серпні 132, у вересні – 157, у жовтні – 337, у листопаді – 192, у грудні – 91⁶¹⁴.

Одеською ЧК було викрито багато контрреволюційних змов. Зокрема, змову німецьких колоністів під керівництвом Нейера (5 чол. – розстріляно), змову німецьких колоністів у Вормсі Рорбахської волості Одеського повіту (11 чол. – розстріляно), змову «Союзу відродження Росії» (розстріляно – 31 чол.) та ін.⁶¹⁵ На початку липня в Одесі було розкрито петлюрівсько-врангелівську організацію, до якої входили діячі українського повстанського та добровольчого таборів. Було розстріляно 54 члени цієї організації⁶¹⁶.

⁶¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 238, арк. 100.

⁶¹¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 20.

⁶¹² Доповідь про роботу Харківського губернського революційного трибуналу за 1920 рік // Реабілітовані історією. Харківська область / голов. ред. П. Т. Тронько. – К. : ХДРВП «Оригінал», 2005. – Кн. 1, ч. 1. – К. ; Х. : [б.в.], 2005. – С. 64.

⁶¹³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 20.

⁶¹⁴ Там само, спр. 926, арк. 68.

⁶¹⁵ Там само, арк. 46-47.

⁶¹⁶ Там само, спр. 253, арк. 9.

23 травня 1920 р. була ліквідована офіцерська організація полковника Гусака-Гусаченка. Він організовував загін, який мав виступити на фронт нібито проти отамана Ю. Тютюнника, але насправді мав підняти в Одеському повіті повстання й у вирішальний момент перейти на бік української армії. Одеська ЧК, дізнавшись про існування організації арештувала всіх основних членів цієї організації та ряд осіб, які були причетні до неї. Гусак-Гусаченко та ще двоє були розстріляні⁶¹⁷.

Успішно Одеська ЧК боролася зі шпигунською діяльністю. Зокрема, було ліквідовано Контррозвідувальний відділ при штабі 2-го корпусу армії генерала Слащова на чолі з Сергієм Макаревичем, який тісно співпрацював з Врангелем та Польщею. Всього по цій справі було заарештовано 193 особи, з них 98 засуджені до розстрілу. Також завдяки розслідуванню даної справи більшовики виявили ряд квартир, які слугували явкою для членів польських, білогвардійських, петлюрівських підпільних організацій. В результаті цього було заарештовано ще 64 особи, 23 з яких були засуджені до розстрілу⁶¹⁸.

Радянсько-польська війна сприяла розкриттю польських контрреволюційних організацій, що призводило до масових арештів по всій Україні. Так, ще у березні 1920 р. було заарештовано при переході через польський фронт у Подільську губернію члена Польської організації військової (ПОВ) Покотянського. Завдяки цьому була розкрита подільська організація ПОВ, яка нараховувала 8 осіб. Але ЧК провела ретельне розслідування і згодом арешти були проведені й в інших регіонах України. Зокрема, у Києві було заарештовано до 200 осіб, у Харкові – 11, на Волині – 60, а в Одесі – 123, з яких 32 розстріляли⁶¹⁹.

У 1921 р. Одеською губЧК була ліквідована організація, яка займалася переправленням польських громадян з України за кордон, а також, нібито, розвідувальною діяльністю. Керівником цієї організації, відповідно до висновку ЧК, був польський консул в Румунії Мелабенський. В результаті ліквідації цієї

⁶¹⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 62-63; Там само, спр. 253, арк. 9; ЦДАГО, ф.5, оп.1, спр. 304, арк. 81.

⁶¹⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 47-49.

⁶¹⁹ Там само, спр. 253, арк. 9-10; Там само, спр. 926, арк. 50.

організації було арештовано понад 100 осіб. Частина заарештованих було розстріляно, а решту відправлено на ув'язнення до концтаборів⁶²⁰.

З ненавистю більшовики ставилися не лише до поляків, а й до українців з Галичини. На початку червня в Одесі всі заарештовані галичани мали бути переведені до інших в'язниць на сході УСРР. Але вночі перед відправленням ешелону на нього напав батальйон ЧК, який за допомогою бронепоезда почав обстріл галичан, які вже знаходилися у вагонах. У результаті було вбито 40 осіб і поранено 60, в тому числі жінки й діти⁶²¹.

У книзі померлих в 1918 – 1922 рр. старшин, підстаршин і стрільців УГА зазначається про 10-ох осіб, розстріляних більшовиками: поручик Степан Глібовецький був розстріляний ще в травні 1919 р.; сотник січових стрільців Іван Андрух був розстріляний в підвалах чрезвычайки в Києві; отаман Ярослав Воевідка вбитий 27 березня 1920 р. на станції Бірзула; отаман Олександр Гарабач, сотник Йомак і четар Старославський, розстріляні в Одесі; сотник інтендант Євген Давидяк; поручики Боцюра та Іванович, розстріляні більшовиками 27 квітня 1920 р. на станції Котюжани; четар О. Гачкевич, вбитий 20 травня 1920 р. біля Вінниці⁶²².

У 1920 р. червоний терор розповсюджується і на територію Східної Галичини. Масштаби репресій там були значно меншими порівняно з рештою України⁶²³. Це було зумовлено нетривалістю перебування більшовиків у Східній Галичині й тим, що слідчими в Галицькій ЧК були місцеві жителі. Тому там не було звичних для більшовиків катувань в'язнів на допитах. Затонський у своїй доповіді навіть назвав чрезвычайку у Галичині зам'якою⁶²⁴.

Слід зазначити, що хоч сама ЧК й викликала страх, але майже всі її агенти були відомі місцевим жителям, адже вони часто самі ходили й хвалилися, що тепер

⁶²⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 3-4.

⁶²¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 269, арк. 112.

⁶²² Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 130, арк. 3, 3 зв, 4 зв, 5, 6, 6 зв, 7, 11.

⁶²³ Кузьмин Р. Я. Створення та діяльність Галицької Надзвичайної Комісії (ГНК-ВсеГНК) у серпні-вересні 1920 року // "Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 54 (11). – С. 121.

⁶²⁴ ЦДАГО України. ф. 57, оп. 2, спр. 269, арк. 155.

співробітники ЧК⁶²⁵. При цьому вони, вимагали максимальної поваги до себе. Так, Стефанію Малицьку було засуджено до 6 місяців ув'язнення за те, що обізвала співробітника Галицької ЧК «шмаркачем», коли той реквізував речі її брата⁶²⁶.

Никифор Гірняк у своїх спогадах згадував: «Арештовували не за протибольшевицьку діяльність, бо її не було ще часу проявити, а як потенційних ворогів, профілактично»⁶²⁷.

Роботу основних відділів забезпечувала комендатура на чолі з Іваном Дзюбаком. При комендатурі функціонувала в'язниця Галицької ЧК. Саме тут проводились розстріли, які більшовики встигли провести в Тернополі⁶²⁸.

Серед розстріляних були: С. Єсинфельд, М. Цвік, звинувачені в пограбуваннях після відступу поляків; Я. Яремчук – за проведення самочинних реквізицій; В. Ячмінський – за службу в польській міліції та ін.⁶²⁹ Також були розстріляні й співробітники ЧК Я. Шван та Ф. Мозес за здирництво і присвоєння речей при реквізиціях⁶³⁰.

18 вересня 1920 р. в зв'язку з наступом українських і польських військ починається евакуація підрозділів Галицького ревкому з Тернополя, а 22 вересня 1920 року після відступу Червоної армії з території Галичини ГСРР припинила своє існування⁶³¹.

Найбільшого розмаху у 1920-21 рр. червоний терор набув у Криму після перемоги більшовиків над Російською армією П. Врангеля. Захопивши Крим, більшовики заявили, що віднині Чорне море стало червоним, тобто радянським⁶³². Радянські репресивні органи змусили дійсно його частково почервоніти від крові

⁶²⁵ ЦДАВО України, ф. 2997, оп. 1, спр. 11, арк. 53.

⁶²⁶ Там само, спр. 70, арк. 1, 4.

⁶²⁷ Гірняк Н. Останній акт трагедії Української галицької армії / Український військово-історичний інститут у США – Б.м. – 1959 – С. 240-241.

⁶²⁸ Кузьмин Р. Я. Створення та діяльність Галицької Надзвичайної Комісії... – С. 122.

⁶²⁹ ЦДАВО України, ф. 2997, оп. 1, спр. 48, арк. 16 зв, 29; Там само, спр. 50, арк. 6.

⁶³⁰ Там само, спр. 86, арк. 17.

⁶³¹ Кузьмин Р. Я. Створення та діяльність Галицької Надзвичайної Комісії... – С. 122-123.

⁶³² Війна з панами // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 10 (255). – 19 листопада. – С. 1.

розстріляних людей. 16 листопада голова ВЧК Держинський віддав наказ начальникові Особливого відділу Південного Фронту Василю Манцеву почати операцію по очищенню Криму від «контрреволюціонерів»⁶³³.

21 листопада 1920 р. було утворено кримську ударну групу на чолі зі заступником начальника Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю. Євдокимовим. Виконувач обов'язки начальника Особливого відділу ВЧК С. Дукельський стверджував: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд»⁶³⁴.

Перша ж ніч розстрілів в Криму дала тисячі жертв: в Сімферополі – 1800 чол., у Феодосії – 420, в Керчі – 1300 і т.д.⁶³⁵

Розстріляних кидали в старі Генуезькі колодязі. Коли ж вони були заповнені, виводили вдень партію засуджених, нібито для відправлення на копальні, завидна примушували рити загальні могили, замикали години на дві в сарай, роздягали до хрестика і з настанням темноти розстрілювали. Складали рядами. На розстріляних через хвилину лягав новий ряд і так продовжувалося, поки яма не наповнювалася до країв⁶³⁶.

Біженці з Криму розповідали, що за наказом Троцького 4 тис. трупів червоноармійців, вбитих під час взяття перекопських укріплень, були перевезені в Севастополь і поховані в урочистій атмосфері. Під час поховання були проведені масові розстріли арештованих білих в якості відплати за жертви⁶³⁷.

17 листопада Кримревком видав наказ № 4, відповідно до якого всі іноземні піддані, всі офіцери та чиновники воєнного часу повинні з'явитися для реєстрації в

⁶³³ Бикова Т. Масовий терор... – С. 454.

⁶³⁴ Цит за: Політичний терор і тероризм в Україні... – С. 199.

⁶³⁵ Мельгунов С.П. Красный террор в России... – С. 114.

⁶³⁶ Там же. – С. 114.

⁶³⁷ В последнюю минуту // Последние новости: ежедневная газета под редакцией М. Л. Гольдштейна. – Париж, 1921. – № 214. – 1 января. – С. 1.

триденний термін. Ті особи, що не з'явилися на реєстрацію, вважалися шпигунами й підлягали найвищій мірі покарання⁶³⁸. За неправильні дані в анкетах при реєстрації родичі особи, що заповнила анкету, могли бути взяті в заручники⁶³⁹. Проте, смертна кара чекала і на тих, хто зареєструвався. Так, 7 грудня 1920 р. за постановою Надзвичайної Трійки 4-ої армії у складі: Манцева, Гусіна і Васюкова у Сімферополі були розстріляні 82 особи, переважно офіцери, в т.ч. генерал-майор Г. Я. Кислов⁶⁴⁰. Майже всі вони заповнили реєстраційні анкети, в яких, зокрема, вказали, що співчутливо ставляться до радянської влади й негативно до П. Врангеля.

Серед розстріляних був також поручик Б. Ф. Блонський, який страждав епілептичними нападами, через що не служив в білій армії, а займався дрібним ремісництвом та хлібопекарством. Після приходу радянських військ він з'явився на реєстрацію, де йому була поставлена відмітка, що реєстрація не потрібна, тому що він не служив у білих. Згодом його було заарештовано за неявку на реєстрацію. 25 листопада начальник Особливого відділу ВЧК постановив звільнити його. Проте, 7 грудня на цій же постанові фіолетовим олівцем було зроблено напис «Расстрелять»⁶⁴¹.

Випадки, коли слідчі Особливого відділу ВЧК виносили більш м'який вирок, а в результаті арештованого все одно розстрілювали були непоодинокими⁶⁴². Також не рятували від розстрілу клопотання робітників та профспілок, у яких стверджувалося, що арештований жодних контрреволюційних злочинів не здійснював і навпаки співчував радянській владі⁶⁴³.

10 грудня 1920 р. Надзвичайна Трійка Кримської ударної групи управління особливих відділів пд. і пд-зх. фронтів у складі: голови Удріса та членів Агафонова і Тольмац постановила розстріляти 151 особу. У слідчій справі є анкети 101 особи, з яких зрозуміло, що головною провиною цих людей була їхня служба в органах

⁶³⁸ Політичний терор і тероризм в Україні... – С. 201.

⁶³⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 70876 фп, арк 18 зв, 19 зв.

⁶⁴⁰ Там само, спр. 70194 фп, арк. 1-1 зв.

⁶⁴¹ Там само, арк 302, 303.

⁶⁴² Там само, спр. 70262 фп, арк. 145.

⁶⁴³ Там само, спр. 70228, арк. 3, 6, 9, 52, 77.

влади, в армії чи в інших установах на території, яку контролював уряд П. Врангеля. Жодних юридично важливих доказів їхньої злочинної діяльності у справі немає⁶⁴⁴.

Терором в Криму в цей період керували Розалія Залкінд (псевдонім – Землячка) і угорський червоний авантюрист Бела Кун. У документі, підписаним Р. Землячкою на початку грудня 1920 р., зазначалося: «Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які служили у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії була розстріляна. Наприклад, у Севастополі зі затриманих під час обшуків 6 тис. осіб відпущено 700, розстріляно 2 тис. осіб, решта знаходяться в концентраційних таборах»⁶⁴⁵.

Найбільші розстріли відбувалися в Севастополі й Балаклаві, де ЧК, за даними С. Мельгунова, розстріляла до 29 тис. людей. 28 листопада 1920 року в «Відомостях тимчасового Севастопольського ревкому» з'явився перший список на 1634 страчених, з них 278 жінок. 30 листопада список на 1202 особи, з них 88 жінок⁶⁴⁶.

У січні 1921 р. Кримську ЧК очолив С. Реденс. Він докорінним чином змінив структуру ЧК в Криму, організувавши в Сімферополі, Севастополі й Керчі самостійні міські ЧК з правами губЧК, тобто з правом винесення смертних вироків, і підпорядковані безпосередньо уповноваженому представнику ВЧК, тобто йому. Головою Сімферопольської губЧК було призначено Віхмана, Севастопольської – Савінова, Керченської – Камінського. Кримською ЧК, за офіційними даними, в 1921 р. було розстріляно 461 особу. З них: 227 – за бандитизм, 128 – за контрреволюцію, 18 – за антирадянську агітацію⁶⁴⁷.

Кількість розстрілів у Криму досягла такої межі, що навіть ВЦВК змушена була провести розслідування щодо перевищення повноважень комендантами міст. Останні були допитані й всі на виправдання своїх дій пред'являли телеграму Бела

⁶⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 70876 фп, арк. 2-4, 265-276.

⁶⁴⁵ Цит за: Політичний терор і тероризм в Україні... – С. 201.

⁶⁴⁶ Мельгунов С. П. Красный террор в России... – С. 115-116.

⁶⁴⁷ Реабілітовані історією. Автономная республика Крым: Кн. 1... – С. 56-57.; Реабілітовані історією. Автономная Республика Крым: Кн. 6. – Симферополь: АнтикВА, 2009. – С. 23.

Куна і Розалії Землячки з наказом негайно розстрілювати всіх зареєстрованих офіцерів і військових урядовців⁶⁴⁸.

Дані про масштаби червоного терору в Криму та кількість його жертв дуже відрізняються. С. Мельгунов наводить число 56 тис. осіб, поет Максиміліан Волошин вважав, що тільки за період осінь 1920 – зима 1921 рр. було розстріляно 96 тис. осіб, М. Султан-Галієв назвав кількість 70 тис., а І. Шмельов — 120 тис. загиблих⁶⁴⁹. Л. Абраменко в своїй книзі наводить, користуючись архівними матеріалами, список жертв червоного терору в Криму з 4619 осіб⁶⁵⁰.

Масштаби більшовицького терору в 1921 р. не зменшувались, а, відповідно до офіційної радянської статистики, навпаки зростали. Так, наприклад, Подільською губЧК в 1920 р., відповідно до звіту Цупчрезкому, було заарештовано 805 осіб і розстріляно лише 59⁶⁵¹. В 1921 р., відповідно до звіту Подільської губЧК, нею було заарештовано 12203 особи та розстріляно 607⁶⁵². Тобто кількість розстрілів в 1921 р. в Подільській губернії зростає більше, ніж в 10 разів, а кількість арештів – більше, ніж в 15. Дана статистика демонструє, що радянська репресивна система в 1921 році не зменшила масштабів червоного терору в Україні.

Слід зазначити, що до офіційної статистики не потрапляли самовільні розстріли, які влаштовували чекісти з метою власного збагачення чи навіть просто задля розваги.

Таким чином, 1920-21 рр. ознаменувалися новими численними акціями червоного терору в Україні. Найбільш кривавим його проявом стали події в Криму після захоплення його більшовиками. Розлючені тривалою війною з білогвардійцями, більшовики влаштували справжню різанину на півострові. Великих масштабів набула репресивна діяльність більшовиків у Одесі, Києві, Полтаві, Харкові та Катеринославі. Натомість у Галичині в зв'язку з недовготривалістю перебування там більшовиків, а також відсутністю там

⁶⁴⁸ Білокінь С. І. Нові студії з історії большевизму, I-VIII... – С. 54-56.

⁶⁴⁹ Бикова Т. Масовий терор... – С. 457-458.

⁶⁵⁰ Абраменко Л. М. Последняя обитель... – С. 154-447.

⁶⁵¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 20.

⁶⁵² Там само, спр. 514, арк. 102.

потужного більшовицького репресивного апарату, прояви червоного терору були незначними.

4.3. Застосування терору для боротьби з повстанським рухом

Одну з головних загроз для радянської влади в Україні в 1920-21 рр. становив український повстанський рух. Для боротьби з ним більшовики не зупинялися перед жодними методами, і, звичайно, особливе місце серед них відводилось червоному терору.

Відновлення радянської влади в Україні означало й поновлення політики «воєнного комунізму» і її складової – продрозкладки. В 1920 р. стягнення останньої покладалося на комітети незаможних селян (комнезами), які були створені в 1920 р. замість комбідів. Особи, які були неспроможні виконати продрозкладку притягалися до відповідальності у революційних трибуналах. Це призводило до зловживання владою членами комнезамів.

Так, у Полтавській області в 1920 р. був ряд випадків засудження селян через наклепи членів комнезаму. Зокрема, житель с. Остапівки В. Березняк був засуджений до штрафу в 2 млн руб. або до 7 місяців примусових робіт за невиконання продрозкладки. Він вивіз на рахунок продрозкладки 201 з 310 пудів намолоченого ним хліба, у той час, як його обвинувач – член остапівського комнезаму – намолотивши 175 пудів хліба, не віддав державі ні фунту хліба, ще й брав зерно на посів з волосного фонду⁶⁵³.

Ще один житель Остапівки І. Коршун був звинувачений в тому, що передав хліб для прогодування банди в 60 осіб, керівником, якої він нібито був. Хоча в районі Остапівки й ближніх сіл жодних банд не було помічено. Все це було вигадкою члена остапівського комнезаму Гуща⁶⁵⁴.

Для виконання продрозкладки створювалися також інститути п'ятихатників та десятихатників. П'ятихатники були зобов'язані слідкувати за виконанням всіх

⁶⁵³ ЦДАВО України, ф. 83, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

⁶⁵⁴ Там само, арк. 2.

нарядів по розверстці господарями п'ятихатки й були відповідальними в разі їх невиконання⁶⁵⁵.

Продовжували тероризувати українське населення і червоноармійські загони. Звичайно, така політика комнезамів та дії червоноармійських загонів викликали обурення українського селянства, що в свою чергу сприяло розвитку повстанського руху в Україні.

2 лютого 1920 р. Всеукраїнський ревком довів до місцевих органів свою постанову «Про застосування вищої міри покарання – розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні». У ній йшлося: «... для повного знищення перепон, що порушують стійкість Радянської влади в Україні, Всеукраїнський революційний комітет [...] не може зупинитися ні перед якими заходами аж до застосування системи червоного терору»⁶⁵⁶.

Відповідно до інструкції голови РНК України від 20 квітня, у випадку виявлення очевидної ворожості, переховуванні та невидачі повстанців, у залежності від ситуації, населення села може бути покаране натуральним чи грошовим штрафом, вилученням родин ватажків та організаторів повстання з конфіскацією всього майна, а також обстрілом поселення або навіть його знищенням⁶⁵⁷.

Одним з прикладів радянських акцій відплати українському населенню стала розправа над жителями Вовчанського хутора Григорівської (Криворізької) волості за вбивство червоноармійця. Оскільки, ніхто з селян навіть після арешту не вказав на вбивцю було вирішено жорстоко покарати населення хутора. Революційна трійка при Чаплинській групі військ, розглянувши цю справу, постановила: 1) розстріляти всіх ініціаторів і організаторів зібрання; 2) все чоловіче населення від 18 до 50 років мало бути арештоване і направлене на примусові роботи в концтабір; 3) вся худоба, коні, хліб, фураж, запаси продовольства та інші господарські предмети мали бути конфісковані; 4) все нерухоме майно мало бути передане в розпорядження волосного ревкому.

⁶⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 294, арк. 180.

⁶⁵⁶ Щербатюк В.М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 164.

⁶⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 302, арк. 10.

Головною метою даної акції було прагнення залякати решту українського селянства. У примітці до постанови революційної трійки зазначалося: «Вищевказана міра зручна для застосування саме до таких хуторів, як малонаселені, можна повністю провести й буде слугувати великим прикладом для інших»⁶⁵⁸.

Ще одним прикладом може слугувати придушення повстання у Медвині, яке розпочалося у серпні 1920 р. Проти повстанців направили Таращанський полк. Після розвідки в село заскочив кінний загін. Нападники спалили Успенську церкву. Штурм Медвина розпочався після прибуття 1-ї кінної армії С. Будьонного. 10 вересня 1920 р. Медвин був підпалений, згоріло біля 600 хат. Більшовики три дні грабували село. У зв'язку з тим, що медвинці продовжували вести партизанську війну, частини армії С. Будьонного поблизу Ковтунового лісу 13 жовтня розстріляли 79 медвинців віком від 18 до 35 років. Уціліти вдалося лише одному⁶⁵⁹.

З 25 по 29 липня більшовики ліквідовували повстання в с. Станіслав Херсонського повіту, яке розпочалося 23 липня. В результаті було спалено до 40 хат і взято до 100 заручників. Ще 123 заручники було взято в сусідніх селах. Також НКВС повідомляло, що у повстаннях в Миколаївській губернії бере участь велика кількість жінок⁶⁶⁰.

Доволі часто каральні загопи більшовиків перевищували свої повноваження і влаштовували такий терор, що лунали навіть заклики до притягнення керівників цих загонів до відповідальності. Наприклад, Корюківська організація КПУ просила розслідувати діяльність загону Фесютіна, а самого Фесютіна віддати під суд. Цей загін був посланий у серпні 1920 р. в с. Наумівку для затримання дезертирів, що там переховувались. Приїхавши в село, 18 серпня червоноармійці загону зігнали в одне місце близько 100 чол., як дезертирів, так і не дезертирів, і на очах населення села жорстоко їх побили. Били шомполами й палицями, в тому числі по голові й по обличчю. Наступного дня дезертири були пригнані в Корюківку. Ввечері того ж дня Фесютін наказав вивести їх на вулицю, і поставивши їх на коліна, велів їм молитися

⁶⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 193, арк. 65.

⁶⁵⁹ Щербатюк В.М. Медвинське антибільшовицьке повстання... – С. 166.

⁶⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 300, арк. 265, 327.

перед розстрілом. Він скомандував загону взяти рушниці на приціл, але потім велів відставити. Крім цього, Фесютін майже весь час знаходився в нетверезому стані. Також були свідчення про побиття ним 9-річного хлопчика та 67-річної жінки. Один селянин заявив, що Фесютін бив без розбору всіх: і старих і молодих селян, конфіскував речі, які не підлягали конфіскації: годинник, чоботи, піджак, а потім одягав на себе, і все це на очах населення⁶⁶¹.

Голова Полтавського губвиконкому у своїй доповіді про становище губернії в період з 16 серпня по 1 вересня зазначав, що широкі військові операції, які проводяться проти повстанців не дають належних результатів, адже повстанські загони не знищуються, а просто переходять в інший повіт. Більш ефективним, на його думку, було проведення контрпартизанської війни, яка полягає у застосуванні економічного терору, репресій і розстрілів. Так, у Гадячі після репресій і розстрілу куркулів населення почало допомагати в боротьбі з повстанцями⁶⁶².

Однією з головних умов боротьби з повстанським рухом більшовики вважали поголовне роззброєння сільського населення. Для цього мали застосовуватися всі заходи: агітація, агентурна розвідка, оплата зданої зброї грошима і натурою, обшуки, штрафи, кругова порука, система заручників, розстріли та ін.⁶⁶³

Важливим методом також було налаштування бідняків проти заможного населення. Для цього бідноті обіцяли 10 – 25 % від зібраної продрозкладки, у випадку якщо вона допоможе її зібрати. Також з цією ж метою у заможного населення та повстанців конфісковувалося майно і передавалося бідноті⁶⁶⁴. Конфісковувалося також майно заручників. При цьому сім'ї заручника мали залишити лише частку, необхідну для існування. Розмір її визначали комнезами⁶⁶⁵.

За співпрацю з повстанцями розстрілювали. Так колегія Херсонсько-Миколаївської губЧК засудила Горлевську Є. Д. до розстрілу, за те, що вона

⁶⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 193, арк. 117.

⁶⁶² Там само, ф. 57, оп. 2, спр. 269, арк. 137.

⁶⁶³ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 202.

⁶⁶⁴ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 248, арк. 54.

⁶⁶⁵ Циркуляр відділу управління Олександрівського повітового ревкому про затримання заручників // Реабілітовані історією. Запорізька область / голова ред. кол. П. Тронько. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. – Кн. 5. – 2010. – С. 82.

виконувала обов'язки медсестри в бандах Махна і Тютюнника. Одним з головних аргументів доказу її провини було те, що один з комендантів губЧК нібито чув як вона уві сні паплюжила радянську владу⁶⁶⁶.

2 січня 1921 р. колегія Донецької губЧК засудила до розстрілу Т. І. Філіпченка, Г. І. Закутіна, О. Є. Миронова та І. А. Пустовалова. Всі вони були червоноармійцями різних загонів, які у серпні (Миронов – у вересні) потрапили до полону махновців, а згодом опинилися у Старобельському лазареті⁶⁶⁷.

Важливу роль в боротьбі з українським визвольним рухом на Катеринославщині відіграла Катеринославська губЧК. До кінця жовтня нею було арештовано і розстріляно ряд осіб за звинуваченням в організації та участі у петлюрівських змовах. Зокрема, було розстріляно отамана Михайла Мелашка – організатора петлюрівського повстання в губернії. Йому вдалося отримати дозвіл від червоного командування на формування окремої Української бригади. Згодом він почав розсилати циркуляри волосним і сільським виконкомам з вимогою запровадження в усіх українських школах навчання українською мовою та поширення української мови в усіх державних установах. Після відмови Мелашка виступити на фронт через відсутність достатнього озброєння й обмундирування, Олександрійська ЧК отримує наказ арештувати його. Але Мелашку вдалося втекти, а потім підняти антирадянське повстання. Внаслідок зради ЧК дізналося про місце його перебування. Він був заарештований і після допиту, що супроводжувався тортурами, його було розстріляно. Крім нього було розстріляно ще 6 осіб⁶⁶⁸.

Також було розстріляно отамана Новомосковського повіту Іллю Черненка. Він мав тісні зв'язки з Українським повстанським комітетом. Разом з ним були розстріляні його зв'язкові Марина Кривошея та Єлизавета Шпот⁶⁶⁹.

В боротьбі з повстанським рухом в Україні ЧК не лише посилала свої особливі батальйони й групи співробітників з частинами військ внутрішньої служби

⁶⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73748-ФП, арк. 1-25.

⁶⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71527-фп, арк. 1-10.

⁶⁶⁸ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... – С. 155-159.

⁶⁶⁹ Там же. – С. 162-163.

республіки (ВНУС) і ВОХРа, але й брала самостійну участь в ліквідації повстанців⁶⁷⁰.

Після ліквідації фронтів було вирішено реорганізувати Особливий відділ Південного і Південно-Західного фронтів в особливий відділ Цупчрезкома для боротьби з бандитизмом, шпигунством в Україні та контрреволюцією у військових частинах. Начальником Особливого відділу було назначено Ю. Євдокимова⁶⁷¹.

Особливим відділам відводилась важлива роль у застосуванні червоного терору проти українського повстанського руху. Так, наприкінці квітня за постановою Особливого відділу було розстріляно 31 особу⁶⁷². У липні Особливим відділом 12-ої армії було розстріляно 18 осіб. Серед розстріляних були: Іван Комарницький – ініціатор і організатором польських охочих легіонів для боротьби проти радянських військ; капітан Віктор Орловський – за намовляння селян с. Літки повстати проти радянської влади та за участь в збройному антирадянському повстанні в цьому селі; син священника, семінарист Микола Хмарський – за службу у Петлюри, за участь у збройному повстанні проти червоної армії на станції Вільшаниця та за агітацію серед селянства з метою підняття антирадянського повстання⁶⁷³.

У серпні за постановою Особливого відділу ВЧК при революційній військовій раді 14-ої армії було розстріляно 32 особи. Серед розстріляних: організатор повстанського руху в Канівському районі Фесенко-Голуб та сестра милосердя Серафима Шефтман. Останню звинуватили у тому, що вона працювала на розвідку петлюрівського партизанського загону і передавала йому відомості про розташування червоної армії⁶⁷⁴.

Особливим відділом при Реввійськараді 12-ої армії у серпні було розстріляно 16 осіб. Серед розстріляних був Микола Силецький. Його звинуватили в

⁶⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 11.

⁶⁷¹ Там само, арк. 7.

⁶⁷² ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 11-12.

⁶⁷³ В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 144. – 9 липня. – С. 2; В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 147. – 13 липня. – С. 2.

⁶⁷⁴ Від окремого відділу // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 170. – 8 серпня. – С. 2.

антирадянській агітації, яка виявлялась у написах на парканах і мурах різних контрреволюційних фраз⁶⁷⁵. 4 листопада 1920 р. повідомлялося про розстріл Особливим відділом 12-ої армії 60-ти осіб⁶⁷⁶.

Також судові процеси над повстанцями відбувалися у революційних трибуналах. Більшість вироків у таких справах були визначені наперед і передбачали найвищу міру покарання. Так, у Золотоноші, відповідно до вироку губревтрибуналу 13 листопада було розстріляно командувача 2-ої роти загону Чорного Ворона, голову повстанської ради Грицька Підгаєцького⁶⁷⁷. Київським окружним військово-революційним трибуналом було засуджено до розстрілу Онисима Кулина, Макара Заруцького, Трохима Макаренка та Ілька Шкіру за активну участь у загоні Святненка в боях з червоною армією⁶⁷⁸. А революційний військовий трибунал однієї з армій в надзвичайній виїзній сесії засудив до розстрілу за звинуваченням у бандитизмі 141 особу⁶⁷⁹.

Для остаточного утвердження своєї влади в Україні більшовикам було необхідно остаточно розгромити український національний рух опору. Як стверджувалось у звіті ВУЧК, найзапеклішим ворогом Радянської України був Петлюра, а тому більшовики прикладали максимум зусиль і енергії для боротьби з українським підпіллям. У газеті «Вісті Київського губревкому» за 10 листопада 1920 р. зазначалось: «Перед нами останній ворог України – Петлюрівщина. Він міцніший за Врангеля, бо більші коріння пустив у наш терен, більше ґрунту під ним. І тому куди більше напруження треба для його знищення»⁶⁸⁰.

⁶⁷⁵ За віщо карає окремий відділ // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 179. – 18 серпня. – С. 2.

⁶⁷⁶ У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 243. – 4 листопада. – С. 2.

⁶⁷⁷ По радянській федерації // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 12 (257). – 21 листопада. – С. 1.

⁶⁷⁸ У військово-революційному трибуналі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 14 (259). – 24 листопада. – С. 2.

⁶⁷⁹ На Вкраїні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 27 (272). – 10 грудня. – С. 2.

⁶⁸⁰ Останній ворог // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 2 (247). – 10 листопада. – С. 1.

Відсутність необхідного досвіду для підпільної роботи в українських повстанців сприяла тому, що підпільний центр українського антибільшовицького руху – Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК) було викрито і ліквідовано ЧК у червні 1921 р. Відповідно до постанови колегії Катеринославської губЧК від 25 серпня 1921 р. було розстріляно 52 особи, звинувачених у причетності до ВЦПК⁶⁸¹. Ще 39 осіб, звинувачених у діяльності даної організації, було розстріляно 28 серпня, відповідно до постанови Київської губЧК⁶⁸².

Полтавською губЧК були ліквідовані Лубенський повстанський комітет, підпільна організація в Пирятинському повіті та підпільний гурток в Пирятині серед учнів семінарії⁶⁸³. Також нею було викрито «змову» в Переяславському повіті. 19 осіб, звинувачених в участі в цій змові були розстріляні⁶⁸⁴.

Одеською губЧК було ліквідовано Вознесенську підпільну організацію на чолі з полковником Виноградовим. Подільською губЧК були викриті й ліквідовані організації в Ольгополі, Проскурові, Могильові, Жмеринці, Ямполі, Кам'янці та інших містах. Значні українські організації були також викриті Запорізькою, Катеринославською і Волинською губЧК⁶⁸⁵.

На початку травня в Черкаському і Хорольському повітах були розкриті контрреволюційні змови, в результаті чого було заарештовано 109 осіб⁶⁸⁶.

Для викриття підпільних організацій ЧК використовувала заарештованих, які погоджувалися здати інших членів своєї організації. Таким чином, Одеською губЧК було викрито плани підготовки повстання на території Одеської та Подільської губерній. Були спіймано до 100 активних учасників змови та арештовано ще 215 осіб, яких більшовики звинуватили в сприянні даному повстанню⁶⁸⁷.

⁶⁸¹ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... – С. 152-153.

⁶⁸² Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 3. – К. : Основа, 2011. – С. 210-212.

⁶⁸³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 7-8.

⁶⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 215.

⁶⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 6-8.

⁶⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 642, арк. 85 зв.

⁶⁸⁷ Там само, спр. 615, арк. 154.

Також застосовувався метод встановлення зв'язку з закордонними організаціями. Метод полягав у тому, що з допитів перебіжчиків та арештантів дізнавалися адреси українських закордонних організацій. Туди посилали агентів ЧК з детальними доповідями про діяльність і потреби фіктивних підпільних організацій. Ці агенти отримували там свідчення про явки інших, діючих на території України, організацій і адреси підпільних українських діячів. Таким чином, зокрема, було викрито Проскурівську підпільну організацію, в результаті чого було заарештовано близько 70 осіб⁶⁸⁸.

Для боротьби з повстанським рухом ЧК також засилала своїх агентів до повстанських загонів. Завдяки цьому, ЧК змогла арештувала повстанців Волині: Ковальчука, Бежевца, Бобчика-Поліщука, Антонюка, Яковенка⁶⁸⁹.

Загальна кількість заарештованих по всіх «петлюрівських» організаціях в 1921 р. лише за офіційними даними ВУЧК перевищувала 6 тис. чол.⁶⁹⁰

Частина з цих організацій були створені самими чекістами, які під виглядом агентів українського підпілля організовували людей в антибільшовицькі угруповання, провокували й підштовхували їх до антирадянських дій, а потім з успіхом викривали «контрреволюційні» змови і організації. Робилося це, в першу чергу, з метою успішного просування вгору по кар'єрній драбині.

Про неприпустимість створення таких фіктивних контрреволюційних організацій зазначалося у наказі Цупчрезкому від 15 січня 1921 р.⁶⁹¹

Продовжувались репресії й проти учасників махновського руху. Так, за рішенням Надзвичайної Трійки особливого відділу 6-ої армії 2 березня за службу в армії Махна були розстріляні Т. Г. Зубович та Т. К. Рідколіс⁶⁹².

Головні зусилля радянських органів репресії в 1921 р. були спрямовані на боротьбу з повстанським рухом. Для ліквідації повстанського руху була створена Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних Комісарів УСРР

⁶⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 514, арк. 12-13.

⁶⁸⁹ Там само, спр. 253, арк. 11.

⁶⁹⁰ Там само, спр. 437, арк. 8.

⁶⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 640, арк. 21, 21 зв.

⁶⁹² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68750-ФП, арк. 1-18.

(РНК УСРР), яка об'єднувала і координувала діяльність всіх політичних, військових і цивільних організацій і установ по боротьбі з бандитизмом. Головою Постійної наради став голова РНК УСРР Х. Раковський⁶⁹³. Для боротьби з повстанським рухом на місцях були створені губернські та повітові військові наради. Також при ВУЧК було створено відділ по боротьбі з бандитизмом, на який було покладено керівництво органами ЧК для боротьби з повстанським рухом у всеукраїнському масштабі⁶⁹⁴.

Крім того, з метою прискорення ліквідації повстанського руху створювалися надзвичайні трійки. До їх складу входили: представник ЧК, представник місцевої цивільної влади та комісар частини, чи особа, що стояла на чолі загону, якщо не було комісара. Склад затверджувався губернською воєнною нарадою. Надзвичайні трійки мали право безпосередньої розправи з бандитами і повстанцями, захоплених зі зброєю в руках, а також у випадку встановлення їхньої приналежності до того чи іншого загону. При цьому отамани і керівники повстанських загонів не підлягали суду надзвичайних трійок. Смертний вирок був дійсний у випадку одноголосного рішення всієї трійки. В інших випадках вирішальною була думка голови трійки, звичайно, за умови підтримки його ще одним членом трійки. Думка третього члена трійки відмічалася у справі, як особлива⁶⁹⁵.

Головним методом боротьби більшовиків з українськими повстанцями залишався червоний терор. Більшовики продовжували практикувати показові розстріли з метою залякування українського населення.

Цього не заперечували й самі більшовики. Так, Ізюмо-Слов'янська нарада зазначала, що, практикуючи такі заходи, як розстріл куркулів на очах населення, вона намагалась діяти, головним чином, на його психіку⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Яковлева Л.В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921-1923 рр. / Л.В. Яковлева // Український історичний журнал. – 1991. – №8. – С. 43.

⁶⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 18.

⁶⁹⁵ Інструкція секретно-оперативного управління ВУЧК про «надзвичайні трійки» боротьби з бандитизмом // Реабілітовані історією. Чернігівська область / голова ред. кол. В. М. Хоменко [та ін.]. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – Кн. 1 – С. 142.

⁶⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 117.

В період з 1 квітня по 1 червня 1921 р. Ізюмо-Слов'янською районною нарадою було арештовано 1301 «бандита», вбито і розстріляно – 999 осіб, взято 58 заручників і конфісковано майно у 35 куркулів. При цьому нарада зазначала, що доволі слабо проводились заходи щодо підриву економічного панування куркуля, про що свідчать незначні цифри конфіскації майна, спалювання хат та ін.⁶⁹⁷

В червні та липні Ізюмо-Слов'янська нарада не збавила масштабів терору, довівши кількість розстріляних за 4 місяці свого існування до 1180 осіб. При цьому були відсутні судові справи осіб, засуджених до найвищої міри покарання. У бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 22 серпня 1921 р. також зазначалося, що у ряді випадків особи були засуджені до смертної кари без достатніх обвинувальних матеріалів⁶⁹⁸.

Серед інших методів боротьби з повстанцями більшовики практикували конфіскацію майна, взяття заручників, кругову поруку, арешт родин повстанців та їх ув'язнення у концтабір⁶⁹⁹.

Так, в Запорізькій губернії надзвичайними трійками у жовтні 1921 р. з метою вилучення зброї з населення було взято в заручники 307 осіб. З них 103 було розстріляно за не здачу населенням зброї. Після цього в своїй доповіді Запорізька губернська військова нарада відзначала, що робота надзвичайних трійок справила на населення величезне політичне і моральне враження⁷⁰⁰. Але це зовсім не сприяло припиненню чи навіть послабленню терору в губернії. Надзвичайні трійки продовжували здійснювати розстріли по всій губернії, довівши за 2 місяці кількість розстріляних до 425 осіб. З них найбільше було розстріляно в Запорізькому повіті – 220 осіб, а найменше в Бердянському – 35. Розстріли відбувались на очах всього села, для впливу на моральний і психологічний стан населення⁷⁰¹.

В «Известиях» в листопаді було опубліковано список розстріляних заручників з 217 осіб, взятих у Вінниці та Кам'янці-Подільському. З мешканців Вінниці були

⁶⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 117.

⁶⁹⁸ Там само, арк. 205.

⁶⁹⁹ Там само, арк. 186.

⁷⁰⁰ Там само, спр. 616, арк. 119.

⁷⁰¹ Там само, арк. 279.

розстріляні присяжні повірені, колишні поміщики, колишні офіцери, 8 народних учителів, а решта – селяни. З мешканців Кам'янця-Подільського були розстріляні агенти південно-західної залізниці; лікарі, міський архітектор Янушевич, місцевий рабин, місцеві поміщики, офіцери, 5 народних вчителів, а решта – заможні селяни Кам'янець-Подільського округу⁷⁰².

19 серпня Постійна наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР постановила чітко означити райони охоплені бандитизмом. Лише в межах цих районів допускалося з дозволу губнарад взяття заручників, а також проведення кругової поруки куркульського елемента. В районах, де активного бандитизму не було, але які відповідно до свого минулого могли стати неблагонадійними, замість кругової поруки мали бути введені інститути відповідачів. В селі мало бути намічено відому кількість осіб з тих прошарків населення, які співчують бандитизму. На них радянська влада покладала ряд обов'язків, таких як своєчасне попередження влади про підозрілих осіб, про появу банд. За невиконання цих обов'язків відповідачі каралися аналогічно як і заручники⁷⁰³.

Найбільш планомірно інститут відповідачів застосовувала Київська губернська військова нарада. В Київській губернії відповідачі були в більшості населених пунктів і особливо в тих районах, де були поширені повстанські настрої. У результаті були зареєстровані випадки видачі відповідачами червоноармійським частинам місцеперебування повстанців, а також випадки їхньої безпосередньої участі в переслідуванні вже виявлених повстанських груп. Також відповідачі надавали допомогу при вилученні зброї у селян. Бували випадки, коли відповідачі самі забирали у селян гвинтівки.

У Волинській, Подільській, Чернігівській, Кременчуцькій і Полтавській губерніях в 1921 р. інститут відповідачів не набув ще такого поширення і не давав необхідного ефекту⁷⁰⁴. Тут, у свою чергу, часто траплялися розправи над відповідачами. Наприклад, 2 жовтня 1921 р. в Зіньківському повіті Полтавської

⁷⁰² Казнь заложников // Последние новости: ежедневная газета под редакцией П.Н. Милюкова. – Париж, 1921. – № 496. – 27 ноября. – С. 2.

⁷⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 614, арк. 65.

⁷⁰⁴ Там само, спр. 616, арк. 244.

губернії було розстріляно 9 осіб у якості відплати за вбивство члена комнезаму і знищення 6 молотилок. При цьому доволі часто траплялися розстріли відповідачів без достатніх підстав і без санкції губернської наради. Так, наприклад, вирок Кобеляцького УВС про розстріл 10 куркулів у жовтні 1921 р. за не здачу волостю продподатку не був затверджений Полтавською губернською нарадою. Після цього нарада категорично заборонила УВС санкціонувати вироки без її відома⁷⁰⁵.

Окрім нещадного терору, послабленню повстанського руху в Україні сприяв перехід радянського керівництва до нової економічної політики, а також оголошена амністія 5-го Всеукраїнського з'їзду рад. В результаті амністії за офіційними радянськими даними в 1921 р. здалися близько 10 тис. селян. Щоправда, частина з них невдовзі після амністії повернулася до антирадянської боротьби⁷⁰⁶.

Слід зазначити, що амністія ще не означала захисту від свавілля червоноармійців та радянської міліції, які арештовували та розстрілювали амністованих повстанців, незалежно від наявності в тих необхідних документів. Про такі випадки неодноразово свідчили самі більшовики⁷⁰⁷. Наприклад, в селі Переволочна Прилуцького повіту загonom самооборони було розстріляно 13 амністованих «за зухвалу поведінку»⁷⁰⁸. Тільки в жовтні 1921 р. було категорично заборонено всім Управлінням внутрішніх справ (УВС) застосовувати найвищу міру покарання без санкції губернської військової наради⁷⁰⁹.

1921 рік ознаменувався також масштабним голодом на українських землях. У інформаційному бюлетені ВУЧК зазначається, що голод сприяв досягненню матеріальної рівності між робітниками й селянами. Якщо раніше жителі сіл жили в порівнянні з робітниками доволі забезпечено, то тепер вони в рівній мірі голодували⁷¹⁰.

⁷⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 616, арк. 169.

⁷⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 20.

⁷⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 614, арк. 48, 51.

⁷⁰⁸ Там само, спр. 642, арк. 177 зв.

⁷⁰⁹ Там само, спр. 616, арк. 115.

⁷¹⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 260, арк. 3-4.

Незважаючи на обіцяний перехід до НЕПу, в 1921 р. на території України продрозкладка фактично продовжувала існувати. Продподаток вводився для врожаю 1921 р., а врожай 1920 р. продовжував збиратися шляхом продрозкладки. Також у зв'язку з посухою 1921 р. продподаток був не менш обтяжливим для селян, ніж продрозкладка. А методи, які застосовувались для збирання продподатку практично не відрізнялися від методів стягнення продрозкладки⁷¹¹.

Це, у свою чергу, викликало незадоволення населення, що призводило до нових антирадянських виступів. У зведеннях інформаційного відділу ВУЧК зазначалося, що у липні у Мелітопольському повіті в декількох волостях відбувалися хвилювання в зв'язку з викачкою продрозкладки: декілька тисяч жінок перешкоджали вивезенню хліба. Зачинщики протестів були заарештовані. В Олександрійському повіті Кременчуцької губернії для викачки продрозкладки були застосовані надзвичайні заходи, в результаті яких за наказом особливої трійки було розстріляно 4 особи⁷¹². В Керченському повіті також були випадки активних виступів селян проти продзагонів. Були випадки нападу на продпрацівників з боку жінок, серед яких в результаті зіткнень були вбиті й поранені⁷¹³.

Проте, загалом кількість антибільшовицьких повстань пішла на спад, а невдача Другого зимового походу фактично означала поразку українського національного руху в збройній боротьбі за незалежність України. Для довершення його поразки, щоб вона закарбувалася в пам'яті українського населення, більшовики влаштували ще один акт терору. 21-23 листопада 1921 р. біля села Базар Житомирського повіту відбувся публічний розстріл 359 учасників Другого зимового походу, зі загону генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, які здалися в полон дивізії Котовського. Ця подія стала ще однією трагічною сторінкою в історії України.

8 осіб з-поміж полонених дивізією Котовського біля с. Малі Миньки були відправлені до Київської губЧК. Після допитів, 22 січня 1922 р. всіх їх було

⁷¹¹ Котляр Ю. В. Голодомори 1921 - 1923 рр. та 1932 - 1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти : монографія. Кн. 2 / Ю. В. Котляр, І. С. Міронова – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2008. – С. 29

⁷¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 643, арк. 8, 10, 30.

⁷¹³ Там само, арк. 87.

засуджено до розстрілу за організацію бандитизму, замах на повалення робітничо-селянської влади та її заміну контрреволюційним петлюрівським урядом. У зв'язку з необхідністю додаткових допитів страту відклали. До неї зуміли дожити лише двоє: І. Ващенко та Є. Копац. Їх було розстріляно в ніч на 17 лютого, хоча повторна постанова про розстріл була прийнята лише 18 лютого. Решта померли у лікарні слідчої в'язниці: О. Красовський 22 грудня 1921 р. від поворотного тифу, ускладненого жовтяницею; П. Кравченко 31 грудня від серцевого нападу; С. Куриленко 31 грудня; Д. Ступа, від висипного тифу, ускладненого туберкульозом; С. Донченко 29 січня 1922 р. від гострого нефриту з проявами уремії; С. Козюлич 30 січня від черевного тифу. У висновках лікарів вказано, що ознак насильницької смерті не виявлено⁷¹⁴. Попри це можна зробити висновок в якому антисанітарному стані знаходилася слідча в'язниця Київської губЧК, якщо б з 8 полонених померли від різних хвороб через 1-2 місяці перебування в ній.

Більшовицький терор не стихав навіть наприкінці 1921 року. Так, в слідчій в'язниці ВУЧК станом на 1 грудня 1921 р. перебувала 381 особа, з них 54 арештовані за контрреволюцію, 20 – за Махновщину, 11 – за бандитизм і 129 знаходились без пред'явлення обвинувачення⁷¹⁵.

У Полтавській губернії в період з 16 грудня 1921 р. по 1 січня 1922 р. було розстріляно 103 особи та ще 95 було відправлено до концтаборів. У Харківській губернії за постановою Харківської губЧК було розстріляно 15 осіб. А у Волинській губернії за цей же період було ліквідовано 8 «петлюрівсько-польських» організацій, у результаті чого було заарештовано 511 осіб⁷¹⁶.

За офіційними радянськими даними всього в 1921 р. було ліквідовано: 52 великих і середніх «банди»; 444 отамани повстанських загонів (з них: 182 – вбито, 9 – розстріляно, 84 – заарештовано, 169 – здалися добровільно);

⁷¹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525, арк. 192, 194-196, 198-199, 205, 207-210, 215; Кентій А. До історії Листопадового рейду... – С. 127;

⁷¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 680, арк. 139-144.

⁷¹⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 39.

29612 рядових повстанців (з них: 9444 – вбито, 510 – розстріляно, 10305 – заарештовано; 9357 – здалися добровільно)⁷¹⁷.

Загалом репресивна діяльність більшовиків у 1920 – 1921 рр. відзначалася більшою організованістю, систематичністю і цілеспрямованістю. Було проведено реорганізацію надзвичайних комісій, а головні їхні зусилля були спрямовані на ліквідацію політичних опонентів більшовиків, ворожих елементів та придушення антибільшовицьких повстань. Замість ВУЧК було утворено Цупчрезком, який у 1921 р. було знову перейменовано на ВУЧК, а постановою ВЦВК та РНК РСФРР було скасовано смертну кару. Проте, реорганізація репресивно-карального апарату не змінювала його сутності, а скасування смертної кари не поширювалося на Україну, як територію, що підпорядкована фронтам. ЧК, за якими залишалось право позасудових розстрілів, продовжували вміло фабрикувати справи й викривати контрреволюційні змови. Численні розстріли тривали по всій Україні. Знову головною ареною більшовицького терору став Крим, в якому залишились тисячі офіцерів армії П. Врангеля. Не вщухали репресії також на Одещині, Київщині, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині та інших регіонах УСРР. В 1920 р. червоний терор тимчасово поширився й на територію Галичини, проте через свою короткотривалість він не набув там такого розмаху як в УСРР.

У діях органів ЧК принципи «революційної законності» продовжували часто межувати зі свавіллям. Майже не змінним залишався й моральний облік чекістів. Лише частина з них розглядала ЧК як звичайне місце роботи і виконувала свої безпосередні обов'язки, в тому числі й застосування репресій. Решта або розглядали ЧК, як місце, де можна збагатитися, або були комуністичними фанатиками, готовими принести тисячі жертв в ім'я революції.

Разом з тим масштабні репресії, спрямовані проти будь-якого антибільшовицького опору, сприяли утвердженню радянської влади в Україні. Після розгрому Російської армії П. Врангеля та укладення Ризького мирного договору з Польщею, більшовики змогли зосередити всі сили для боротьби з українським повстанським рухом. Для цього були створені Постійна нарада по боротьбі з

⁷¹⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 437, арк. 23.

бандитизмом при РНК УСРР, а також губернські та повітові наради на місцях. Активно діяли проти повстанців ЧК, особливі відділи та надзвичайні трійки. Застосовуючи розстріли, підпалення сіл, систему заручників, інститути відповідачів та інші жорстокі методи, більшовики досягли значного успіху й на цьому фронті та зуміли зміцнити свої позиції в Україні. У зв'язку з цим було вирішено поступово відійти від політики червоного терору проти українського населення. Одним з перших кроків у цьому напрямку стала реорганізація ВУЧК у ДПУ. Проте, ліквідація ВУЧК та її місцевих органів зовсім не означала відмову більшовиків від політичних репресій. Радянська репресивна система продовжувала активно діяти й у подальші роки, створюючи підґрунтя для організації й здійснення ще масштабнішого терору в 1930-х роках.

Висновки

Революційні події 1917 – 1921 рр. стали багато в чому переломним етапом в історії України. Одним з ключових наслідків цих подій стало утвердження в Україні комуністичного тоталітарного режиму. Ще одним наслідком цих подій стала велика кількість жертв серед українського населення. І в першому, і в другому випадках важливу роль відіграв червоний терор, який був невід’ємним атрибутом радянської політики.

На основі аналізу та узагальнення історіографії, архівних матеріалів, періодичної преси, опублікованих джерел, мемуарів та відповідно до поставлених завдань було зроблено такі висновки:

Незважаючи на велику кількість наукових публікацій, присвячених радянському терору та діяльності радянських репресивних органів на території України, як засвідчив аналіз історіографії, проблема червоного терору в Україні є недостатньо розробленою. В радянській історіографії червоному терору практично не приділяли уваги. Він висвітлювався як недовготривалий елемент радянської політики, який був відповіддю на білий терор і застосовувався в 2-й половині 1918 р. на території Росії. Репресивна діяльність надзвичайних комісій на території України в 1919 – 1921 рр. зображувалась як правомірна боротьба з контрреволюцією і бандитизмом, а образ чекіста ідеалізувався як образ благородного борця з ворогами робітників і селян. Більшість наукових досліджень сучасної історіографії присвячені політичним репресіям 1920-х – 1930-х рр., а червоний терор 1918 – 1921 рр. в них розглядається лише побічно як преамбула. В інших працях червоний терор висвітлюється фрагментарно, або досліджується його специфіка в окремих регіонах України.

Аналіз джерельної бази підтвердив, що в наявності є достатня кількість джерел, необхідних для вивчення поставленої проблеми. Попри знищення більшовиками значного масиву документації, що стосувалася їхньої репресивної діяльності, поєднання архівних документів з матеріалами періодичних видань, опублікованих документів та спогадів дозволяють скласти повну та цілісну картину червоного терору в Україні.

У ході дисертаційного дослідження було з'ясовано, що червоний терор в Україні був зумовлений рядом факторів. Одним з головних було прагнення більшовиків підпорядкувати своїй владі Україну. Але розгортання національного руху на українських землях було свідченням того, що зробити це без застосування насильства і терору не передбачалось можливим. Саме масовий терор став основним методом придушення опору в Україні. Звісно, такий терор потребував виправдання з ідеологічної точки зору. В основі комуністичної ідеології лежала ідея класової боротьби як головного рушія історичного процесу. Саме нею більшовики виправдовували необхідність насильства і терору. Терор проти буржуазії вони не вважали злочином, адже в результаті переходу суспільства до соціалізму буржуазія як клас все одно буде ліквідована, а отже терор, на думку ідеологів більшовизму, лише прискорював цей процес. Всі репресивні заходи радянської влади здійснювалися з метою залякування населення, щоб паралізувати його волю. Важливим для комуністичної ідеології стало введення поняття «колективної провини». Більшовики розуміли, що покарання невинних людей справляло набагато сильніший психологічний ефект на населення, ніж покарання винних. Вони також постійно наголошували, що червоний терор є відповіддю на ще більш жорстокий буржуазний терор, проте насправді більшовицький терор почався задовго до відповідних акцій їхніх противників. Більшовики не нехтували розпочинати терор превентивно з метою ліквідації потенційно небезпечних для радянської держави осіб та залякування решти населення. Для реалізації терору були сформовані спеціальні органи розправи – ЧК і революційні трибунали. Попри те, що офіційно червоний терор був проголошений 5 вересня 1918 р., можна констатувати, що в Україні він розпочався фактично одразу після проголошення в ній радянської влади.

Встановлено, що спочатку більшовицький терор мав стихійний характер. Спеціально створені більшовиками репресивні органи такі, як революційні трибунали й надзвичайні комісії, в 1918 р. не стали головними провідниками більшовицького терору в Україні. З цією роллю чудово справлялися самі революційно налаштовані маси. Взявши на озброєння більшовицькі лозунги, червоноармійці, матроси та декласовані елементи втілювали в життя більшовицьку

ідею про необхідність ліквідації буржуазії як класу. Часто терор був лише прикриттям для пограбувань чи зведення особистих рахунків. Більшовики вдало скористалися реваншистськими настроями населення, спрямувавши їх в необхідне русло – проти своїх противників. Поступово терор почав набувати все більш організованих форм. Велику роль в цьому відігравали новостворені місцеві радянські органи влади, зокрема військово-революційні комітети. За їх допомогою більшовики очолили терор і спрямували його проти своїх противників.

Особливо жахливого розмаху більшовицький терор набув у Криму. Свавілья матросів в Криму лякало й самих більшовиків. Проте, реальних кроків для припинення терору здійснено не було. Не менш кривавим виявився терор у Києві та Одесі, де особливою жорстокістю вирізнявся М. Муравйов, який особисто закликав знищувати всіх ворогів. Розстріли відбувались без жодного суду і супроводжувались пограбуваннями жертв. Жертвами більшовиків ставали в першу чергу офіцери, інтелігенція та прихильники Центральної Ради. Але доволі часто жертвами ставали також люди, які за своєю класовою та політичною приналежністю не відносилися до ворогів більшовицької ідеології, проте в запалі революційної боротьби потрапляли під жорна кривавого терору.

Більшовицький терор на українських землях також постійно супроводжувався численними пограбуваннями українського населення. Прихильники більшовицьких ідей вбачали соціальну рівність у тому, щоб, забравши все у багатих, розбагатіти самому. Забирали не лише гроші й коштовності, але й одяг, білизну, їжу. Працівники готелів чи сусіди могли видати більшовикам «буржуїв» чи офіцерів для того, щоб потім пожитися їхнім майном. Для багатьох червоноармійців і матросів пограбування були однією з причин їхнього перебування у лавах радянської армії. Розстріли майже завжди супроводжувалися пограбуваннями жертв. Були непоодинокі випадки, коли людину розстрілювали з метою забрати у жертви вподобану річ. Крім цього, звичною практикою для більшовиків стали обкладання заможного населення контрибуціями і погрози розправи, в разі їх несплати. Економічний терор мав не менший психологічний ефект, ніж терор фізичний. Населення було змушене жити в постійному страху перед новими обшуками,

реквізіціями, арештами, пограбуваннями. Крім того, для багатьох людей втрата їхнього майна та капіталу значила не менше, ніж втрата власного життя. Лише вимушений відступ більшовиків під натиском українських та австро-німецьких військ зупинив подальший терор і пограбування.

Визначено, що одним з важливих засобів для утвердження радянської влади в Україні в 1919 р. став червоний терор. Він використовувався не для покарання за індивідуальні злочини, а був спрямований на масове знищення боєздатних та неблагонадійних елементів противника з метою залякування решти населення. Він застосовувався як для ліквідації політичних опонентів, так і для придушення антибільшовицьких повстань. Останні були спричинені радянською політикою і набули значного розмаху на території України. Проте, замість того, щоб виправляти недоліки власної політики, більшовики перекладали відповідальність за всі негаразди на «класових ворогів», вважаючи, що за допомогою терору можна вирішити економічні й політичні проблеми, або принаймні змусити населення виконувати непопулярні накази та розпорядження, спрямовані на здійснення комуністичних перетворень. Важливим елементом червоного терору була система заручництва. Заручники мали не лише сприяти припиненню опору українців, але й використовувалися з метою тероризування інших держав, щоб змусити їх не виступати проти більшовиків. Розстріли заручників справляли й важливий психологічний ефект на населення, змушуючи його підкорятися радянській владі із почуття страху. Для виправдання своєї репресивної діяльності більшовицьке керівництво намагалось перекласти відповідальність за запровадження червоного терору на місцеві, районні, повітові та губернські комуністичні організації, які приймали постанови про необхідність застосування, а потім посилення червоного терору.

З'ясовано, що значна роль у проведенні червоного терору в Україні покладалася у 1919 р. на революційні трибунали. Більшовики розглядали їх не як органи правосуддя, а як інструмент репресивної політики. Керуючись при винесенні вироків виключно обставинами справи й революційним сумлінням, вони стали важливим елементом радянської репресивно-каральної системи. Хоча більшовики

офіційно негативно ставились до смертної кари, вони зазначали, що вона необхідна як знаряддя класової боротьби й тому мала застосовуватися надзвичайними комісіями й революційними трибуналами. Останні в свою чергу не цуралися виносити смертні вироки навіть при не доведенні вини підсудного. Відсутність чи наявність доказів не грали вирішальної ролі при винесенні вироку, головним критерієм була «революційна доцільність». Щоправда, президія ВУЦВК інколи задовольняла клопотання засуджених і замінювала їм смертні вироки довготривалим ув'язненням. Але перебування у радянських в'язницях і новостворених концтаборах було доволі складним випробуванням для ув'язнених через жахливий стан, в якому перебувала радянська пенітенціарна система. Тероризувала населення і радянська міліція. Міліціонери грабували, брали хабарі, били й розстрілювали затриманих. Деякі потім були змушені відповідати за свої свавільні дії перед революційним трибуналом. В окремих випадках відповідали перед революційним трибуналом за численні розстріли і чекісти. Зокрема, великий резонанс викликала справа голови Волинської губЧК М. Кручинського. Проте, він фактично уник покарання, у зв'язку з тим, що в його діях не було особистих мотивів та злого умислу, а виносячи вирок він керувався лише власним революційним сумлінням. Уникли покарання й інші більшовицькі кати, зокрема комендант Харківської ЧК С. Саєнко. Це доводило, що розстріли, якщо вони здійснені в ім'я революції, тяжким злочином не вважались.

Доведено, що головними провідниками червоного терору в 1919 р. стали ЧК. Для координації їхніх дій була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія, яку в квітні 1919 р. очолив М. Лацис. Надзвичайні комісії створювалися по всій Україні й мали майже необмежені повноваження, а це виливалось у розстріли тисяч людей, яких звинувачували у «контрреволюційності». Надзвичайні комісії проводили арешти всіх підозрілих. Досить часто слідство було лише формальністю, а доля заарештованих була визначена заздалегідь. Під час допитів чекісти застосовували тортури, які змушували підозрюваних зізнаватися у всьому, в чому їх звинувачували. Також чекісти не хestували самі фабрикувати справи про контрреволюційні організації з метою кар'єрного просування. Розстріли невинних

були необхідні для того, щоб ніхто не міг почувати себе в безпеці. Таким чином, більшовики намагались придушити волю і свободу людей, перетворивши їх на покірних слуг радянської держави. Крім ВУЧК, численні розстріли здійснювали й губернські ЧК. Про звірства Київської, Харківської, Одеської та інших чрезвычайок свідчать багато джерел. Жахливою була ситуація і в провінційних містах, де розстріли не носили якоїсь системності, а розправи відбувались переважно з особистих причин, в основному з метою пограбування. За недовготривалий період своєї діяльності ЧК стали одіозними в очах більшості українського населення. Проти них виступали навіть червоноармійські загони. Зрештою, для зменшення негативу більшовики були змушені піти на ліквідацію повітових ЧК. Але це не знизило масштаби червоного терору в Україні. Навпаки, у зв'язку з наступом української армії та армії Денікіна, терор лише посилювався. Відступаючи, чекісти залишали по собі гекатомби у різних містах України в ім'я більшовизму.

Висвітлено організацію і діяльність радянського репресивного апарату в 1920 – 1921 рр. Терор ЧК в 1919 р. залишився у пам'яті українців, як і ненависть до них. Тому, коли на початку 1920 р. більшовики знову утвердили свою владу в Україні, в багатьох місцевостях вони маскували ЧК під назвою «слідкоми». Проте, цей «хитрий» хід себе не виправдав і доволі швидко слідкоми були знову реорганізовані в ЧК. Реорганізована була й ВУЧК, на зміну якій прийшов Цупчрезком на чолі з В. Манцевим. Але вже в 1921 р. разом з черговою реорганізацією було вирішено повернутися до старої назви. Реорганізація не змінила суті надзвичайних комісій, яким як і раніше надавалося право позасудової розправи у справах про контрреволюцію, спекуляцію, посадові злочини та бандитизм. Мало змінився й моральний облік чекістів, частина з яких розглядали органи ЧК як місце наживи, інша – були комуністичними фанатиками, готовими принести в жертву революції тисячі людей, і лише третя – виконувала свої безпосередні обов'язки для захисту радянської держави. В 1920 – 1921 рр. більшовики продовжили ліквідацію інших партій. Відбувались репресії проти меншовиків, есерів, боротьбистів. Червоний терор також відіграв важливу роль у боротьбі зі злочинністю, спекуляцією,

хабарництвом. За допомогою жорстких заходів більшовикам вдавалось зменшити їхні масштаби, але остаточно викоринити їх не вдалося.

В 1920 – 1921 рр. на території України знову розгортається мережа концтаборів. Умови в них, як і в інших радянських в'язницях, продовжували залишатися жахливими. Переповнені понад норму, в антисанітарному стані вони сприяли поширенню інфекційних хвороб, в результаті чого арештовані помирали, не дочекавшись не лише звільнення, але в окремих випадках і виконання смертного вироку.

Досліджено специфіку червоного терору в різних регіонах України. У тих регіонах, де більшовики стикалися з потужним опором їхній владі та не мали достатньої підтримки населення, вони влаштовували масові репресії. Так, червоний терор у Криму в 1918 р. та 1920 – 1921 рр. був одним з наймасштабніших на території України. Особливого розмаху він набув у 1920 р. після перемоги більшовиків над Російською армією П. Врангеля. Він досягнув такої межі, що навіть ВЦВК змушений був провести розслідування щодо перевищення повноважень комендантами міст. Натомість в 1919 р. репресії в Криму були значно меншими у порівнянні з рядом інших українських губерній.

Київський терор був одним з найжахливіших і масштабніших протягом всього періоду 1918 – 1921 рр., дещо збавивши оберти лише в 1921 р. В 1918 р. всього лише за місяць свого перебування більшовики знищили від 3 до 5 тис. осіб. В 1919 р. жертвами діяльності ВУЧК, Київської губЧК, ряду інших київських чрезвычайок стали не менше 4 тис. осіб. В 1920 р. розстріли за весь рік припинялися лише двічі. Першого разу у січні, у зв'язку зі скасуванням смертної кари в РСФРР (після роз'яснення, що на територію України як зону підлеглу фронтам постановою не поширюється, розстріли поновилися). Другого разу в травні, у зв'язку з відступом більшовиків з міста під тиском польсько-українських військ. В інші періоди Київська губЧК публікувала списки розстріляних мало не щотижня, інколи двічі на тиждень.

Не поступався Київському і червоний терор в Харкові та Одесі. У Харкові найбільшого свого розмаху терор набув у 1919 р. В Одесі, як і в Києві, терор тривав

протягом усього періоду, досягнувши свого піку в 1919 і 1920 рр. У 1920 р. кількість розстрілів, здійснених ЧК, тут була найбільшою на території України (не рахуючи Криму) навіть за офіційною статистикою.

Жахливим терор був також на території Полтавської, Катеринославської, Чернігівської, Миколаївської, Волинської, Донецької та Кременчуцької губерній. На території Подільської губернії червоний терор набув великого розмаху в 1921 р., у зв'язку з боротьбою проти українських повстанських загонів. На території Східної Галичини через недовготривалість там перебування більшовиків червоний терор не набув такого розмаху як в інших регіонах. На розмах терору також впливала діяльність керівників губернських і місцевих ЧК та виконкомів, які могли як стримувати його, так і заохочувати.

Охарактеризовано використання червоного терору для боротьби з повстанським рухом. Проти повстанців направлялись каральні загони, які не зупинялися перед жодними методами аж до підпалення сіл, в яких перебували чи переховувалися повстанці. Маючи такі повноваження каральні загони, як і загони червоноармійців, чинили в селах пограбування та насильство. В основному репресії більшовиків були спрямовані проти заможних селян, але від їхнього терору страждали середняки й навіть бідняки. За співпрацю чи переховування повстанців більшовики карали розстрілом. Значну роль у придушенні повстанського руху відігравали особливі відділи, які в основному практикували розстріли. ЧК були зосереджені, в першу чергу, на боротьбі з підпільним рухом, в чому досягли значного успіху в 1921 р. Для боротьби з повстанським рухом була створена Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР. На місцях були створені губернські та повітові військові наради. Саме вони та надзвичайні трійки разом з ЧК стали одними з головних провідників червоного терору в Україні в 1921 р. Крім розстрілів для боротьби з повстанцями більшовики застосовували конфіскацію майна, взяття заручників, кругову поруку, арешт родин повстанців та їх ув'язнення у концтабір. Також існували інститути відповідачів, п'ятихатників та десятихатників у районах, де не було активного повстанського руху. У результаті всіх цих заходів більшовики зуміли досягти значних успіхів у боротьбі з

українським повстанським рухом та зміцнити свою владу в Україні, внаслідок чого було вирішено поступово відійти від практики червоного терору. Проте, відхід цей був тимчасовим і зрештою віднайшов продовження у масових репресіях наприкінці 1920-х – у 1930-х рр.

Таким чином, червоний терор був ефективним інструментом утвердження своєї влади для більшовиків і його широке застосування було одним з ключових факторів їхньої перемоги у довготривалій війні. Використовуючи червоний терор, більшовикам вдалося не лише винищити більшість опозиційно налаштованих до них осіб, але й залякати решту населення України, якщо воно раптом надумало б виступити проти більшовицького режиму. Разом з тим, наслідком червоного терору стала величезна кількість жертв, яка не може бути виправдана нічим: ні вищими ідеалами й побудовою нового суспільства, про яке розповідали більшовики, ні тим більше прагненням за будь-якої ціни залишитись при владі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Фонд 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР

Опис 1

1. Спр. 19. Сводки, обзори, бюллетени о политическом положении в губерниях Украины. 26 мая – 30 июня 1919 г., 114 арк.
2. Спр. 141. Переписка о борьбе с бандитизмом, выполнении продовольственной разверстки в прифронтовой полосе и мобилизации лошадей для Красной Армии. 24 марта – 9 декабря 1920 г., 49 арк.
3. Спр. 360. Материалы об организации лагерей для военнопленных и принудительных работ. 29 июля – 24 декабря 1920 г., 95 арк.
4. Спр. 364. Материалы о работе лагерей принудительных работ Донбасса. 1 октября – 27 декабря 1920 г., 130 арк.
5. Спр. 365. Материалы об организации и работе лагеря принудительных работ в Екатеринославе. 19 июля – 23 декабря 1920 г., 54 арк.
6. Спр. 367. Материалы об организации лагеря принудительных работ в г. Киеве. 2 августа – 20 декабря 1920 г., 32 арк.
7. Спр. 369. Переписка об организации лагеря принудительных работ в г. Одессе и список осужденных. 30 июля – 20 декабря 1920 г., 11 арк.
8. Спр. 370. Материалы о работе лагеря принудительных работ в г. Полтаве. 22 мая 1920 – 22 марта 1921 гг., 57 арк.
9. Спр. 692. Сведения о движении заключенных в лагерях принудительных работ по Полтавской, Донецкой, Черниговской и др. губерниям. 17 марта – 2 июня 1921 г., 47 арк.

10. Спр. 693. Материалы обследования следственной тюрьмы и дома общественных принудительных работ в Харькове. 11 января – 10 июня 1921 г., 57 арк.

Фонд 28. Верховный революційний трибунал при ВУЦВК

Опис 1

11. Спр. 1. Дело по обвинению в шпионстве Сперанской Ксении, 29 арк.
12. Спр. 3. Дело крестьян мест. Гастомеля Рымаренко, Зубрицкого, Осадчого, Клименко и Коваля, обвиняемых в контрреволюционной агитации и участии в восстании, 23 арк.
13. Спр. 5. Дело Остапенко Семена, обвиняемого в контрреволюционном выступлении, 9 арк.
14. Спр. 10. Дело Федака Петра, обвиняемого в контрреволюции, 7 арк.
15. Спр. 18. Дело о Чебанюке, обвиняемом в секретарстве у Винниченко. 17 – 20 июня 1919 г., 2 арк.
16. Спр. 29. Дело Жучковского Сергея об аресте комиссией по проведению красного террора, 7 арк.
17. Спр. 30. Дело Янова Геннадия, по обвинению в подделке дипломатического паспорта, выдаче рекомендаций лицам, причастным к контрреволюционной организации, в провоцировании Чрезвычайной комиссии, 102 арк.
18. Спр. 33. Дело Максименко Василия и Тимофея, по обвинению в контрреволюции. 16 мая – 11 июня 1919 г., 199 арк.
19. Спр. 34. Дело Момота по обвинению в службе при гетмане в 1918 г. офицером, 6 арк.
20. Спр. 35. Дело Бровера и Романовской, обвиняемых в шпионаже, 6 арк.
21. Спр. 40. Дело по обвинению М. Я. Мельникова в контрреволюционной деятельности, 118 арк.
22. Спр. 43. Дело о Юкельзоне, обвиняемом в службе в царской охранке, жандармерии и полиции, 34 арк.
23. Спр. 48. Дело Войтенко, обвиняемого в контрреволюции, 6 арк.

24. Спр. 51. Дело по обвинению Андреева Тимофея Андреевича в шпионаже, 53 арк.
25. Спр. 55. Дело Пагельса Петра обвиняемого в контрреволюции, 97 арк.
26. Спр. 59. Дело по обвинению Цыганкова в самочинном обыске и вымогательстве денег в сумме 500 руб., 7 арк.
27. Спр. 86. Дело по обвинению комиссара Новостроевского р-на Лободы и его помощника Черкезова в расстрелах без следствий, в пьянстве, 368 арк.
28. Спр. 105. Дело Абрамянца, обвиняемого во взяточничестве и незаконных поборах, 10 арк.
29. Спр. 110. Дело Харьковского окружного Военно-Революционнго Трибунала о контрреволюционном выступлении мобилизованных в гор. Сумах. 6 мая – 29 июня 1919 г., 157 арк.
30. Спр. 111. Дело по обвинению Михаила Александровича Кручинского в превышении власти. 23 июня – 31 июля 1919 г., 29 арк.
31. Спр. 114. Стенографический отчет о Кручинском М. А., 170 арк.
32. Спр. 115. Протоколы допросов и следственный материал о Чайковском-Дашкевиче по обвинению в контрреволюции и вооруженной борьбе против Советской власти, 382 арк.

Фонд 83. Верховний касаційний трибунал при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті

Опис 1

33. Спр. 3. Наряд по делам о невыполнении госразверстки 1920 года, 35 арк.

Фонд 2997. Надзвичайна галицька комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та зловживанням по службі

Опис 1

34. Спр. 11. Ордери на право обшуків та арештів, протоколи допитів в справах по розслідуванню вбивств, контрреволюційних виступів, зловживань по службі. 4 – 15 вересня 1920 р., 76 арк.

35. Спр. 26. Справа по обвинуваченню гр. Бортнікова в перевищенні влади і наклепах на радянську владу. 2 – 13 вересня 1920 р., 42 арк.
36. Спр. 28. Справа по обвинуваченню гр. Вайнштейн в невиконанні наказів радянської влади. 3 – 13 вересня, 4 арк.
37. Спр. 35. Справа по обвинуваченню громадян Гольбе І., Чеслава Ю., Олійчука І., Підбурського П., Стефанія О., Боронського А., Єфімова Г., Чурсько П. та інших в службі в польській жандармерії. 4 – 8 вересня 1920 р., 6 арк.
38. Спр. 39. Справа по обвинуваченню гр. гр. Грицини А. і Грицини С. В службі в польській армії, 16 арк.
39. Спр. 48. Справа по обвинуваченню гр. гр. Єсенфельда С., Цвіка М., Горух К., Осаховського Г., Яремчука Я., Зембіцької І., Левіна І., Ставорського А. в службі в польській армії. 8 – 17 вересня 1920 р., 70 арк.
40. Спр. 50. Справа по обвинуваченню гр. Ячмінського В. в шпигунстві та антрадянській агітації, 6 арк.
41. Спр. 64. Справа по обвинуваченню Когута В. в антирадянській агітації, службі в австрійській і петлюрівській арміях. 12 – 16 вересня 1920 р., 24 арк.
42. Спр. 70. Справа по обвинуваченню Малицької С. в образі співробітника ЧК. 4 – 12 вересня 1920 р., 5 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Опис 6. Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них

43. Спр. 1. Протоколи № 33-53 засідань Политбюро ЦК КП(б)У. 16 апреля – 8 сентября 1919 г., 99 арк.

Опис 20. Документи відділів ЦК КП(б)У

44. Спр. 20. Докладные записки, сообщения Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии, Центрального Украинского железнодорожного ревкома, Центральной Организационной комиссии по созыву Всеукраинского съезда Советов,

политическом и Экономическом положении на местах, налаживании работы железнодорожного транспорта и выработке положения о советских организациях, борьбе с контрреволюцией, работе в деревне и другим вопросам советского строительства. 5 марта – 12 декабря 1919 г., 74 арк.

45. Спр. 21. Протокол заседания Центральной политической мобилизационной комиссии. Доклады, сводки Центральной и губернских мобилизационных комиссий, агитационно-просветительских отделов при губвоенкомах, уполномоченного Временного рабоче-крестьянского правительства и др. в ЦК КП(б)У о политическом и хозяйственном положении в Киевской, Подольской и Черниговской губерниях, ходе мобилизации в Красную армию, агитационно-массовой и культурно-просветительской работе в губерниях, борьбе с бандитизмом, проведении чистки советских учреждений от контрреволюционных элементов и др. вопросам. 29 апреля – 7 августа 1919 г., 66 арк.

46. Спр. 26. Переписка с губернскими, уездными комитетами КП(б)У по вопросам проведения мобилизации в Красную Армию, борьбы с бандитизмом и кулачеством, перемещения партийных кадров, учета коммунистов, получения партийных билетов, регистрационных карточек. 1 августа – 31 декабря 1919 г., 194 арк.

47. Спр. 29. Переписка с Советом Народных Комиссаров УССР, Наркоматами УССР, Высшей Военной Инспекцией, штабами и политотделами фронтов и военных комиссариатов, губернскими и уездными исполкомами советов рабочих и крестьянских депутатов и др. советскими органами по вопросам советского строительства, борьбе с бандитизмом, снабжения Красной Армии, проведения агитационно-пропагандистской работы среди красноармейцев, издания газет, перемещения и учета коммунистов и др. 10 января – 30 июня 1919 г., 264 арк.

48. Спр. 30. Переписка с Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом, Наркоматами УССР, Всеукраинской Чрезвычайной Комиссией, губернскими и уездными исполкомами советов рабочих и крестьянских депутатов, окружными военными комиссариатами и др. советскими органами по вопросам советского строительства, усиления борьбы с бандитизмом, дезертирством и нарушениями социалистической законности, снабжения Красной Армии,

проведения агитационно-пропагандистской работы среди красноармейцев, перемещения кадров и др. 1 июля – 31 июля 1919 г., 151 арк.

49. Спр. 35. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У (для секретариата и членов ЦК) о политическом, экономическом, военном положении, борьбе с бандитизмом в губерниях Украины, состоянии и деятельности местных партийных организаций. 3 марта – 6 августа 1919 г., 190 арк.

50. Спр. 39. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У (для членов ЦК) о политическом, экономическом, военном положении, деникинском и петлюровском режиме на Украине, деятельности местных подпольных организаций и партизанских отрядов. 16 сентября – 16 декабря 1919 г., 199 арк.

51. Спр. 44. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У о контрреволюционных кулацко-петлюровских восстаниях, проявлениях бандитизма в губерниях Украины. Статья «Кулацкие восстания и борьба с ними» (автор М. Савельев). 24 мая – 3 июля 1919 г., 38 арк.

52. Спр. 56. Доклады, сводки, телеграммы Киевского губернского военного комиссариата, управления особого оперативного и разведывательного отделов Киевского военного окружного комиссариата, съезда уездных военкомов в ЦК КП(б)У, местные органы и организации о военном, политическом, экономическом положении в губернии и уездах, борьбе с бандитизмом, состоянии воинских частей Киевского гарнизона и др. вопросам. 12 апреля – 11 августа 1919 г., 70 арк.

53. Спр. 112. Протокол первого заседания Верховного Революционного Трибунала, приказы Революционного Военного Совета Республики, Всероссийской Чрезвычайной Комиссии, политотдела особого корпуса войск Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии и киевского военного округа. 3 апреля – 26 ноября 1919 г., 109 арк.

54. Спр. 114. Обзоры бюро печати при Совете Народных Комиссаров Украинской ССР местной периодической прессы о международных событиях, политическом, экономическом положении в РСФСР и на Украине, боевых действиях на фронтах, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. 15 апреля – 21 июня 1919 г., 222 арк.

55. Спр. 115. Обзоры бюро печати при Совете Народных Комиссаров Украинской ССР местной периодической прессы о международных событиях, политическом, экономическом положении в РСФСР и на Украине, боевых действиях на фронтах, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. 1 июля – 19 августа 1919 г., 182 арк.
56. Спр. 124. Сводки, сведения информационно-инструкторского подотдела Народного комиссариата внутренних дел УССР о политическом, экономическом положении, контрреволюционных выступлениях в губерниях и уездах республики. 19 июня – 7 августа 1919 г., 46 арк.
57. Спр. 166. Переписка с Центральной и губернскими чрезвычайными комиссиями, политотделами войск внутренней охраны (ВОХР), окружным штабом Харьковского военного округа, начальником гарнизона г. Харькова, военной цензурой о работе органов Ч.К., рассмотрении персональных дел, военном обучении коммунистов, выдаче оружия, перемещении кадров и др. вопросам. 16 января – 31 декабря 1920 г., 388 арк.
58. Спр. 192. Протоколы заседаний Высшего партийного суда, Центральной партийной комиссии и следственной комиссии при ЦК КП(б)У по рассмотрению персональных дел коммунистов. Письмо Президиума ЦИК Советов Украины в ЦК КП(б)У по делу Э. И. Квиринга; заявления, протоколы допроса и др. документы по рассмотрению следственных дел. Переписка Чрезвычайной комиссии с ЦК КП(б)У о функциях ЧК. Январь – 24 декабря 1920 г., 153 арк.
59. Спр. 193. Протоколы, доклады, заключения, постановления, приговоры ревтрибуналов, уголовных розысков и других следственных органов; письма, заявления о нарушении советской законности отдельными коммунистами; меморандумы военной цензуры и др. документы. 6 февраля – 31 декабря 1920 г., 163 арк.
60. Спр. 238. Протоколы заседаний, доклады, письма Екатеринославского губревкома и губисполкома в ЦК КП(б)У о борьбе с кулачеством и бандитизмом, состоянии и перспективах улучшения советской работы в губернии; докладные записки Мелитопольского уездного ревкома о налаживании советской работы в уезде; сводки политико-просветительского отдела губернских военкомата, ЧК и

РТЧК Екатеринославской железной дороги о положении дел в губернии (имеются оперативно-разведывательные сводки о борьбе с бандитизмом). 31 января – 14 октября 1920 г., 171 арк.

61. Спр. 248. Доклады, информации, сводки Николаевского (Херсонского) губкома КП(б)У о работе партийной организации, политическом и экономическом положении губернии, организации КНС и др. вопросам; циркулярные письма, инструкции губкома партии по вопросам организации партийной работы, о продовольственной работе, советском строительстве. Письма, телеграммы в ЦК КП(б)У, СНК УССР о восстановлении советской власти, организационным вопросам, борьбе с бандитизмом и др. Доклады губернского ревкома о положении в губернии и работе советских органов. 23 февраля – 6 декабря 1920 г., 91 арк.

62. Спр. 294. Постановления, декреты Совета труда и обороны РСФСР, СНК РСФСР, протоколы заседаний, постановления СНК УССР, ВУЦИКа, Всеукраинского ревкома по вопросам советского строительства на Украине, борьбе с бандитизмом, работе железнодорожного и водного транспорта, социальном обеспечении, здравоохранении и др. вопросам. 2 февраля – 28 декабря 1920 г., 181 арк.

63. Спр. 300. Доклады, отчеты, сводки, телеграммы Наркомата внутренних дел УССР о политическом и экономическом положении губерний, советском строительстве, борьбе с бандитизмом, о ходе организации КНС и др. вопросам. Протокол заседания Украинского комитета по распределению эвакуированных и беженцев, доклад комиссии по репатриации военнопленных. 12 февраля – 31 декабря 1920 г., 351 арк.

64. Спр. 321. Сводки политотдела 12-й армии о боевом и политическом состоянии войск, положении дел в губерниях. Доклад Чрезвычайной выездной сессии ревтрибунала 12-й армии о борьбе с бандитизмом в Черниговской губернии и докладная записка в Особый отдел 12-й армии о зверствах белополяков. Информация о беспартийной конференции 44-й стрелковой дивизии. 7 марта – 22 декабря 1920 г., 126 арк.

65. Спр. 404. Протокол совещания членов ЦК КП(б)У о политической работе в Красной Армии, поднятии боеспособности частей особого назначения. Циркуляры, телеграммы ЦК КП(б)У, частей особого назначения Украины и Крыма, Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии о мобилизации коммунистов в Красную Армию, борьбе с бандитизмом, усилении партийной работы среди пограничных воинских частей и частей особого назначения. Список коммунистов откомандированных в ВУЧК. 7 апреля – 29 декабря 1921 г., 108 арк.
66. Спр. 614. Протоколы Постоянного совещания по борьбе с бандитизмом при Совете Народных Комиссаров УССР. 24 февраля – 10 ноября 1921 г., 87 арк.
67. Спр. 615. Информационные сводки и бюллетени секретно-информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР о борьбе с бандитизмом. 11 февраля – 31 августа 1921 г., 227 арк.
68. Спр. 616. Информационные сводки и бюллетени секретно-информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР о борьбе с бандитизмом. 2 сентября 1921 – 1 января 1922 гг., 281 арк.
69. Спр. 640. Приказы Всероссийской Чрезвычайной комиссии (ВЧК) и Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК). 10 января – 1 декабря 1921 г., 48 арк.
70. Спр. 641. Бюллетени № 1-9 политического отдела ВУЧКа. 28 октября – 5 ноября 1921 г., 79 арк.
71. Спр. 642. Оперативно-информационные сводки Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии о состоянии борьбы с бандитизмом на Украине. Февраль – 30 декабря 1921 г., 362 арк.
72. Спр. 643. Сводки информационного отдела ВУЧКа о политическом и экономическом положении в губерниях, настроениях рабочих и др. 10 июля 1921 – 2 января 1922 гг., 116 арк.
73. Спр. 646. Ежедневные внутренние информационные сводки Харьковской губернской Чрезвычайной Комиссии о настроениях рабочих промышленных предприятий г. Харькова и Харьковского военного гарнизона. 24 марта – 1 июня 1921 г., 167 арк.

74. Спр. 652. Сводки информационно-инструкторского подотдела отдела управления НКВД Украины о положении в губерниях, состоянии работы политорганов милиции, ходе избирательной кампании на VI Всеукраинский съезд Советов. 6 января – 30 декабря 1921 г., 220 арк.
75. Спр. 670. Переписка с ВУЧК, губкомами партии о разборе персональных дел коммунистов, присылке информации и др. вопросам. 24 марта – 30 декабря 1921 г., 116 арк.
76. Спр. 679. Списки коммунистов, находившихся под судом и следствием, осужденных реввоентрибуналом вооруженных сил Украины и губернскими отделами реввоентрибуналов. Списки осужденных коммунистов по Донецкой и Подольской губерниям, отдельным уездам. 1 января – 22 ноября 1921 г., 58 арк.
77. Спр. 680. Списки коммунистов, находившихся под судом и следствием, реввоентрибуналов. 1 октября 1920 – 1 декабря 1921 гг., 144 арк.

Фонд 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У

Опис 1

78. Спр. 21. Февральская и октябрьская революция на Черниговщине 1917-1918 гг. Дневник инспектора Черниговских тюрем Краинского, 112 арк.
79. Спр. 52. Перепечатки материалов об экономическом положении Украины и мероприятиях украинского советского правительства по борьбе со всеми врагами социалистической революции. Ноябрь 1918 – июнь 1919 г., 223 арк.
80. Спр. 154. Перепечатки материалов о борьбе с бандитизмом на Украине. 1918 г., 317 арк.
81. Спр. 240. Перепечатки материалов о мероприятиях по учреждению Советской власти на Украине, о создании коммун и артелей и о борьбе с бандитизмом. Февраль – август 1919 г., 348 арк.
82. Спр. 258. Перепечатки материалов о борьбе украинского народа против Директории, англо-французских оккупантов, деникинцев и других бандитов на Украине за Советскую власть. Январь 1919 – январь 1920 г., 379 арк.

83. Спр. 259. Перепечатки документов о борьбе с бандитизмом на Украине. Январь – июль 1919 г., 320 арк.
84. Спр. 260. Перепечатки материалов о борьбе с бандитизмом на Украине. Февраль – август 1919 г., 99 арк.
85. Спр. 261. Перепечатки материалов о борьбе с бандитизмом на Украине. Февраль – июль 1919 г., 284 арк.
86. Спр. 263. Перепечатки материалов о борьбе с бандитизмом на Украине. Март – август 1919 г., 326 арк.
87. Спр. 265. Перепечатки материалов по борьбе с бандами Махно, Григорьева и других. Март – август 1919 г., 427 арк.
88. Спр. 268. Перепечатки материалов по борьбе с бандами Струка, Зеленого, Шляхового и других на Украине. Март – сентябрь 1919 г., 231 арк.
89. Спр. 302. Перепечатки материалов о борьбе Красной Армии с польскими оккупантами и др. февраль – декабрь 1920 г., 243 арк.
90. Спр. 304. Перепечатки материалов по истории польской оккупации Украины, по борьбе с оккупантами и другими контрреволюционными бандами. 1920 г., 317 арк.
91. Спр. 331. Перепечатки материалов о борьбе с Махновщиной. Июнь 1920 – ноябрь 1921 г., 275 арк.
92. Спр. 351. История борьбы с бандами Махно и другими контрреволюционными бандами, 395 арк.

Фонд 17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У

Опис 1

93. Спр. 42. Перепечатки из протоколов фонда Зафронтбюро ЦК КП(б)У и газеты «Коммунист» о мобилизации трудящихся Украины на борьбу с Деникиным и другими контрреволюционными бандами. 1919 – 1920, 295 арк.

Фонд 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України***Опис 2. Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні***

94. Спр. 148. Фотокопії виписок із протоколів засідання С.Н.К. о включенні Нар. Сек. Укр. В. П. Затонського в склад СНК РСФСР, о мирних переговорах с Ц.Р. ввиду наступлення немців. Фотокопії телеграмм доповіді Я. М. Свердлова, Ф. А. Артема (Сергеева) і др. о створенні Донецько-Криворізької республіки, політичному, військовому і економічному положенні Донбасу, об евакуації із Катеринослава цінностей і передачі їх в Московський гос. банк, і др. вопросам. 8 січня – 11 травня 1918 г., 17 арк.

95. Спр. 163. Фотокопії телеграмм і наказу № 14 головнокомандуючого східним фронтом на Україні і народного секретаря Ауссема о наступленні радянських військ на Київ і об звільненні міста від військ Центральної Ради. 24-26 січня 1918 г., 2 арк.

96. Спр. 186. Копія декрету Ради Народних Комісарів Донецько-Криворізького Басейну о формуванні загонів червоної гвардії, о єдиному надзвичайному податку на великих капіталістів; копія телеграми Сталіну із Луганська від 16 квітня 1918 г. о положенні справ в Ростові, Новочеркаську і Луганську; копія резолюції Ц.К. партії більшовиків України о підготовці загального повстання на Україні; копія звернення Ради Народних Комісарів Донецької Республіки за підписом Артема (Сергеева) об організації опору німецько-гайдамацьким бандам; копія листа за підписом Щорса, Боженка і Квятека гетьману Петлюре; повідомлення місцевих влад Центральної Ради о діяльності місцевих рад більшовиків, профсоюзів, комітетів бідності, др. матеріали. 2 січня – 30 травня 1918 г., 49 арк.

97. Спр. 198. Копії постановлень, матеріалів, резолюцій, листовок, звернень народного секретаріату, тимчасового робітничо-селянського уряду України і Центрального військово-революційного комітету Комуністическої партії (більшовиків) України, місцевих партійних комітетів, військово-революційних комітетів і інших, що закликають робітників, селян, солдатів до боротьби проти

Каледина, Центральной Рады, австро-немецких оккупантов, гетманщины и директории за восстановление Советской власти. 3 января – декабрь 1918 г., 134 арк. 98. Спр. 199. Копии резолюций, воззваний, протоколов, обращений, телеграмм ЦК КП(б) Украины, ЦИК Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, народного секретаря по продовольствию, съезда советов рабочих депутатов Донецкого и Криворожского бассейнов, митингов общих собраний рабочих, крестьян, казаков I Запоржского полка о борьбе с австро-немецкими интервентами, петлюровцами и другими контрреволюционными группировками, саботажем по доставке угля, спекуляцией продовольствия, изъятия излишков хлеба и помощи голодающему Петрограду, фронту и другим вопросам. Копия торжественного обещания (присяги) при вступлении в ряды Красной армии, 42 арк.

99. Спр. 200. Копии протоколов, декретов, резолюций, сообщений о восстановлении Советской власти в городах и селах Украины, национализации промышленных предприятий, создании Красной армии. Копии листовок, воззваний и др. документов, призывающих рабочих и крестьян к борьбе против Австро-немецких оккупантов и внутренней контрреволюции. Копии сообщений о боевых действиях Богуненко и Таращанского полков. 6 января – 25 декабря 1918 г., 59 арк.

100. Спр. 205. Перепечатки статьи «Кровавые события в Киеве» / История январской революции с 15 по 26 января 1918 года, опубликованная в Киевской типографии «Днепр». Фотокопия декрета Народного секретариата Украинской рабоче-крестьянской республики об уплате заработной платы рабочим за дни восстания. Февраль 1918 г., 13 арк.

101. Спр. 210. Копии резолюций, протоколов, декретов, постановлений, воззваний, деклараций комитетов большевиков, советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов ЦК Черноморского флота о выборах органов Советской власти на местах, формировании отрядов Красной армии для защиты Советской республики Тавриды от австро-немецких интервентов и внутренней контрреволюции, о борьбе с расхищением народного имущества и другим вопросам. Копии записей бесед, сообщений об активном участнике гражданской войны Караваяеве Д. Л., 2 апреля – ноябрь 1918 г., 97 арк.

102. Спр. 211. Копии резолюций, воззваний, протоколов Николаевского комитета большевиков, совета рабочих и солдатских депутатов, съезда крестьянских депутатов, общих собраний рабочих, солдат и крестьян о восстановлении Советской власти, создании революционных трибуналов в волостях, передаче земли крестьянам, формировании отрядов Красной Армии, борьбе с Австро-немецкими, румынскими интервентами и Центральной Радой. Копия отчета о деятельности Херсонского окружного Военно-революционного комитета за август, сентябрь и октябрь 1918 г. 1 января – октябрь 1918 р., 123 арк.

103. Спр. 269. Копии письма ЦК РКП(б) по всем организациям Украины о создании временного ЦК КП(б)У. Копия резолюции ВЦИК о военно-политическом объединении советских республик. Копии циркуляров, постановлений, декретов, положений, отчетов, докладов, обзоров, информации, телеграмм ЦК КП(б)У, временного рабоче-крестьянского правительства Украины, всеукраинского революционного комитета, местных партийных организаций, революционных комитетов, исполкомов о партийном и советском строительстве, экономическом, политическом и военном положении, борьбе с деникинцами, буржуазной Польшей, Врангелем. Копии докладов галицкого организационного комитета при ЦК КП(б)У и Галицкого революционного комитета. 11 января 1919 – 20 декабря 1920 г., 220 арк.

104. Спр. 281. Фотокопии сводок, докладов отдела связи и информации ЦК для членов ЦК и секретариата ЦК КП(б)У о работе партийных организаций, политическом, экономическом, военном положении и борьбе с бандитизмом в губерниях Украины. 6 января – 29 мая 1919 г., 61 арк.

Фонд 59. Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн та соціалістичного будівництва

Опис 1

105. Спр. 159. Буценко Афанасий Иванович. О революционном движении на Полтвщине в 1917 – 1918 гг., 82 арк.

106. Спр. 1032. Петренко Мефодий Самойлович, 155 арк.

107. Спр. 1111. Райтер Аркадий Константинович, 87 арк.

Фонд 263. Колекція позасудових справ реабілітованих

Опис 1

108. Спр. 3296 фп. Следственное дело № 3946 по обвинению Шумской Ларисы Александровны, 115 арк.

109. Спр. 70194 фп. Следственное дело № 884 по обвинению Кислова Г. Я. и др., 374 арк.

110. Спр. 70228 фп. Следственное дело № 128 а по обвинению Асана Исаия Исаевича, Самойленко Архипа Архиповича и др., 286 арк.

111. Спр. 70262 фп. Следственное дело № 5 по обвинению Сластунова П. Г. и др., 276 арк.

112. Спр. 70629 фп. Дело по обвинению Садового Н. С., Асмолова и др., 103 арк.

113. Спр. 70774 фп. Следственное дело № 144/а по обвинению Гуль-Кравец Д. В., 16 арк.

114. Спр. 70876 фп. Следственное дело по обвинению Андреева А. С. и др., 294 арк.

115. Спр. 71525 фп. Следственное дело № 735 по обвинению Куриленко С. И., Ващенко И. И. и др., 256 арк.

116. Спр. 71527 фп. Следственное дело по обвинению Миронова А. Е. и др., 21 арк.

117. Спр. 71692 фп. Следственное дело № 1505 по обвинению Котляр И., 62 арк.

118. Спр. 71995 фп. Следственное дело № 905 по обвинению Адонниковой-Одонниковой Евгении Николаевны, 44 арк.

Фонд 269. Колекція документів «Український музей у Празі»

Опис 1. Документи і матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громад на еміграції

119. Спр. 130. Книга померлих в 1918 – 1922 рр. старшин, підстаршин і стрільців УГА, складена в українському військовому таборі в Йозефові (ЧСР). 21 червня – 6 листопада 1922 р., 64 арк.

Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України

Фонд 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

120. Спр. 36270-ФП. Архівно-кримінальна справа на Безносюка А., 27 арк.
121. Спр. 36351-ФП. Архівно-кримінальна справа на Дершмана Г.А., 23 арк.
122. Спр. 37342-ФП. Архівно-кримінальна справа на Листовничого Є.Т., 16 арк.
123. Спр. 37350-ФП. Архівно-кримінальна справа на Михайлюка К.І., 36 арк.
124. Спр. 37355-ФП. Архівно-кримінальна справа на Газукіна С.П., 33 арк.
125. Спр. 37391-ФП. Архівно-кримінальна справа на Соколовську І.І, 23 арк.
126. Спр. 37665-ФП. Архівно-кримінальна справа на Багацьку Б.А., 26 арк.
127. Спр. 37767-ФП. Архівно-кримінальна справа на Лободіну Н.М., 6 арк.
128. Спр. 37768-ФП. Архівно-кримінальна справа на Барабашова М.А., 8 арк.
129. Спр. 37857-ФП. Архівно-кримінальна справа на Бергера Л.А., 17 арк.
130. Спр. 68750-ФП. Архівно-кримінальна справа на Зубовича Т.Г., 18 арк.
131. Спр. 71538-ФП. Архівно-кримінальна справа на Архипенка-Іващенко С.І., 115 арк.
132. Спр. 73012-ФП. Архівно-кримінальна справа на Шварценбергера Г.А., 117 арк.
133. Спр. 73748-ФП. Архівно-кримінальна справа на Горлевську Є.Д., 25 арк.
134. Спр. 73878-ФП. Архівно-кримінальна справа на Антонюка І.Ф., Т.8, 323 арк.
135. Спр. 73878-ФП. Архівно-кримінальна справа на Антонюка І.Ф., Т.9, 280 арк.
136. Спр. 73878-ФП. Архівно-кримінальна справа на Антонюка І.Ф., Т.12, 391 арк.
137. Спр. 73878-ФП. Архівно-кримінальна справа на Антонюка І.Ф., Т.15, 348 арк.
138. Спр. 74221-ФП. Архівно-кримінальна справа на Рибіна П.А., 103 арк.
139. Спр. 74415-ФП. Архівно-кримінальна справа на Качкова С.В., 148 арк.

Фонд 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР

140. Спр. 253. Отчет Центрального Управления ЧК при Совнаркомех Украины за 1920 год, 21 арк.

141. Спр. 260. Информационный бюлетень ВУЧК-ГПУ-НКВД. 16 декабря 1921 – 1 января 1922 г., Т.1, 44 арк.
142. Спр. 260. Информационный бюлетень ВУЧК-ГПУ-НКВД, Т.2, 78 арк.
143. Спр. 345. Відомості довідок про судимість, видані народним комісаріатом юстиції УСРР за 1919-1921 рр., 280 с.
144. Спр. 402. Отчет ВЧК за период с 20.ХІІ.1917 – по 20.ХІІ.1921, 9 арк.
145. Спр. 437. Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 г., 34 арк.
146. Спр. 514. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921-й год, 103 арк.
147. Спр. 926. Итоги и практика годичной деятельности Одесской Губчека с 8. 02. 1920 – по 8. 02. 1921, 80 арк.

Державний архів Київської області

Фонд Р-1. Декрети, накази, постанови, циркуляри і інструкції Ради робітничо-селянської оборони РРФСР, ВУЦВК, РНК та НКВС України, Київського губпарткому, губревкому, командуючого 12 армією, коменданта Києва

Опис 1

148. Спр. 1. Декрети ВУЦВК, накази, постанови сільських рад, волостних, повітових і губернських виконавчих комітетів, 399 арк.

Публікації джерел

Опубліковані документи

149. Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. – К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 288 с.
150. ВЧК/ГПУ. Документы и материалы / Ред. сост. Ю.Г. Фельштинский. – М. : Изд. гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.

151. Героїка трагедії Крут [Текст] / упоряд. В. І. Сергійчук. – К. : Україна, 2008. – 464 с.

152. Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – К. : Наукова думка, 1967.

Том 1. Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории – 874 с.

Том 1. Кн. 2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и деникинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919 – 490 с.

Том 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. – 918 с.

Том 3. Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март – ноябрь 1920 г. – 910 с.

153. Декреты Советской власти. / [Ред. Коллегия: Г.Д. Обичкин]. – М. : Политиздат, 1971. – Т. 1. – 626 с.; Т. 5. – 702 с.

154. Доклад Центрального Комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М. : Изд. центр «Терра»: Политиздат, 1991 – Т. 3. Кн. 6. – С. 339-364.

155. Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / ред.-упоряд. П. П. Бачинський. – К. : [б.в.], 1999. – 640 с.

156. Красный террор в годы Гражданской войны / Под ред Ю.Фельштинского. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. – 512 с.

157. На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917 – 1922 годы : сб. док. и материалов / сост. П. П. Бачинский [и др.] ; ред. кол. П. П. Бачинский [и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1971. – 392 с.

158. Наказ Ф.Дзержинського про каральну політику надзвичайних комісій // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2 (2/3). – К., 1995. – С. 86-89.

159. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. / Центр по изучению документов и новейшей истории Украины ; Сост. В. В. Ченцов. – Днепропетровск, 1994. – 236 с.
160. Реабілітовані історією. Автономная республика Крым. – Симферополь: ИПЦ «Магістр», 2004. – Кн. 6. – Симферополь : АнтикВА, 2009. – 306 с.
161. Реабілітовані історією. Волинська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова редкол.) [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України [та ін.]. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – Кн. 1. – 974 с.
162. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область: у 2 кн. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України [та ін.]. – Д. : Монолит, 2009. – Кн. 1. – 880 с.
163. Реабілітовані історією. Донецька область. – Донецьк : КП «Регіон», 2005. – Кн. 1. – [Б. м.] : [б.в.], 2004. – 648 с.
164. Реабілітовані історією. Житомирська область : у 7 кн. – Житомир : Полісся, 2006. – Кн. 1. – 724 с.
165. Реабілітовані історією. Запорізька область / голова ред. кол. П. Т. Тронько. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. – Кн. 5. – 522 с.; Кн. 6. – 2013. – 483 с.
166. Реабілітовані історією. Київська область / голова ред. кол. П. Т. Тронько. – К. : ДП Редакція журналу «Охорона праці», 2004. – Кн. 3. – К. : Основа, 2011. – 984 с.
167. Реабілітовані історією. Луганська область : у 3 кн. / голов. ред. П. Т. Тронько. – Луганськ, 2004. – Кн. 1 – 736 с.
168. Реабілітовані історією. Миколаївська область / [голов. редкол : П. Т. Тронько (голова) та ін.]. – К. ; Миколаїв : Світогляд, 2005. – Кн. 1. – 870 с.
169. Реабілітовані історією. Одеська область / обл. редкол.: Л. В. Ковальчук (голова) [та ін.]. – О. : ПЛАСКЕ, 2010. – Кн. 1. – 799 с.
170. Реабілітовані історією. Полтавська область / за наук. ред. П. Т. Тронько. – К. ; Полтава : АСМІ, 2004. – Кн. 1. – 2009. – 431 с.
171. Реабілітовані історією. Харківська область / голов. ред. П. Т. Тронько. – К. : ХДРВП «Оригінал», 2005. – Кн. 1, ч. 1. – К. ; Х. : [б.в.], 2005. – 800 с.
172. Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Хмельницький : [б. и.], 2008. – Кн. 1. – 933 с.

173. Реабілітовані історією. Чернігівська область / голова ред. кол. В. М. Хоменко [та ін.]. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – Кн. 1 – 800 с.
174. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівно-кримінальні справи свідчать... / Вступна стаття та публ. В. Василенка // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (39). – Х. : Права людини, 2012. – С. 57-145.
175. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр.: зб. док. та матеріалів / [упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов]. – К. : Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.
176. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т. 1. 1917-1941 рр. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 772 с.

Мемуари

177. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне : В 3-х т. / В. А. Антонов-Овсеенко. – М. : Высш. воен. ред. совет, 1924. – Т. 1. – 300 с.
178. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української галицької армії / Н. Гірняк.; Український військово-історичний інститут у США – [Б.м.], 1959. – 281 с.
179. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний. // Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М. : Изд. центр «Терра»: Политиздат, 1991. – Т. 3. Кн. 6. – С. 161-304.
180. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
181. Дубинець І. Горить Медвин (Історично-мемуарний нарис) / І. Дубинець. – Богуслав : «Квадрат», 1992. – 40 с.
182. Красный террор глазами очевидцев / [составл., предисл., примечания д.и.н. С. В. Волкова] – М. : Айрис-Пресс, 2010. – 448 с.
183. Лодыженский Ю.И. От Красного Креста к борьбе с коммунистическим Интернационалом: [мемуары]. – М. : Айрис-пресс, 2007. – 576с.

184. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
185. Могилянський Н. М. Трагедія України. (Из пережитого в Києве в 1918 году) // Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М. : Изд. центр «Терра»: Политиздат, 1991. – Т. 6., Кн. 11. – С. 74-105.
186. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917-1920) / М. В. Омелянович-Павленко ; упоряд. М. Ковальчук ; голов. ред. Ю. Олійник. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
187. Фомин Ф. Записки старого чекиста – М. : Издательство политической литературы / Ф. Фомин. – М., 1960 – 256 с.

Публікації у періодичній пресі 1918 – 1921 рр.

188. Амністія до 3-х роковин Жовтневої революції // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 10 (255). – 19 листопада. – С. 2.
189. Арест украинцев большевиками под Браиловом // Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – К., 1918 – № 9. – 12 января. – С. 3.
190. Аресты среди польской буржуазии // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 70. – 25 июня. – С. 2.
191. Белый и красный террор // Коммунист. – К., 1919. – № 146 (174). – 30 августа. – С. 1.
192. Большевики і державний банк // Нова Рада. – К., 1918. – № 24. – 2 березня (17 лютого). – С. 1.
193. Большевики и Украина // Киевлянин: литературная и политическая газета юго западного края. – К., 1918. – № 5. – 6 января. – С. 3.
194. Большевики и Украина // Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – К., 1918 – № 12. – 16 января. – С. 3.
195. Большевицкие дни в Києве // Киевская мысль. – К, 1918. – № 16. – 3 марта (8 февраля). – С. 2.

196. Большевистские обещания // Киевлянин: литературная и политическая газета юго западного края. – К., 1918. – № 10. – 13 января. – С. 2.
197. Большевицький наймит // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – К., 1918. – Ч. 4. – 31 (18) березня. – С. 4.
198. Большевики на Лубенщині // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – К., 1918. – Ч. 7. – 4 квітня (22 березня). – С. 2.
199. Борьба с контрреволюцией. – 1918. – № 14. – 28 января.
200. Борьба со спекуляцией // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 14. – 6 января. – С. 2.
201. Бюллетень штаба командующего войсками Украины за 9 января // Последние новости. – К., 1918. – № 4866. – 11 января. – С. 2.
202. В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 128. – 20 червня. – С. 2.
203. В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 136. – 30 червня. – С. 2.
204. В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 144. – 9 липня. – С. 2;
205. В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 147. – 13 липня. – С. 2.
206. В Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 163. – 31 липня. – С. 2.
207. В Красной армии // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 75. – 1 июля. – С. 2.
208. В освобожденной России // Вечерние огни. – К., 1919. – № 2. – 1 сентября. – С. 2.
209. В последнюю минуту // Последние новости: ежедневная газета под редакцией М. Л. Гольдштейна. – Париж, 1921. – № 214. – 1 января. – С. 1.
210. В совете рабочих депутатов // Коммунист. – К., 1919. – № 106 (134). – 13 июля. – С. 1.

211. В Харькові // *Голос робітника*. – Катеринослав, 1918. – № 18. – 26 квітня. – С. 3.
212. Въ «чрезвычайкахъ» // *Киевлянин*. – К., 1919. – № 10. – 1 сентября. – С. 3.
213. Вести из Херсона // *Последние новости*. – К., 1918. – № 4954. – 1 апреля (19 марта). – С. 2.
214. Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 105. – 30 квітня. – С. 2.
215. Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 214. – 1 жовтня. – С. 2.
216. Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 216. – 3 жовтня. – С. 2.
217. Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 222. – 9 жовтня. – С. 2.
218. Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 238. – 29 жовтня. – С. 2.
219. Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 241. – 2 листопада. – С. 2.
220. Від Київської губерніяльної надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 29 (274). – 12 грудня. – С. 2.
221. Від Київської губернської надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 39 (284). – 24 грудня. – С. 2.
222. Від Київської губернської надзвичайної комісії // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 43 (288). – 29 грудня. – С. 2.
223. Від Київської надзвичайної губернської комісії // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 126 (153). – 26 серпня. – С. 2.
224. Від окремого відділу // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 170. – 8 серпня. – С. 2.
225. Відкриття Найвищого Революційного Трибуналу // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 105 (132). – 31 липня. – С. 2.

226. Війна с панамі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 10 (255). – 19 листопада. – С. 1.
227. Вісти з краю // Нова Рада. – К., 1918. – № 22. – 27 (14) лютого. – С. 2.
228. Военно-революционный трибунал // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 85. – 5 апреля. – С. 3-4.
229. Городская дума // Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – К., 1918. – № 15. – 24 января. – С. 2.
230. Дело председателя волынского ревкома // Коммунист. – К., 1919. – № 121 (149). – 31 июля. – С. 2.
231. Дело Д. Н. Хейфеца // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 75. – 1 июля. – С. 2.
232. Дописи // Нова Рада. – К., 1918. – № 48. – 3 квітня (21 березня). – С. 4.
233. До роботи // Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918. – № 241. – 6 березня. – С. 1.
234. До розкриття змови в Тараші // Червоний стяг. – К., 1919. – № 67. – 14 серпня. – С. 2.
235. Еще о Чрезвычайках // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 126. – 31 мая. – С. 1.
236. Жертва большевиків // Нова Рада. – К., 1918. – № 77. – 16 (3) травня. – С. 4.
237. Жертва большевиков // Новая донецкая мысль. – Юзовка, 1918. – № 53. – 16 августа. – С. 2.
238. За віщо карає окремих відділ // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 179. – 18 серпня. – С. 2.
239. Звери в образе людей // Киевлянин. – К., 1919. – № 2. – 22 августа. – С. 2.
240. Звери в образе людей // Киевлянин. – К., 1919. – № 5. – 25 августа. – С. 2.
241. З газет та журналів // Нова Рада. – К., 1918. – № 19. – 23 (10) лютого. – С. 2.
242. З останніх днів у Києві // Нова Рада. – К., 1918. – № 24. – 2 березня (17 лютого). – С. 1.

243. Известия Волынского Губернского Революционного Комитета. – Житомир, 1919. – № 97. – 9 августа.
244. Из деятельности чрезвычайной комиссии // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 99. – 27 апреля. – С. 4.
245. К отмене красного террора (Беседа с председателем Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии тов. Балицким) // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 22. – 17 января. – С. 1.
246. К отмене красного террора // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 35. – 3 февраля. – С. 2.
247. Казнь заложников // Последние новости: ежедневная газета под редакцией П. Н. Милокова. – Париж, 1921. – № 496. – 27 ноября. – С. 2.
248. Как надо понимать упразднение чрезвычайных комиссий // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 51 (78). – 27 мая. – С. 1.
249. Катеринослав // Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918 – № 239. – 3 квітня. – С. 4.
250. Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – К., 1918. – № 16. – 25 февраля. – С. 1.
251. Киевская мысль. – К., 1918. – № 30. – 21 (8) марта.
252. Киевская Чрезвычайка // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 2. – 9 февраля. – С. 4.
253. Кого сожгли на «Алмазе»? // Последние новости. – К., 1918. – № 4934 – 19 (6) марта. – С. 1.
254. Количество заключенных в Лукьяновской тюрьме // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 54. – 18 апреля. – С. 3.
255. Красная расправа // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 137. – 13 июня. – С. 1.

256. Красный суд // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 72. – 27 июня. – С. 2.
257. Красный террор // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 130. – 5 июля. – С. 1-2.
258. Красный террор // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 137. – 13 июня. – С. 2.
259. Красный террор // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 140. – 17 июня. – С. 3.
260. Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 20. – 10 (23) сентября. – С. 3.
261. Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 31. – 24 сентября (7 октября). – С. 4.
262. Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 36. – 30 сентября (13 октября). – С. 3.
263. Кровавое прошлое // Вечерние огни. – К., 1919. – № 52. – 18 октября (1 ноября). – С. 3.
264. Кровавые жертвы // Вечерние огни. – К., 1919. – № 5. – 22 августа (4 сентября). – С. 3.
265. Ликвидация восстания // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 47. – 10 апреля. – С. 2.
266. Лист без конверта // Нова Рада. – К., 1918. - №15. – 19 (6) лютого. – С. 1.
267. Лица с подложными документами // Последние новости. – К., 1918. – № 4936. – 20 (7) марта. – С. 2.
268. Ліквідація шпигунського кубла // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 112 (139). – 8 серпня. – С. 2.
269. Мала Рада // Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918 – № 223. – 9 января. – С. 2.

270. Мертві починають говорити про діла живих // *Голос робітника*. – Катеринослав, 1918. – № 5. – 11 квітня. – С. 2.
271. Михайло Орловський (посмертна згадка) // *Нова Рада*. – К., 1918. – № 44. – 28 (15) березня. – С. 3-4.
272. Море трупов // *Одесская почта*. – Одесса, 1918. – № 3338. – 13 юня (31 мая). – С. 2.
273. На Україні // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 27 (272). – 10 грудня. – С. 2.
274. На захист революції // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 89 (116). – 12 липня. – С. 2.
275. Надзвичайна комісія // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 15 (42). – 9 квітня. – С. 3.
276. Надзвичайна комісія // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 17 (44). – 11 квітня. – С. 4.
277. Надзвичайна комісія // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 18 (45). – 12 квітня. – С. 3.
278. Надзвичайна комісія // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 87 (114). – 10 липня. – С. 2.
279. Надзвичайна комісія // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 108 (135). – 3 серпня. – С. 2.
280. Надзвичайна комісія // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 126 (153). – 26 серпня. – С. 2.
281. Надзвичайна комісія // *Вісти ВУЦВК*. – К., 1919. – № 129 (156). – 29 серпня. – С. 2.
282. Накази і заходи совітської влади // *Нова Рада*. – К., 1918. – № 14. – 17 (4) лютого. – С. 1-2.
283. Накази й розпорядження // *Вісти Київського губревкому*. – К., 1920. – № 128. – 20 червня. – С. 2.
284. О применении высшей меры наказания // *Известия Киевского губревкома*. – К., 1920. – № 37. – 5 февраля. – С. 2.

285. О чрезвычайках // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 80. – 22 мая. – С. 1.
286. О чрезвычайных комиссиях по борьбе с контрреволюцией // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 44 (71). – 17 мая. – С. 1.
287. Обстрел Ялты // Последние новости. – К., 1918. – № 4889. – 14 (1) февраля. – С. 2.
288. Одесса // Киевская мысль. – К., 1918. – № 30. – 21 (8) марта. – С. 3.
289. Организация Революционного Трибунала // Известия Черниговского Временного Военно-Революционного комитета. – Чернигов, 1919. – № 25. – 15 февраля. – С. 3.
290. Організація Губревтрибуналу // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 126. – 18 червня. – С. 2.
291. Освобождение заключенных // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 107. – 2 травня. – С. 1.
292. Останні вісти // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 10 (37). – 2 квітня. – С. 3.
293. Останні вісти // Нова Рада. – К., 1918. – № 47. – 2 квітня (20 березня). – С. 4.
294. Останній ворог // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 2 (247). – 10 листопада. – С. 1.
295. От Всеукраинской чрезвычайной комиссии // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 82 (109). – 4 июля. – С. 2.
296. От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 18. – 13 января. – С. 2.
297. От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губернского революционного комитета. – К., 1920. – № 43. – 12 февраля. – С. 2.
298. От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губернского революционного комитета. – К., 1920. – № 61. – 4 березня. – С. 2.
299. От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губернского революционного комитета. – К., 1920. – № 68. – 13 березня. – С. 2.
300. От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губернского революционного комитета. – К., 1920. – № 81. – 30 березня. – С. 2.

301. От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губернского революционного комитета. – К., 1920. – № 94. – 17 апреля. – С. 2.
302. От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия Киевского губернского революционного комитета. – К., 1920. – № 95. – 18 апреля. – С. 2.
303. Отклики печати // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 124. – 28 мая. – С. 1.
304. Отмена высшей меры наказания – расстрела // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 21. – 16 января. – С. 1.
305. Отмена красного террора // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 24. – 21 января. – С. 1.
306. Офіціальне повідомлення українського генерального штабу // Нова Рада. – К., 1918. – № 50. – 5 квітня (23 березня). – С. 4.
307. Партийная жизнь // Коммунист. – К., 1919. – № 133 (161). – 14 августа. – С. 2.
308. Переговоры з Совнаркомом // Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1919. – № 430. – 7 січня. – С. 5.
309. Положение в Николаеве // Киевская мысль. – К., 1918. – № 29. – 20 (7) марта. – С. 3.
310. По радянській федерації // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 12 (257). – 21 листопада. – С. 1.
311. По радянській федерації // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 27 (272). – 10 грудня. – С. 2.
312. По радянській федерації // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 29 (274). – 12 грудня. – С. 1.
313. По России // Молодая Украина: ежедневная политическая и экономическая газета. – Одесса, 1918. – № 17. – 15 (2) Июня. – С. 2-3.
314. Повідомлення з Катеринославу // Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918 – № 249. – 14 квітня. – С. 2.
315. Последние новости. – К., 1918. – № 5005. – 2 мая (19 апреля).

316. Поход против укр. левых соц.-рев. // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 12. – 22 февраля. – С. 2.
317. Приказ по Харьковскому военно-судебному округу // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 135. – 11 июня. – С. 3.
318. Провокаторская проделка // Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Одесса, 1919. – № 74. – 29 июня. – С. 2.
319. Промови Муравйова в Одесі // Нова Рада. – К., 1918. – № 22. – 27 (14) лютого. – С. 2.
320. Процес меншовиків // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 76. – 24 березня. – С. 2.
321. Радянська Україна // Вісти Київського губерніяльного і Черкаського повітового революційних комітетів. – К., 1920. – № 113. – 2 червня. – С. 2.
322. Раскрытие контрреволюционного белогвардейского заговора на Черниговщине // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 136. – 31 июля. – С. 2.
323. Расследование деятельности чрезвычайек (Беседа с ген. Рербергом) // Вечерние огни. – К., 1919. – № 17. – 6 (19) сентября. – С. 2.
324. Расстрел Веры Чеберяк // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 90. – 12 апреля. – С. 1.
325. Расстрелы взяточников и бандитов // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 146. – 24 июня. – С. 2.
326. Расстрел контрреволюционеров // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 49 (76). – 24 мая. – С. 2.
327. Расстрел контрреволюционероеров // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 78 (105). – 29 июня. – С. 2.

328. Расстрел сотрудника ЧК // Коммунист. – К., 1919. – № 117 (145). – 26 июля. – С. 2.
329. Расстрел спекулянтов и черносотенца // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 97. – 25 апреля. – С. 3.
330. Ревизия мест заключения // Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919. – № 101. – 30 апреля. – С. 4.
331. Розстріл ворогів революції // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 120 (147). – 17 серпня. – С. 2.
332. Румыния и большевики // Киевлянин: литературная и политическая газета юго западного края. – К., 1918 – № 10. – 13 января. – С. 2.
333. Садовая, 5 // Вечерние огни. – К., 1919. – № 2. – 1 сентября. – С. 2.
334. Слияние чрезвычайных комиссий // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 63. – 1 мая. – С. 3.
335. Смертные приговоры в народных судах // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 70 (97). – 20 июня. – С. 2.
336. Собрание буржуазии // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 15. – 26 февраля. – С. 2.
337. События в Киеве // Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – К., 1918. – № 15. – 24 января. – С. 1.
338. Справа грошопідробників // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 81. – 30 березня. – С. 2.
339. Справа лікарів дезертирів // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 159. – 27 липня. – С. 2.
340. Справа лікарів дезертирів // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 165. – 3 серпня. – С. 2.
341. Справа «фальшивих грошей» // Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – К., 1918 – № 240. – 5 березня. – С. 2.

342. Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 96 (123). – 20 липня. – С. 2.
343. Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 104 (131). – 30 липня. – С. 1.
344. Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 106 (133). – 1 серпня. – С. 1.
345. Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 110 (137). – 6 серпня. – С. 2.
346. Телеграми // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 114 (141). – 10 серпня. – С. 2.
347. Телеграми // Нова Рада. – К., 1918. – № 53. – 9 квітня (27 березня). – С. 4.
348. Телеграми // Нова Рада. – К., 1918. – № 69. – 27 (14) квітня. – С. 3.
349. Телеграммы // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 74. – 16 мая. – С. 2.
350. Телеграммы // Известия Волынского Губернского Революционного Комитета. – Житомир, 1919. – № 65 (70). – 9 июля. – С. 1.
351. Телеграммы // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 70 (97). – 20 июня. – С. 2.
352. Телеграммы // Коммунист. – К., 1919. – № 86 (114). – 20 июня. – С. 2.
353. Телеграммы // Коммунист. – К., 1919. – № 108 (136). – 16 июля. – С. 3.
354. Телеграммы // Коммунист. – К., 1919. – № 131 (159). – 12 августа. – С. 1.
355. Тов. Затонский о взаимоотношениях Украины и Великороссии // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 33. – 31 января. – С. 2.
356. У Військово-Революційному Трибуналі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 216. – 3 жовтня. – С. 2.
357. У військово-революційному трибуналі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 14 (259). – 24 листопада. – С. 2.
358. У Губревтрибуналі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 230. – 19 жовтня. – С. 2.
359. У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 224. – 12 жовтня. – С. 2.
360. У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 225. – 13 жовтня. – С. 2.
361. У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 233. – 22 жовтня. – С. 2.

362. У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 243. – 4 листопада. – С. 2.
363. У Київській комуні // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 27 (272). – 10 грудня. – С. 3.
364. У революційнім трибуналі // Вісти Київського губревкому. – К., 1920. – № 130. – 23 червня. – С. 2.
365. Убийства в Крыму // Последние новости. – К., 1918. – № 4894. – 18 (5) февраля. – С. 1.
366. Убийство морских офицеров // Последние новости. – К., 1918. – № 4873. – 15 января. – С. 2.
367. Упразднение уездных чрезвычайок // Борьба: орган Центрального комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров. – К., 1919. – № 81. – 24 мая. – С. 2.
368. Упразднение уездных чрезвычайок // Известия Волынского Губернского Революционного Комитета. – Житомир, 1919. – № 30 (35). – 25 мая. – С. 1.
369. Фабрика «керенок» // Известия Киевского губревкома. – К., 1920. – № 20. – 15 января. – С. 2.
370. Хроника // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 136. – 12 июля. – С. 3.
371. Хроника // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 153. – 1 августа. – С. 3.
372. Хроника // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 154. – 2 августа. – С. 2.
373. Хроника // Известия Губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины. – Чернигов, 1919. – № 162. – 12 августа. – С. 2.

374. Хроника // Наша мысль: ежедневная социалистическая газета. – Полтава, 1918. – № 10. – 5 апреля (23 марта). – С. 4.
375. Хроніка // Вісти ВУЦВК. – К., 1919. – № 89 (116). – 12 липня. – С. 2.
376. Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 50 (77). – 25 мая. – С. 2.
377. Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 56 (83). – 3 июня. – С. 2.
378. Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 58 (85). – 5 июня. – С. 3.
379. Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 72 (99). – 22 июня. – С. 3.
380. Чрезвычайная комиссия // Известия ВУЦИК. – К., 1919. – № 73 (100). – 24 июня. – С. 2.
381. Штаб Духоніна // Последние новости. – К., 1918 – № 4930. – 15 (2) марта. – С. 2.
382. Що ж далі? // Голос робітника. – Катеринослав, 1918. – № 1. – 6 квітня. – С. 1.
383. Это тоже работа контрреволюционеров // Коммунист. – К., 1919. – № 71 (99). – 1 июня. – С. 1.

ЛІТЕРАТУРА

384. Абраменко Л. М. Последняя обитель. Крым, 1920 – 1921 годы / Л. М. Абраменко; Межрегиональная академия управления персоналом. – К. : МАУП, 2005. – 480 с.
385. Архірейський Д. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1 (20). – К. : Міжнародний Благодійний фонд Видавництво «СФЕРА», 2003. – С. 19-49.
386. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Йорг Баберовскі ; пер. з нім. : О. Маєвський. – К. : К.І.С., 2007. – 248 с.

387. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. / О. Бажан. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (36). – Х. : Права людини, 2011. – С. 156-234.
388. Бикова Т. Масовий терор у період утвердження радянської влади в Криму / Т. Бикова. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: Наук.-публіц. журн. – К. : «Поділля», 2001 – № 2 (17) – С. 437-464.
389. Бикова Т. Червоний терор в Криму (1917 - 1921 рр.) / Т. Бикова. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – №5. – С. 3-41.
390. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Книга 1. – 428 с.
391. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Книга 2. – 688 с.
392. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) : джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1999. – 447 с.
393. Білокінь С. І. Нові студії з історії большевизму, I-VIII / С. І. Білокінь ; НАН України, Центр культурол. студій Ін-ту історії України. – Вид. 2-ге, розшир. та допов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – 409 с.
394. Бобков А. Красный террор в Крыму 1920-1921 гг. / А. Бобков. // Белая Россия. Опыт исторической ретроспекции. Материалы международной научной конференции в Севастополе. – СПб-М., 2002. – С. 72-79.
395. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. / О. Божко. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2-4 (13/15). – К., 2000. – С. 335-361.
396. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні (1917-1921 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Микола Андрійович Боровик ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 228 арк.

397. Боровик М. Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста / М. Боровик. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (37). – Х. : Права людини, 2011. – С. 184-206.
398. Буков В. А. От российского суда присяжных к пролетарскому правосудию: у истоков тоталитаризма / В. А. Буков ; Российская правовая академия, Международный юридический ин-т. – М. : Археографический центр, 1997. – 452 с.
399. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – М. : "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1997. – 376 с.
400. Бычков Л. ВЧК в годы гражданской войны. / Л. Бычков. – М. : Воениздат, 1940. – 80 с.
401. Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху. / В. Василенко. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (36). – Х. : Права людини, 2011. – С. 89-155.
402. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник / ред. І. Ф. Курас. – К. : 1987. – 632 с.
403. Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.
404. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). / В. Ф. Верстюк.– К. : Наук. думка, 1991. – 368 с.
405. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.). [колект. монографія] / [Кульчицький С. В. та ін. ; редкол.: Смолій В. А. та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Т. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 775 с.
406. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу в Україні (1917–1953 рр.). / Тамара Вронська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.
407. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.) / Тамара Вронська. – К. : Темпора, 2013. – 630 с.

408. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 42 с.;
409. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / О. І. Ганжа ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2000. – 208 с.
410. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.) / Д. Л. Голинков. – М. : Политиздат, 1975. – 703 с.
411. Гражданская война и военная интервенция в СССР : энциклопедия / гл. ред. С. С. Хромов ; редкол. Н.Н. Азовцев [и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 704 с.
412. Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова / В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 336 с.
413. Грушевський М. С. На порозі Нової України / Михайло Грушевський. – Репринт. вид. 1918 р. – К. : Наукова думка, 1991. – 120 с.
414. Губа П. І. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917 – 1920 рр. : дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / П. І. Губа ; Черкаський держ. технологічний ун-т. – К., 2006. – 479 арк.
415. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
416. Дем'янчук Г. «Чрезвычайки» на Рівненщині в 1919-1920 рр. / Г. Дем'янчук. // Із криниці печалі. Збірник спогадів і документів. – Вип. 4. – Рівне : Алазія, 1997. – С. 3-10.
417. Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України / В. Дмитрук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – 1070 с.
418. Дніпровець В. Катеринослав, ГубЧК. Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки. / В. Дніпровець. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1 (1). – К., 1994. – С. 43-50.;
419. Дойков Ю. Красный террор. Россия. Украина. 1917–1924. / Ю. Дойков. – Архангельск, 2008. – 680 с.

420. Дорошенко Д. І. Історія України 1917-1923 рр. : В 2 т. / Дмитро Іванович Дорошенко. — К. : Темпора, 2002 — Т. 1 : Доба Центральної Ради. — 320 с.
421. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) : монографія / М. С. Дорошко. — К. : Ніка-Центр, 2008. — 368 с.
422. Дорошко М. С. Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки. / М. С. Дорошко. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — № 1 (20). — К. : Міжнародний Благодійний фонд Видавництво "СФЕРА", 2003. — С. 50-59.
423. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом ; пер. з англ. Андрія Іщенка. — 2-ге вид. — К. : Києво-Могилянська академія, 2010. — 511 с.
424. Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі у 20-30-х рр.: загальні тенденції та регіональні особливості: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Й. Жезицький; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 1997. — 182 л.
425. Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. — 2-е изд., испр. и доп. — Симф. : АнтикВА, 2008. — 728 с.
426. Захарченко П. П. У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / П. П. Захарченко [та ін]. — К. : ЗАТ "Нічлава", 2000. — 175 с.
427. Зинько Ф. Кое-что из истории Одесской ЧК / Ф. З. Зинько. — О. : Друк, 1998. — 147 с.
428. Золотарьов В. А. Червоний терор на Харківщині у період національно-визвольних змагань / В. А. Золотарьов, Н. Лапчинська. // Реабілітовані історією. Харківська область / обл. редкол.: В. П. Третецький (голова) [та ін.]. — К. ; Х., 2005. — Кн. 1, ч. 1. — С. 7-30.
429. Золотарев В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. / В. А. Золотарев, В. П. Степкин. — Донецк : Алекс, 2010. — 512 с.
430. Золотарьов В. А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919 – 1941). / В. А. Золотарьов. — Х. : Фолію, 2003. — 477 с.

431. Історія в термінах і поняттях : довідник / [В. Ф. Колесник та ін. ; за заг. ред. Т. В. Орлової]. – Вишгород : Сергійчук М. І., 2014. – 730 с.
432. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-і – 30-і роки). / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1991. – 96 с.
433. Кентій А. До історії Листопадового рейду 1921 р. частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в Україну (документи ЦДАГО України про долю групи учасників рейду) / А. Кентій. // Архіви України. – 2008. – № 3–4 (261). – С. 124-134.
434. Кокін С. А. Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920-1924 рр. / С. А. Кокін, О. М. Мовчан. – К. : Видавництво Інституту історії України НАН України, 1993. – 59 с.
435. Коваль Р. М. Рейд у вічність / Р. М. Коваль [и др.] ; заг.ред. Р. М. Коваль. – К. : Дюкор, 2001. – 126 с.
436. Кожевников М. В. История советского суда / М. В. Кожевников ; ред. И. Т. Голяков. – М. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 376 с.
437. Кокурин А. ВЧК (1917-1922) / А. Кокурин, Н. Петров. // Свободная мысль, 1998 – № 6 – С. 104-113.
438. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Роберт Конквест ; пер. : Н. Волошинович, З. Корабліна. – Луцьк : Терен, 2009. – 880 с.
439. Котляр Ю. В. Голодомори 1921 – 1923 рр. та 1932 – 1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти : монографія. Кн. 2 / Ю. В. Котляр, І. С. Міронова – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2008. – 204 с.
440. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках : монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 275 с.
441. Кричевский Л. Ю. Евреи в аппарате ВЧК-ОГПУ в 20-е годы / Л. Ю. Кричевский. // Евреи и русская революция: Материалы и исследования. – Москва; Иерусалим : Гешарим, 1999. – С. 321-348.

442. Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике. Изд. Второе. / Н. В. Крыленко. – М. : Госиздат, 1935. – 272 с.
443. Кузьмин Р. Я. Політичні та соціально-економічні перетворення більшовиків на Волині та у Східній Галичині в ході радянсько-польської війни 1919-1920 років : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Роман Ярославович Кузьмин; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 301 л.
444. Кузьмин Р. Я. Створення та діяльність Галицької Надзвичайної Комісії (ГНК-ВсеГНК) у серпні-вересні 1920 року / Р. Я. Кузьмин. // «Гілея: науковий вісник» : Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 54 (11). – С. 121.
445. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
446. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Г. Куромія ; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 512 с.
447. Кучер В. Юрій Тютюнник на чолі листопадового рейду / В. Кучер. // Воєнна історія. – 2011. – № 5. – С. 32-41.
448. Лацис М. И. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией / М. И. Лацис [Судрабс]. – М. : Гос. изд-во, 1921. – 62 с.
449. Левченко В. Судьбы ученых Одессы на рубеже эпох (1917-1922 гг.) / В. Левченко. // Проблемы славяноведения: сб. научных статей и материалов. – Брянск : РИО БГУ, 2009. – Вып. 11. – С. 134–146.
450. Ленин В. И. V Всероссийский Съезд Советов рабочих, крестьянских, солдатских и красноармейских депутатов // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 36. Март – июль 1918. – С. 489-517.
451. Ленин В. И. VIII съезд РКП(б) // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1969. – Том 38. Март – июнь 1919. – С. 125-215.
452. Ленин В. И. XI съезд РКП(б) // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1970. – Том 45. Март 1922 – март 1923. – С. 65-138.

453. Ленин В. И. Все на борьбу с Деникиным! // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1970. – Том 39. Июнь – декабрь 1919. – С. 44-63.
454. Ленин В. И. Доклад о праве отзыва на заседании ВЦИК // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – С. 109-111.
455. Ленин В. И. Заседание ВЦИК 29 апреля 1918 г. // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 36. Март – июль 1918. – С. 239-276.
456. Ленин В. И. Заседание Петроградского совета // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 38. Март – июнь 1919. – С. 1-21.
457. Ленин В. И. Как буржуазия использует ренегатов // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 39. Июнь – декабрь 1919. – С. 182-194.
458. Ленин В. И. Как организовать соревнование? // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – С. 195-205.
459. Ленин В. И. Новая экономическая политика и задача политпросветов // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1970. – Том 44. Июнь 1921 – март 1922. – С. 155-175.
460. Ленин В. И. О продовольственном налоге // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 43. Март – июнь 1921. – С. 205-245.
461. Ленин В. И. Письмо к английским рабочим // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1981. – Том 41. Май – ноябрь 1920. – С. 124-128.
462. Ленин В. И. Привет венгерским рабочим // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 38. Март – июнь 1919. – С. 384-388.

463. Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 37. Июль 1918 – март 1919. – С. 235-338.
464. Ленин В. И. Революционный авантюризм // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1963. – Том 6 (Январь — август 1902). – С. 377-398.
465. Ленин В. И. Речь на III Всероссийском съезде профсоюзов // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 40. Декабрь 1919 – апрель 1920. – С. 299-313.
466. Ленин В. И. Речь в Московском совете // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 36. Март – июль 1918. – С. 232-237.
467. Ленин В. И. Речь на беспартийной рабоче-крестьянской конференции // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 39. Июнь – декабрь 1919. – С. 146-149.
468. Ленин В. И. Речь на митинге в Сокольническом клубе // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 36. Март – июль 1918. – С. 426-429.
469. Ленин В. И. Речь на Первом Всероссийском съезде военного флота // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – С. 112-118.
470. Ленин В. И. Речь на I Всероссийском совещании по партийной работе в деревне // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Том 39. Июнь – декабрь 1919. – С. 309-317.
471. Ленин В. И. Речь перед агитаторами, посылаемыми в провинцию // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1974. – Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – С. 323-327.
472. Ленин В. И. Совещание президиума Петроградского Совета с представителями продовольственных организаций // Полное собрание сочинений

(5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – С. 311-313.

473. Ленин В. И. Собрание партийных работников Москвы 27 ноября 1918 г. // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 37. Июль 1918 – март 1919. – С. 207-233.

474. Ленин В. И. Товарищи-рабочие! Идем в последний, решительный бой! Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 37. Июль 1918 – март 1919. – С. 38-42.

475. Ленин В. И. Третий Всероссийский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1974. – Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – С. 259-290.

476. Ленин В. И. Удержат ли большевики государственную власть? // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1969. – Том 34. Июль – октябрь 1917. – С. 287-339.

477. Ленин В. И. Уроки коммуны // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. Ленин. – М. : Политиздат, 1973. – Том 16. Июнь 1907 — март 1908. – С. 451-454.

478. Ленин В. И. Уроки революции // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1968. – Том 19. Июнь 1909 – октябрь 1910. – С. 416-424.

479. Ленин В. И. Ценные признания Питирима Сорокина // Полное собрание сочинений (5 издание). / В. И. Ленин.– М. : Политиздат, 1969. – Том 37. Июль 1918 – март 1919. – С. 188-197.

480. Литвин А. Л. Красный и белый террор 1918—1922. / А. Л. Литвин. – М. : Эксмо, 2004 – 448 с.

481. Литвин В. М. Історія України: підручник / Володимир Михайлович Литвин. / В.А. Смолій (відп.ред.). – 3-тє доопрац. та доп. – К. : Наукова думка, 2009. – 821с.

482. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Литвин; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.

483. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М. ; Ленинград : Госполитиздат, 1954. – 655 с.
484. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918 – 1922). / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Х. : Основа, 1990. – 345 с.
485. Мартыненко Б. К. "Красный террор" в истории советского государства (1918-1919 гг.) / Б. К. Мартыненко. // История государства и права : научно-правовое издание / Издательская группа "Юрист". – М., 2009. – № 9. – С. 38-40.
486. Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918-1923; Чекисткий Олимп. / Сергей Петрович Мельгунов. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 352 с.
487. Мозохин О. ВЧК-ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. / О. Мозохин. – М. : Эксмо, 2004. – 448 с.
488. Нітченко А. Щоденник Д. В. Країнського як джерело вивчення революційних подій 1917 р. на Чернігівщині / А. Нітченко. // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4. – С. 102-109.
489. Овсієнко В. Дві трагедії Базару: 1921 і 1941 / В. Овсієнко. // Воєнна історія. – 2011. – № 5. – С. 24-31.
490. Ойзерман Т. И. Учение К. Маркса и идея насильственной революции / Т. И. Ойзерман. // Карл Маркс и современная философия: сб. материалов науч. конф. к 180-летию со дня рождения К. Маркса, [23 апр. 1998 г.] / отв. ред. Н. И. Лапин. – М. : БИ, 1999. – С. 145–158.
491. Ольшанский Д. В. Психология террора / Д. В. Ольшанский. – М. : Академический Проект ; М. : ОПШЛ ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 320 с.
492. Островская И. Под грифом «секретно» (к истории Севастопольского концентрационного исправительно-трудового лагеря для «контрреволюционных элементов» в 1921 г.) / И. Островская. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (37). – Х. : Права людини, 2011. – С. 83-93.
493. Павлюченков С. А. Военный коммунизм в России: власть и массы. / С. А. Павлюченков. – М. : РКТ-История, 1997. – 272 с.
494. Пайпс Р. Русская революция / Ричард Пайпс ; пер. с англ. Н. И. Кигай. – М. : Росспэн, 1994. – Ч. 2. – 584 с.

495. Подкур Р. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. / Р. Подкур. – №1-2 (40-41) 2013 р. – Х. : Права людини, 2014. – С. 7-31.
496. Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми. / Р. Подкур. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1/2 (22/23). – 2004. – С. 17-34.
497. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / [Д. В. Архіреїський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін.]; відп.ред.: В. А. Смолій / НАН України; Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2002. – 950 с.
498. Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матеріали міжнародної наук. – практ. конф. (Вінниця, 23-24 листопада 2001р.) / ред. кол. А. Т. Давидюк [та ін.] ; Вінницька обласна держ. адміністрація, Вінницька обласна рада, Вінницьке обласне об'єднання ВУТ "Просвіта" ім. Т.Шевченка, Вінницьке обласне об'єднане товариство політв'язнів і репресованих. – Вінниця : Велес, 2002. – 211 с.
499. Політичні репресії радянської доби в Україні : науково-допоміжний бібліографічний покажчик / упоряд. Т. Приліпко [та ін.] ; Державна історична бібліотека України. – К. : Арістей, 2008. – 684 с.
500. Познанська К. В. Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні (кінець 1919 - 1924 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Катерина Володимирівна Познанська ; Дніпродзержинський держ. технічний ун-т. – Дніпродзержинськ, 2007. – 215 арк.
501. Портнов В. П. ВЧК, 1917-1922. / В. П. Портнов. – М. : Юридическая литература, 1987. – 207 с.
502. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд. : О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К. : Ін-тут історії України НАН України, 2014. – 469 с.
503. Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК в 1918 году. / И. С. Ратьковский. – СПб. : Издательство С.-Петербургского ун-та, 2006. – 285 с.
504. Ревегук В. Я. За волю України: нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917-1923 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава, 2007. – 300 с.

505. Ревегук В. Я. Полтавщина в добу Української революції 1917-1920 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава : [б.в.], 2002. – 188 с.
506. Савченко Г. П. Боротьба більшовицьких військово-революційних комітетів з українським військовим рухом на Північному фронті (листопад–грудень 1917 р.). / Григорій Петрович Савченко. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2 (4/5). – К., 1997. – С. 80-89.
507. Самодурова В. В. Геополитический изгой: жизнь и смерть И. И. Дусинского (1879-1919) / В. В. Самодурова. // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – Одеса, 2013. – Т. 18, вип. 2 (10). – С. 13.
508. Сергійчук С. Л. Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920 – 1923 рр. / С. Л. Сергійчук. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вип. 4. – Сер.: Історія. – Вінниця, 2002. – С. 68-74.
509. Соколов Д. В. Таврида, обгаренная кровью. Большевизация Крыма и Черноморского флота в марте 1917-мае 1918 г. / Д. В. Соколов. – М. : Посев, 2013. – 272 с.
510. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2009 – 2010.
- Т. 2 : Рік 1918. – 2009. – 411 с.
- Т. 3 : Рік 1919. – 2010. – 455 с.
- Т. 4 : Рік 1920. – 2010. – 447 с.
511. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ 1918-1956. Опыт художественного исследования / А. И. Солженицын; ред. Н. Д. Солженицына. – М. : Слово, 2008. – Ч. 1-2. – [Б. м.] : [б.и.], 2008. – 504 с.
512. Солженицын А. И. Двести лет вместе (1795-1995) / А. И. Солженицын ; общ. ред. А. И. Солженицын. – М. : Русский путь, 2001. – Ч. 1 : В дореволюционной России. – 512 с.
513. Софинов. П. Г. Очерки по истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917-1922. / П. Г. Софинов. – М. : Госполитиздат, 1960 – 247 с.

514. Стахів М. Друга Советська Республіка в Україні: нарис історії рос. агресії та конституційного розвитку советської влади під час другої частинної окупації України / М. Стахів. – Нью-Йорк [та ін.] : [б.в.], 1957. – 367 с.
515. Стахів М. Перша советська республіка в Україні: нарис історії рос. агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України / М. Стахів. – Нью-Йорк - Філадельфія : [б.в.], 1956. – 240 с.
516. Стахів М. Третя советська республіка в Україні: нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк : [б.в.], 1968. – 244 с.
517. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. / М. Стахів. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – Кн. 1. – 172 с.
518. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917-1967 рр.) / Д. С. Сусло. – К. : Видавництво Київського ун-ту, 1968. – 229 с.
519. Тепляков А. Чекистский долг и почётная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918-1953 гг. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1-2 (40-41) 2013 р. – Х. : Права людини, 2014. – С. 23-24.
520. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: матеріали міжнар. наук. конф., 15-16 вересня 1994 р. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; ред. П. Панченко [та ін.]. – К., 1998. – 290 с.
521. Троцкий Л. Д. Терроризм и коммунизм / Л. Д. Троцкий. – Петербург : Госиздат, 1920. – 179 с.
522. Труш С. М. Діяльність Харківської губернської надзвичайної комісії в 1920 р. : стереотипи та реальність / С. М. Труш. // Актуальні проблеми всесвітньої та вітчизняної історії : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 14. – С. 233-243.
523. Труш С. М. Метаморфози структури губернської надзвичайної комісії на Україні : причини та наслідки (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) / С. М. Труш. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2013. – Вип. 16. – С. 168-178.

524. Труш С. М. Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919-1922 рр.) / С. М. Труш. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2014. – Вип. 17. – С. 207-215.
525. Труш С. М. Формування професійної етики чекістів : (на матеріалах Харків. губерні. надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.) / С. М. Труш. // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. Історія. – Х, 2014. – Вип. 48. – С. 122-132.
526. Ульяновський В. І. Трагедія в Лубенському Мгарському монастирі 1919 р. // Київська старовина. / В. І. Ульяновський. – К., 2000. – № 6 (336) – С. 102-128.
527. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посібник для студ. вузів / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 200 с.
528. Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посібник для студ. вищ. закладів освіти / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 319 с.
529. Файтельберг-Бланк В. Одеса в епоху воєн і революцій, 1914-1920 / В. Р. Файтельберг-Бланк, В. А. Савченко. – Одеса : Optimum, 2008. – 332 с.
530. Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках : дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Борис Іванович Хорошун ; Український транспортний ун-т. – К., 1999. – 392 л.
531. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки : [монографія] / В. В. Ченцов ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України. – Вид. 2-ге. – Д. : АМСУ, 2010. – 479 с.
532. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / С. Куртуа [та ін.] ; пер. з фр. Я. Кравець. – Л. : Афіша, 2008. – 711с.
533. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.
534. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк; Ін-т історії України Нац. акад. наук України. – К. : Тетра, 2000. – 534 с.

535. Шкляев И. Н. История Одесской ГУБЧК. 1917-1922 : Моногр. / И. Н. Шкляев.– Одесса : Студия «Негоциант», 2002. – 104 с.
536. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время. / И. Н. Шкляев.– О. : Студия «Негоциант», 2004. – 160 с.
537. Щербатюк В. М. Голод як засіб насильницького впровадження більшовицької політики в українському селі / В. М. Щербатюк. // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 83. – С. 38-45.
538. Щербатюк В. М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року / В. М. Щербатюк. // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 163–168.
539. Яковлева Л. В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921-1923 рр. / Л. В. Яковлева. // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 42-53.
540. Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні / Л. Якубова, Я. Примаченко. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 544 с.